

Asle Rolland

**Statistikk om religion, tro og livssyn
- en behovsanalyse**

© Statistisk sentralbyrå, februar 2011 Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen skal Statistisk sentralbyrå oppgis som kilde.	Standardtegn i tabeller	Symbol
ISBN 978-82-537-8053-5 Trykt versjon	Tall kan ikke forekomme	.
ISBN 978-82-537-8054-2 Elektronisk versjon	Oppgave mangler	..
ISSN 1891-5906	Oppgave mangler foreløpig	...
Emne: 07.02.10.	Tall kan ikke offentliggjøres	:
	Null	-
	Mindre enn 0,5 av den brukte enheten	0
	Mindre enn 0,05 av den brukte enheten	0,0
	Foreløpig tall	*
	Brudd i den loddrette serien	—
Trykk: Statistisk sentralbyrå	Brudd i den vannrette serien	
	Desimaltegn	,

Forord

Bakgrunnen for dette notat er et oppdrag gitt av SSBs ledelse våren 2009. Oppdraget førte i første omgang til et forholdsvis kort manuskript, som forelå høsten 2009. Blant reaksjonene på det var et ønske om grundigere behandling av de fleste områder. Den foreliggende tekst, ferdigstilt i desember 2010, er et forsøk på å imøtekomme dette ønsket.

Sluttproduktet har profitert på drøftingen av det opprinnelige notatet i SSBs Direktørforum våren 2010, på fortløpende samtaler med Johan-Kristian Tønder, på kritiske merknader og instruktive innspill fra Olav Ljones, på utveksling av kunnskap med SSBs eksperter på området religion, tro og livssyn, i første rekke Liv Taule, Hossein Moafi og Terje Risberg. Deltakelse på 20th Nordic Conference in Sociology of Religion i Kristiansand i august 2010 ga både bedre bakgrunnsforståelse og kunnskap som kunne tas rett inn i teksten. Også oppdraget med å foredra om religionsstatistikk på Det nordiske statistikermøtet i København i august ga nyttige impulser.

Det er lett å ta for gitt den service som SSBs bibliotek yter. God service utmerker seg gjerne nettopp ved at den blir tatt for gitt; dårlig service er det som blir lagt merke til. Nettopp derfor er det grunn til å fremheve hva et godt bibliotek betyr for et prosjekt hvis datafangst i all hovedsak har vært den nasjonale og internasjonale faglitteraturen på området.

Sammendrag

Notatet er resultatet av et oppdrag fra SSBs ledelse. Oppdraget omfattet følgende problemstillinger:

- A. SSBs historie når det gjelder statistikk om religion, tro og livssyn
- B. Hva SSB gjør på dette feltet i dag
- C. Hva andre nasjonale statistikkbyråer gjør på feltet
- D. En vurdering av behovet for statistikk og data på feltet i dag og i nær fremtid
- E. En vurdering av SSBs rolle når det gjelder å dekke dette behovet
- F. Råd om oppfølging av utredningen, veien videre

Problemstilling A er besvart i kapittel 2, ”Historisk oversikt”. SSBs viktigste historiske kilde til statistikk om religion, tro og livssyn er folketellingene. De viktigste statistikkområdene er ”religion som profesjon”, hentet ut fra folketellingenes opplysninger om yrke, og statistikk over trossamfunn, hentet ut fra tellingenes opplysninger om trostilhørighet. Gjennomgangen viser at religion, tro og livssyn har vært viktig offisiell statistikk i Norge helt siden før SSB ble opprettet i 1876.

Problemstilling B, SSBs aktivitet på området i dag, er besvart i kapittel 3. De to viktigste kildene til statistikk om religion, tro og livssyn er administrative registre og intervjuundersøkelser. Innenfor SSBs forskningsvirksomhet blir det i tillegg gjennomført religionssosiologiske analyser. Gjennomgangen viser at SSB har en omfattende aktivitet på området, dels i samarbeid med Den norske kirke, dels fordi SSB ofte gjennomfører den norske delen av internasjonale undersøkelser der trosforhold inngår.

Problemstilling C, hva andre nasjonale statistikkbyråer gjør på feltet, blir belyst i kapittel 4. Gjennomgått blir virksomheten til samtlige nordiske statistikkbyråer samt utvalgte nasjonale statistikkbyråer i Europa og Amerika. Gjennomgangen viser at SSBs aktivitet på området ikke ligger tilbake for den til noen av de undersøkte byråer, men er heller i overkant av det som er vanlig.

Problemstilling D, en vurdering av behovet for statistikk om religion, tro og livssyn, søkes besvart i kapittel 5. Det legges til grunn at religion, ideologi og vitenskap er tre ulike typer verdier som kjemper om å bli lagt til grunn for samfunnsutviklingen. Utfallet av denne verdikampen de senere årene søkes belyst dels ved hjelp av faglitteratur, dels ved å undersøke deres fremgang og tilbakegang i det offentlige rom. Gjennomgangen gir inntrykk av at religion er på fremmarsj, og at dette særlig skyldes innvandringen og tilkomsten av islam som en religion den norske offentlighet må forholde seg til.

Problemstilling E, en vurdering av SSBs rolle i forhold til statistikkbehovet, søkes besvart i kapittel 6. Religion, tro og livssyn er der vurdert opp mot SSBs statistikkområder. Gjennomgangen viser at emnet er relevant for langt flere statistikkområder enn den kulturstatistikk som det hovedsakelig rapporteres under. Aktuelle områder er demokrati, demografi, helse og velferd, utdanning, ulike typer økonomisk statistikk. Det understrekes imidlertid at relevans ikke er ensbetydende med sentralitet.

Problemstilling F, veien videre, blir besvart i kapittel 7 og 8. I kapittel 7 introduseres markedstenkning som et supplerende grunnlag for statistikkproduksjonen. Det påpekes at i Norge er det staten som i hovedsak organiserer og finansierer markedene for religion, tro og livssyn. Kapittel 8 er inspirert av franske INSEE, som regelmessig inkluderer spørsmål om tro i sine undersøkelser, samt av britiske ONS, som regelmessig samler statistikken om dette i spesialpublikasjoner. Det foreslås en turnus både for datainnsamling etter fransk og for rapportering etter britisk mønster.

Innhold

Forord	3
Sammendrag	4
1. Innledning	7
2. Historisk oversikt	8
2.1. Folketellingene	8
2.1.1. Religion som profesjon	8
2.1.2. Trossamfunn	19
2.2. Religion i andre historiske publikasjoner	29
3. SSBs aktivitet på området i dag	30
3.1. Administrative kilder	30
3.2. Intervjuundersøkelser	34
3.3. Religions sosiologiske analyser	40
4. Andre nasjonale statistikkbyråer	42
4.1. Statistikkbyråer i andre nordiske land	42
4.1.1. Danmarks Statistik	42
4.1.2. Statistiska Centralbyrån	43
4.1.3. Tilastokeskus – Statistikcentralen	44
4.1.4. Hagstofa Íslands	45
4.2. Eksempler fra Europa og Amerika	45
4.2.1. Statistics Netherlands	45
4.2.2. Statistics Austria	46
4.2.3. Statistisches Bundesamt Deutschland (Destatis)	47
4.2.4. Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE)	48
4.2.5. Kilder til statistikk om religion i USA	50
4.2.6. Office for National Statistics (ONS) i Storbritannia og Nord-Irland	51
5. En vurdering av statistikkbehovet	52
5.1. Religion	54
5.2. Ideologi	59
5.3. Vitenskap	61
5.4. Behovet for statistikk	64
6. SSBs rolle	68
6.1. Religion og demokratistatistikk	70
6.2. Religion og befolkningsstatistikk	75
6.3. Religion og velferdsstatistikk	78
6.4. Religion og utdanningsstatistikk	84
6.5. Religion og kulturstatistikk	86
6.6. Religion og nærings- og sysselsettingsstatistikk	92
6.7. Religion og økonomisk statistikk	93
7. Det politiske markedet for religion	98
8. Oppsummering og veien videre	104
Referanser	107

1. Innledning

Statistikk om religion, tro og livssyn har vært en del av Statistisk sentralbyrås portefølje helt siden byrået ble opprettet i 1876. Ressursinnsatsen og statistikkproduksjonen har imidlertid gjenspeilet at Norge lenge forble et ”ekstremt antipluralistisk land” (Galtung 1968), der enhver investering i dette statistikkområdet måtte bli en investering i det Einar Lie og Hege Roll-Hansen (2001) i statistikkens norske historie kalte ”å telle de andre”, de som falt utenfor det norske normalsamfunnet. Johan Galtungs diagnose av Norge ble gitt i første utgave av boken *Det norske samfunn*. Hans indikatorer for ”ekstrem antipluralisme” var andelen innvandrere i befolkningen (1,7 prosent) og befolkningens fordeling på kirkesamfunn (96,3 prosent medlemmer av Den norske kirke eller statskirken, kun ett kirkesamfunn med 1 prosent eller mer av befolkningen tilsluttet), foruten at han tok for seg den mikroskopiske andelen av skoleelevene som gikk i private skoler (0,36 prosent på primærnivå, 3,1 prosent på sekundærnivå) samt det statlige enkanals kringkastingsmonopolet.

Galtungs beskrivelse av Norge kan kontrasteres med den SSB gir i *Minifakta om Norge/2010* (SSB 2010). I 2008 hadde andelen innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre steget til 9,7 prosent av befolkningen (per 2010 til 11,4 prosent). Andelen medlemmer av Den norske kirke hadde sunket til 80,7 prosent. Andre religioner hadde i alt 350 000 medlemmer, og hver tredje av dem tilhørte ikke-kristne trossamfunn. Det nest største religiøse samfunn i Norge var islam med over 90 000 medlemmer, 1,6 ganger flere enn det tredje største, Den romersk-katolske kirke. Det var flere buddhister (12 000) enn metodister (11 000). Enda flere var imidlertid organiserte utøvere av ikke-religiøse livssyn, over 80 000 personer eller 1,7 prosent av befolkningen. Antall tros- og livssynssamfunn med 1 prosent eller mer av befolkningen tilsluttet hadde økt fra ett til fire. For å komplettere forvandlingen av Galtungs ekstreme antipluralisme, eller ”singularisme” som Galtung og Nils Petter Gleditsch i neste utgave av boken (1975) omdøpte pluralismens motpol til, må tilføyes at andelen elever som gikk i privat skole hadde økt til 2,5 prosent på primærnivå og 9,1 prosent på sekundærnivå, først og fremst på grunn av veksten i religiøse skoler, at 93 prosent hadde tilgang til den mest utbredte fjernsynskanalen utenfor NRK og at religiøse fjernsynsstasjoner og radiostasjoner inngår i det uavhengige kringkastingsstilbudet.

Våren 2009 oppsto det en diskusjon i SSB om muligheter og metoder for å fremskrive veksten i den muslimske andelen av den norske befolkningen. En diskusjon om dette ført på bakgrunn av Norges omdannelse til et, om ikke ”ekstremt”, så i hvert fall ”pluralistisk” land i troshenseende, foranlediget et ønske om en bredere fremstilling og vurdering av den statistiske innsatsen på området ”religion, tro og livssyn”. SSBs ledelse bestilte derfor en intern utredning som ble gjennomført samme høst. Oppdraget omfattet følgende problemstillinger:

- SSBs historie når det gjelder statistikk om religion, tro og livssyn
- Hva SSB gjør på dette feltet i dag
- Hva andre nasjonale statistikkbyråer gjør på feltet
- En vurdering av behovet for statistikk og data på feltet i dag og i nær fremtid
- En vurdering av SSBs rolle når det gjelder å dekke dette behovet
- Råd om oppfølging av utredningen, veien videre

Utredningen munnet ut i et notat som ble drøftet i SSBs Direktørforum våren 2010. På denne bakgrunn har SSBs ledelse senere konkludert at statistikk om religion, tro og livssyn gradvis skal utvides på grunnlag av egne datakilder og aktuelle kilder utenfor SSB. Bruken av midler fra Stortingets bevilgning til SSB forutsettes å være om lag som i dag, men innsatsen kan økes i trakt med brukerinteresser og ekstern finansiering. Det vil også være behov for utarbeiding av statistiske standarder og klassifikasjoner på området.

Denne rapport er en omarbeidet, utvidet og oppdatert versjon av det opprinnelige utredningsnotatet. Det foreligger også en svært mye kortere versjon, et paper presentert på det nordiske statistikermøtet i København i august 2010 (Rolland 2010).

2. Historisk oversikt

”Historisk statistikk” er en temaside på www.ssb.no. Der har SSB lagt ut det som hittil er digitalisert av historiske statistikkpublikasjoner, over 6 000 i alt. Innen 2012 vil samtlige SSB-publikasjoner være elektroniske tilgjengelige. Temasiden gir i dag direkte tilgang til de fleste folketellingene fra 1769 til og med den foreløpig siste i 2001, til Statistisk årbok 1879-1999, til rapportene i serien ”Historisk statistikk”, i alt åtte utgaver 1875-1994, til statistikk ordnet i samsvar med SSBs nåværende inndeling av emnene i statistikkområder, til digitaliserte ”Historiske publikasjoner” inndelte i periodene 1828-1976 og 1977-96, og dessuten til del analytiske fremstillinger av statistikkhistorien.

2.1. Folketellingene

Lik andre samfunnsområder kan også religion, tro og livssyn inndeles i produksjon og konsum, tilbud og etterspørsel, profesjon og klient; det tilsvarende religiøse begrepsparet er gestlighet og menighet. Folketellingene har gitt opplysninger om begge deler. I folketellingsrapportene telles som regel kvinner og menn hver for seg, men presenteres her slått sammen, dels av plasshensyn, dels for å gi en totaloversikt som rapportene ofte mangler. Kvinneandelen rapporteres i teksten der det er relevant.

2.1.1. Religion som profesjon

1769. Helt siden den første tellingen, i 1769 (SSB 1980a), har folketellingene har vært viktig kilde til statistikk om religion som profesjon og levevei. I 1769 spilte for øvrig kirkens menn en sentral rolle i datainnsamlingen, idet det på landsbygden var prestene som sto for den summariske utfyllingen av de forhåndsleagede tabelloppsettene. Tellingene gir imidlertid ikke særlig presis informasjon om religion som profesjon i Norge på den tid, idet medlemmene av ”Geistligheden” skulle rubriseres sammen med ”Kirke- og Skole-Betiente, saa og Studentere, med deres Hustruer og hos sig havende Børn”. Til sammen utgjør disse den andre av i alt ni sosiale grupper som spørreskjemaet er delt inn i. Det som tydeligvis er slått sammen til én kategori, er de ”lærde” yrker, kirke og undervisning, idet de øvrige ”kongelig” ansatte, som i større grad synes å ha vært utøvere av offentlig myndighet (”Iustitz- og andre Kongel. Betiente”), er slått sammen med ”Proprietairer” og ”Rangs-Persohner” til gruppe én. Om religion som profesjon i 1769 får vi således ikke vite mer enn totalen og den geografiske fordelingen av befolkningen tilhørende kategorien:

Samfunnsgruppe	1769
Geistligheden samt Kirke- og Skole-Betiente, saa og Studentere, med deres Hustruer og hos sig havende Børn	6 288

1801. Allerede ved hjelp av folketellingen i 1801, den første med oppgaver om hver enkelt person (nominativ telling), ble imidlertid kunnskapen om religion som profesjon og yrke atskillig mer presis (SSB 1980b). Fortsatt var det prestene som sto for tellingen på landsbygden, der nær 90 prosent av innbyggerne bodde. Riktignok var spørreskjemaet todimensjonalt hva gjaldt yrke og status, men dette synes ikke å ha skapt problemer med å identifisere kategorien ”geistlige embetsmenn”, i hvert fall ikke i ettertid, jf. bearbeidningen publisert i 1980. I kategorien inngår alle proster, prester og kapellaner med unntak av personlige kapellaner. Geistlige embetsmenn inntar nå førsteplassen i rapporteringen, foran sivile og militære embetsmenn. Alle andre offentlig ansatte, også kirkens, ble der regnet til kategorien tjenestemenn. Under denne kategorien finner vi således

samlekategorien ”klokkere, organister og medhjelpere”. Rapporteringen er som følger (tall for hele landet):

Samfunnsgruppe	1801
Geistlige embetsmenn	501
Biskoper	4
Proster og sogneprester	320
Kapellaner og andre	177
Tjenestemenn, ombudsmenn	
Klokkere, organister, medhjelpere	289
Sum kirke/religion som yrke	1 291

1835. De numeriske folketellingene hvert tiende år 1815-55 er ikke digitaliserte. Forfatterne av statistikkens historie har imidlertid gått gjennom dem, og gir et inntrykk av hvordan geistligheten plasserte seg som stand og næringsvei i 1835, der grupperingen, men neppe tallene, er identisk med 1825-tellingens (Lie og Roll-Hansen 2001: 111-12). Det som identifiseres, er antall geistlige embetsmenn i henholdsvis byer og ladesteder og i prestegjeldene, dvs. på landet. Fordelingen innenfor geistligheten, og utenfor den i form av kirkelige tjenestemenn, fremgår ikke av oppsettet. De geistlige utgjør fortsatt embetsmannsstandens kategori én, foran de sivile og militære embetsmenn. Samlet for by og land viser optellingen følgende:

Samfunnsgruppe	1835
Embetsmenn	
Geistlige	498

1866. Ved folketellingen i 1866 (som vel ble utført i 1865, lik de øvrige tellingene med gyldighet per 1.1 året etter) ble det tatt ”et voldsomt sprang mot en nærings- og yrkesbasert klassifikasjon” (Lie og Roll-Hansen 2001: 114). Ved å fordele befolkningen mer presist på næringsveier og sosiale klasser skulle tellingen kunne brukes som næringsstatistikk. Stand og næringsvei skulle folket selv fylle ut mest mulig nøyaktig og presist som svar på et åpent spørsmål, og på dette grunnlag skulle Statistisk sentralbyrås forløper Tabellkontoret foreta den endelige klassifikasjonen. Den besto av seks næringsveier, og de religiøse profesjonene er lagt i næringsveien ”Immaterielt Arbeide” der ”Vedkommende Kirken og Geistligheden” utgjør en egen underkategori; de øvrige immaterielle næringsveiene er undervisning og oppdragelse (som de religiøse var slått sammen med i 1769), medisinalvesenet, rettsvesenet og ”Styrelsen”, forsvaret, og ”andre”, herunder kunstnerne og pressen (SSB 1869). Inndelingen i religiøse yrker var som følger:

Stand og næringsvei	1866
”Immaterielt Arbeide”	
”Vedkommende Kirken og Geistligheden”	
Embetsmenn i statskirken	553
Bestillingsmenn i statskirken, herunder kirkesangere, forstandere for dissenterne m. m.	715
Underordnede betjenter	164
Sum kirke/religion som yrke	1 432

Om disse personer får vi vite deres kjønn, sivilstatus (gift/ugift), hva de har av ”Familielemmer” og ”Tyende”, foruten selvsagt hvordan de fordeler seg geografisk. Forholdet synes verd å merke seg, er at embetsmennene i statskirken ikke ble fordelt på nivå som i 1801, at forstanderne for private dissentermenigheter er kommet med i statistikken, og at disse plasseres på nivå med statskirkens bestillingsmenn, ikke dens embetsmenn, selv om deres myndighet i de respektive menigheter kan ha vært mer lik den til embetsmennene i statskirken. Det fremgår for øvrig at kun tre av de 1 432 med religion som yrke var kvinner, to underordnede og en på mellomnivået.

1876. Enda mer detaljert er presentasjonen av de religiøse yrkene i rapporten fra den neste folketellingen, i 1876, der nyopprettede Det Statistiske Centralbureau hadde fordelt personer over 15 år etter ”Livsstilling” (SSB 1881). Anders Nicolai

Kiær hadde da perfektionert det opplegget som han og Jacob Neumann Mohn hadde introdusert i 1866 (Kiær 1882). Kiær skilte først mellom den arbeidende og den ikke arbeidende del av befolkningen, og delte deretter den arbeidende delen inn etter ”Næringsvei” og ”Livsstilling”. Han skilte mellom

Fire hovedgrupper av næringsveier:

1. arbeid i statens eller kommunens tjeneste
2. privat immateriell virksomhet
3. alminnelig næringsdrift
4. husarbeid

Tre nivåer av livsstillinger:

- A. selvstendige,
- B. private og offentlige betjenter,
- C. arbeidere og tjenere.

De religiøse yrker dukker her opp i to av fire nye hovedgrupper av arbeid, i statens eller kommunens (altså ”offentlig”) tjeneste og i privat immateriell virksomhet, der en underkategori er ”kirkelig, religiøs og moralsk Virksomhet” (de to andre hovedgruppene er alminnelig næringsdrift og husarbeid, de øvrige undergruppene under privat immateriell virksomhet er sakfører, lege, lærer og litterær, kunstnerisk og teknisk virksomhet). Statistikken gir oversikt over antall biskoper, stiftsproster, proster, sogneprester, residerende kapellaner, prester ved straffeanstalter, sykehus, arbeidsanstalter m. v., tredjeprester, kateketer, kallskapellaner og stiftskapellaner, ”personelle” kapellaner, kirkesangere og klokkere, organister, prester, misjonærer og betjenter ved dissentersamfunn, kirkeverger, kirketjenere, gravere og overgravere, ringere, legpredikanter, indremisjonærer og ”Kolportører”, samt ”forøvrigt af Sekretærer og andre Privatbetjente ved forskjellige Stiftelser”, og tegner således bilde av en mangfoldig næring med mange yrker og karriereveier. Vi ser av statistikken at staten sysselsatte Statskirkens presteskap og kommunene dens ”tjenerskap”. Vi ser også at på nivå av kirkelige ”Bestillingsmænd” var kirkesangerne de eneste som ikke kunne påregne heltidsbeskjeftigelse innenfor kirken (statistikken viser antall med eneerverv, hovederverv og bierverv å synge i kirken).

"Hovedgrupper og Klasser"		1876
A.	Personer sysselsatte ved arbeid for stat eller kommune	
A I.	Embetsmenn	
I	statskirkens tjeneste	613
A II.	Bestillingsmenn i statens tjeneste	
I	statskirkens tjeneste	-
A III.	Kommunale bestillingsmenn	
Ved de kirkelige anliggender		603
A IV.	Private som kan stilles i klasse med offentlige funksjonærer	
Ved kirkelige anliggender		32
A V.	Arbeidere og andre i lignende underordnet stilling, sysselsatte ved arbeid for stat eller kommune	
Ved kirkelige anliggender		180
B.	Personer sysselsatte ved privat immateriell virksomhet	
B II.	Bestyrere og betjenter	
Ved kirkelig, religiøs og moralsk virksomhet		108
Sum kirke/religion/moral som yrke		1 536

Av de 1 536 var 29 kvinner (1,9 prosent), hvorav 20 var bestyrere eller betjenter ved privat kirkelig, religiøs og moralsk virksomhet (B II.)

En annen tabell viser mer detaljert hva som ligger under disse yrkeskategoriene.

"Livsstillinger, fordelt etter Hovedgrupper, Klasser og Underklasser"	1876
A I. Embetsmenn i statskirkens tjeneste	
Biskoper	6
Stiftsproster, proster og sogneprester	428
Residerende kapellaner.....	53
Prester ved straffeanstalter, sykehus, arbeidsanstalter m.v.	10
Tredjeprester, kateketer, kallskapellaner, stiftskapellaner	35
"Personelle Kapellaner"	79
A III. Kommunale bestillingsmenn ved de kirkelige anliggender	
Kirkeverger	6
Klokkere, kirkesangere	527
Organister	64
Overgravere	6
A IV. Private ved kirkelige anliggender, i klasse med offentlige funksjonærer	
Dissenterprester	22
Misjonærer, kirkelige betjenter ved dissentersamfunn	10
A V. Arbeidere ved kirkelige anliggender, sysselsatte av stat eller kommune	
Kirketjenere	78
Ringere m.m.	13
Gravere	89
B. Bestyrere og betjenter ved privat kirkelig, religiøs og moralsk virksomhet	
Legpredikanter, bibelbud, indremisjonærer, kolportører	85
Betjenter ved stiftelser med religiøst formål, bedehus	23

Ved å legge sammen vil en her se at embetsmennene summerer til 611. Som det opplyses i tellingsrapporten er dette deres antall ifølge Statskalenderen, mens folketellerne fant to til.

1891. Til rapporteringen av folketellingen i 1891 ble et etablert en ny hovedkategori, "Offentlig Arbeid og privat immaterielt Erhverv" (SSB 1896). Tabellen basert på denne kategorien viser hvordan de med yrke innen kirken, religiøse og moralske anliggender fordelte seg på offentlig og privat virksomhet.

"Hovedgrupper og Undergrupper av Livserhverv"	1891
I. "Offentlig Arbeid og privat immaterielt Erhverv"	
a. I statens eller kommunenes tjeneste	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	1 555
b. Ved privat immateriell virksomhet	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	789
Sum kirke/religion/moral som yrke	2 344

Vi ser at i 1891 fordelte personer med religion som levebrød seg med to tredeler offentlig og en tredel privat ansatte. Kvinneandelen i næringen, slik den nå ble definert, hadde steget fra 1,9 til 15,2 prosent (357 personer). Rapporten har også en tabell som viser hvordan de med kirkelig, religiøs og moralsk yrke plasserer seg på nivåer. Som i 1876 viser denne for statskirkens vedkommende at staten legger beslag på øverste nivå, og holder seg der.

"Hovedgrupper og Undergrupper av Livsstillinger"	1891
A. Embetsmenn	
Kirken	650
B. Bestillingsmenn og betjenter i statens og kommunenes tjeneste	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender: Kommunene	544
C. Private, selvstendige ervervsdrivende	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	4
E. Private betjenter	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	745
F. Arbeidere og andre i lignende underordnet stilling	
a. I statens eller kommunenes tjeneste	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender: Kommunene	338
b. I privat tjeneste	
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	63

I detaljstatistikken blir det spesifisert en rekke nye religiøse og moralske yrkestitler, så som forstandere, bestyrerinner og betjenter ved "Vaisenhuse", "Børnehjem" og "offentlige Asyl", begravelserbyråer, forstandere, prester, betjenter og misjonærer utenfor Statskirken, indremisjonsprester og

sjømannsprester, ”Lægpredikanter, Emissærer, Kolportører, Bibelbud, Afholdsagenter”, privatbetjenter ved bedehus, asyl og barnehjem, kapteiner og løytnanter i Frelsesarmeen, menighetsdiakonisser, ”Katholske Søstre” og diverse administrative stillinger ved kirkelig og religiøs virksomhet.

"Kirkelige, religiøse og moralske Anliggender"		1891
a. Embetsmenn		
Biskoper		6
Stiftsproster, proster og sogneprester		462
Residerende kapellaner		122
Prester ved straffeanstalter, sykehus, arbeidsanstalter m.v.		10
"Personelle Kapellaner"		50
b. Bestillingsmenn m.m.		
Kirkesangere, klokkere		364
Kirkeverger, kirkegårdsforstandere, overgravere m.m.		15
Organister		101
Forstandere, bestyrerinner/betjenter ved vaisenhus, barnehjem, offentlige asyl		64
c. Private selvstendige ervervsdrivende		
Begravelsesbyråer, barnehjem		4
d. Menighetsforstandere, misjonærer, legpredikanter m.m.		
Forstandere og prester utenfor statskirken		91
Andre kirkelige betjenter og misjonærer utenfor statskirken		81
Indremisjonsprester, sjømannsprester, misjonærer		29
Legpredikanter, emissærer, kolportører, bibelbud, avholdsagenter		313
Privatbetjenter ved bedehus, asyl, barnehjem o.l.		65
Kapteiner og løytnanter i Frelsesarmeen		108
Menighetsdiakonisser		16
Katolske søstre		18
Kontorister, formenn ved forskjellig kirkelig og religiøs virksomhet		24
e. Arbeidere og andre i lignende underordnet stilling		
Kirketjenere		137
Gravere, ringere		139
"Korister, Bælgetrædere, Dørvogtere, Bud" ved kirker, bedehus, kirkegårder		54
Pedeller, bud, pleiersker, tjenere ved vaisenhus, barnehjem, asyl		48
Kadetter i Frelsesarmeen		23

I 1891 har for øvrig 18 steinhoggere sysselsatte ved Nidarosdomen fått sin egen plass i statistikken for offentlig arbeid og privat immaterielt erverv, men de er plasserte under litterær og kunstnerisk virksomhet, ikke under kirkelige, religiøse og moralske anliggender.

1900 og 1910. I 1900 ble det igjen foretatt noen justeringer, slik at det ikke er mulig uten videre å sammenligne alle yrkesgrupper med 1891 (SSB 1905). Derimot synes tellingen i 1910 (SSB 1913) å være skåret over samme lest som i 1900, slik at de kan presenteres samlet.

"Livserhverv og Livsstillinger"		1900	1910
I. "Offentlig Arbeid og privat immaterielt Erhverv"			
a. I statens eller kommunenes tjeneste			
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender		2 033	1 585
b. Ved privat immateriell virksomhet			
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender		1 144	1 570
Sum kirke/religion/moral som yrke		3 177	3 155

Hovedtabellen for 1900 og 1910 må imidlertid kunne sammenlignes også med 1891. Vi ser at i 1900 var fordelingen mellom offentlig og privat ansatte tilsynelatende nokså uendret, det gikk fortsatt nesten to offentlig ansatte på hver privatansatt i næringen, mens i 1910 var offentlig og privat sektor omtrent like store. Mens veksten i privat sektor er udiskutabel skyldes imidlertid nedgangen i offentlig trolig at helt sammenlignbare er disse statistikkene likevel ikke. I en fotnote i rapporten fra tellingen i 1910 opplyses det således at mens de med kombinert yrke som skolelærer og kirkesanger var blitt førte som kirkesangere i 1900, ble de førte som skolelærere i 1891 og 1910. Ved lik føring av statistikken skulle det altså vært 1500-1600 offentlig ansatte i 1900 som ved tellingene før og etter. Dette betyr imidlertid at den private religiøse sektoren allerede i 1900 hadde tatt kraftig innpå den offentlige.

Til tabellen kan tilføyes at kvinneandelen, som i 1891 hadde steget fra 1,9 til 15,2 prosent, i 1900 steg videre til 18,3 prosent (580 kvinner) for deretter å nå 26,7 prosent i 1910 (842 kvinner). Folketellingsrapporten viser også at i samtlige av disse årene var det den private religiøse sektoren som trakk kvinneandelen opp. Hvilket imidlertid reflekterer at klasseskillet innen de religiøse og moralske næringer fulgte kjønns skillet, idet de statlige yrkene, forbeholdt menn, var næringens høystatusyrker og de kommunale og private yrkene, med et betydelig større innslag av kvinner, var dens lavstatusyrker slik folketellerne definerte dette. En fengsels- eller sykehusprest hadde høyere status enn en bestyrerinne ved et barnehjem eller et asyl i kraft av å tilhøre embetsstanden, selv om bestyrerinnen kan tenkes å ha hatt større ansvar og myndighet.

Kvinneandel innen kirke/religion/moral som yrke (%)	1891	1900	1910
Offentlig sektor	7,8	4,6	9,5
Privat sektor	29,8	42,6	44,0
Samlet for næringen	15,2	18,3	26,7

I 1900 og 1910 er rekkefølgen endret ved presentasjonen av ”Hovedgrupper og Undergrupper av Livsstillinger (inndelt etter Arbeidets Art)”. De kirkelige/religiøse/moralske yrkene ligger fortsatt under ”Offentlig Arbeide og privat immaterielt Erhverv”, men ”Private selvstendige Næringsdrivende” utgjør nå gruppe A, og i 1900 er i alle undergrupper privat flyttet foran offentlig. En ny gruppe er kommet til, G ”Formænd og Opsynsmænd”, inndelt i privat og offentlig. I 1910 er rekkefølgen igjen offentlig-privat for formenn og arbeidere.

”Hovedgrupper og Undergrupper av Livsstillinger”	1900	1910
A. Private, selvstendige næringsdrivende		
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	3	9
C. Embetsmenn	701	695
B. Bestillingsmenn		
Kirkelige anliggender m.m.: Kommunene	940	486
F. Private betjenter		
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	1 032	1 383
G. Formenn og oppsynsmenn		
a. I privat tjeneste		
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	5	6
b. I offentlig tjeneste		
Kirkelige anliggender m.m.: Kommunene	6	23
I. Arbeidere		
a. I privat tjeneste		
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender	104	172
b. I offentlig tjeneste		
Kirkelige, religiøse og moralske anliggender: Kommunene	386	381

Detaljstatistikken fra de to folketellingene bærer tittelen ”Kirkelige, religiøse og moralske Anliggender”. Også den innledes med de selvstendige næringsdrivende. Detaljeringsgraden er særlig stor når det gjelder den nye gruppen ”formenn og oppsynsmenn”, der minste kategori omfatter én person. I 1900 opplyses det forøvrig at av de tolv talte biskopene var kun seks aktive (som ved tellingene før og etter).

"Kirkelige, religiøse og moralske Anliggender"	1900	1910
a. Selvstendige næringsdrivende		
Begravelsesbyråer, barnehjem	3	9
b. Embetsmenn		
Biskoper	12	6
Stiftsproster, proster og sogneprester	497	503
Residerende kapellaner, tredjepræster, stiftskapellaner	122	144
Prester ved straffeanstalter, sykehus, m.m.	11	12
"Personel Kapellaner"	59	30
c. Bestillingsmenn m.m.		
Kirkesangere, klokkere	744	265
Kirkeverger, kirkegårdsforstandere, overgravere m.m.	20	20
Organister	135	137
Forstandere, bestyrerinner/betjenter ved vaisenhus, barnehjem, off. asyl	41	64
d. Private betjenter		
Forstandere og prester utenfor statskirken	142	148
Andre kirkelige betjenter og misjonærer utenfor statskirken	36	116
Indremisjonsprester, sjømannsprester, misjonærer	58	52
Legpredikanter, emissærer, kolportører, bibelbud, avholdsagenter .	368	458
Privatbetjenter ved bedehus, asyl, barnehjem o. l.	123	174
Menighetsdiakonisser	59	146
Kapteiner og løytnanter i Frelsesarmeen	213	231
Kontorister, formenn ved forskjellig kirkelig og religiøs virksomhet	33	58
e. Formenn og oppsynsmenn		
Oppsynsmenn ved kirker, bedehus, kirkegårder o. l.	6	23
Oppsynsmenn ved bedehus i privat tjeneste	1	5
Oppsynsmenn ved vaisenhus, barnehjem, asyl m. m. i privat tjeneste	4	1
f. Arbeidere og andre i lignende underordnet stilling		
Kirketjenere	236	219
Gravere, ringere	115	80
"Korister, Bælgetrædere, Dørvogtere, Bud" v. kirker/bedehus/ kirkegårder	27	65
Pedeller, bud, pleiersker, tjenere ved vaisenhus, barnehjem, asyl ...	8	17
Pedeller, bud, pleiersker, tjenere ved vaisenhus, barnehjem, asyl, private	10	3
"Korister, Bælgetrædere, Dørvogtere, Bud" v. Bedehus osv. privat .	7	16
Kadetter i Frelsesarmeen	32	109
Katolske søstre	55	44

1920 og 1930. I 1920 er det slutt på denne fininndelingen av de religiøse yrkene (SSB 1923). Ervervsgruppen de tilhører kalles nå "immateriell virksomhet", men innholdet er som før, jf. den franske oversettelsen av dette til "professions libérales et administration publique". Ervervsgruppen kalles nå "religiøs virksomhet", og hovedtabellen omfatter kun fire nivåer. Hver fjerde person i gruppen er blitt borte siden 1910, men hovedforklaringen på dette er trolig at gruppen er definert annerledes. Især virker det som om privat velferdsvirksomhet, med en høy kvinneandel, ikke lenger regnes som religiøs virksomhet, men også (kirkegårds) graverne er tatt ut. De ligger riktignok i kategorien "immateriell virksomhet", men under "kommunal virksomhet". I 1920 var det 128 av dem. Til tabellen nedenfor kan for øvrig tilføyes at slik gruppen nå ble definert, utgjorde kvinneandelen av de sysselsatte 21,6 prosent.

Rapporten fra tellingen i 1930 er for hovedtallenes vedkommende skåret over samme lest som i 1920 (SSB 1934). De to kan derfor rapporteres sammen. I tillegg til det som fremgår av tabellen kan opplyses at kvinneandelen i 1930 var sunket til 19,4 prosent.

Religiøs virksomhet	1920	1930
Biskoper	6	7
Prester i statskirken	629	724
Andre funksjonærer, herunder kirkesangere	1 398	1 549
Oppsynsmenn, ringere m. fl.	257	375
Sum	2 290	2 655

Detaljrapporteringen fra 1920 og 1930 er imidlertid ikke helt lik, idet misjonærer og emissærer rapporteres samlet i 1920 og hver for seg i 1930. Felles er imidlertid at skillet mellom offentlig og privat virksomhet er blitt mer uklart. For noen yrkers vedkommende blir det presisert at tallene gjelder "for" og "utenfor" statskirken, for

andre ikke. Hovedskillet er mellom funksjonærer og arbeidere, ikke mellom offentlig og privat.

Religiøs virksomhet i alt	1920
Funksjonærer i alt	2 033
Biskoper	6
Statskirkeprester	629
Prester og menighetsforstandere utenfor statskirken	340
Misjonærer, emissærer o.	496
Offiserer i Frelsesarmeen	372
Klokkere	39
Kontorfunksjonærer	151
Formenn og arbeidere i alt	257
Kirketjenere, ringere og belgtredere i statskirken	176
Oppsynsmenn m. v. ved andre kirker og ved bedehus	81
Religiøs virksomhet i alt	1930
Funksjonærer i alt	2 280
Biskoper	7
Statskirkeprester	724
Prester og menighetsforstandere utenfor statskirken	224
Misjonærer	116
Emissærer	547
Offiserer i Frelsesarmeen	417
Klokkere	57
Kontorfunksjonærer	188
Formenn og arbeidere i alt	375
Kirketjenere, ringere og belgtredere i statskirken	237
Oppsynsmenn m. v. ved andre kirker og ved bedehus	138

I tillegg til de kommunale kirkegårdsgraverne ble i 1930 identifisert en kategori ”havarbeid og kirkegårdsarbeid for private”, under ”havedyrkning og gartneri” (i alt 268 personer).

1946. I hovedoversikten over befolkningens leveveier i 1946 har de religiøse yrkene forsvunnet i kategorien ”immateriell virksomhet” (SSB 1951), hvis innhold er kjent fra tidligere tellinger. Heftet om dette ble imidlertid senere supplert med et hefte inneholdende mer detaljert yrkesstatistikk (SSB 1954a). Der er det igjen foretatt enkelte endringer i klassifiseringen av de religiøst relaterte yrkene. Hovedbeskrivelsen av virksomhetsområdet inneholder følgende informasjon:

Religiøs virksomhet	1946
Biskoper	7
Kontorfunksjonærer	572
Prester m. v. i og utenfor statskirken	1 764
Andre fagfunksjonærer i og utenfor statskirken	1 612
Kirketjenere og andre arbeidere i og utenfor statskirken	452
Sum	4 407

Slik religiøs virksomhet her blir definert har det altså skjedd en kraftig økning siden 1930. Det som rapporteres, er imidlertid kun den sosiale lagdelingen, ikke skillet offentlig-privat, statskirke og annen religiøs virksomhet. Til tabellen kan tilføyes at kvinneandelen i 1946 var på 23,3 prosent. Mer oppsiktsvekkende er kanskje en kvinneandel blant prestene på 13 prosent (230 kvinner). De må alle ha vært ”utenfor statskirken”, og det spørres hva folketellerne la i ”m. v.” da de etablerte denne yrkeskategorien. Hver tredje i gruppen ”andre fagfunksjonærer” var for øvrig også kvinne.

Hva gjelder detaljrapporteringen kan det noteres at også i 1946 ble ”overgravere ved kirkegård” (11) og ”kirkegårdsgraver” (131) regnet som kommunale ikke-religiøse yrker. Som i 1920 og 1930 var hovedformålet å skille mellom funksjonærer og arbeidere samtidig som presteyrkene er fordelt på statskirken og utenfor.

Religiøs virksomhet	1946
Funksjonærer i alt	3 955
Biskoper	7
Kontorfunksjonærer (reiseseekretærer i religiøse foreninger m. v.)	572
Proster, prester, kapellaner m. v. i statskirken	930
Prester og menighetsforstandere utenfor statskirken	436
Misjonærer	398
Emissærer	1 053
Offiserer i Frelsesarmeen	505
Klokkere	54
Formenn og arbeidere i alt	375
Kirketjenere, ringere og belgtredere i statskirken	237
Oppsynsmenn m. v. ved andre kirker og ved bedehus	138

1950. Rapporten om folkemengden etter yrke etter folketellingen i 1950 introduserer en næringsgren kalt ”religiøst og humanisert arbeid” (SSB 1956), under ”offentlig og privat tjenesteyting”. Næringsgrenen er delt inn i tre næringsgrupper: ”Statskirken”, ”annen religiøs virksomhet” og ”velferdsarbeid”. Hovedtallene for riket som helhet er følgende:

”Religiøst og humanisert arbeid”	1950
Statskirken	1 685
Annen religiøs virksomhet	2 416
Velferdsarbeid	5 590
Sum	9 691

Definert som religiøst og humanisert arbeid blir dette en kvinnedominert næringsgren, med en andel av sysselsettingen på 55,4 prosent. Dette skyldes imidlertid ene og alene næringsgruppen ”velferdsarbeid”, der kvinnene utgjorde 82,4 prosent. Innen ”annen religiøs virksomhet” utgjorde de 25,9 prosent, og i ”statskirken” kun 7,8 prosent.

Også tellingen i 1950 resulterte i en mer detaljert yrkesrapport (SSB 1959). Det rapporteres flere yrkesgrupper enn noensinne, men det færre detaljer om stillingsbetegnelser enn i rapportene skrevet under Kiærs innflytelse. De som arbeider på området er nå ”selvstendige” eller ”ansatte”, og de ansatte er ”funksjonærer” eller ”arbeidere”. Når dette summerer til mer omfattende detaljrapportering enn tidligere er det fordi flere virksomheter er inkluderte i næringsgrenen og dette rapporteringsmønsteret gjentas for alle.

Religiøst og humanitært arbeid	1950
Selvstendige	94
Funksjonærer	5 359
Bestyrere av barne- og gamlehjem	747
Andre overordnede funksjonærer ved administrasjon	35
Biskoper	10
Prester	1 387
Misjonærer	251
Emissærer	891
Offiserer i Frelsesarmeen	473
Organister	250
Andre funksjonærer	1 315
Formenn	39
Arbeidere	4 199
Statskirken	1 685
Kontorfunksjonærer	17
Andre funksjonærer	1 238
Arbeidere	430
Annen religiøs virksomhet	
Dissenterkirker og menigheter	924
Kontorfunksjonærer	65
Andre funksjonærer	815
Arbeidere	44
Annen religiøs virksomhet	1 492
Selvstendige med leid hjelp	1
Selvstendige uten leid hjelp	1
Kontorfunksjonærer	546
Andre funksjonærer	807
Formenn	3
Arbeidere	134
Frelsesarmeen	644
Kontorfunksjonærer	14
Andre funksjonærer	472
Arbeidere	158
Velferdsarbeid	
Veldedige institusjoner	289
Kontorfunksjonærer	216
Andre funksjonærer	25
Formenn	2
Arbeidere	46
Forsorgsvesen, forsorgshjem, gamlehjem, barnehjem, barnehager m. v.	4 657
Selvstendige med leid hjelp	39
Selvstendige uten leid hjelp	53
Kontorfunksjonærer	939
Andre funksjonærer	205
Formenn	34
Arbeidere	3 387

1960. Etter folketellingen i 1960 gikk SSB til motsatt ytterlighet (SSB 1964a). Som i 1950 ble det rapportert en næringsgren kalt ”religiøst og humanitært arbeid”. Under denne ble det identifisert to hovedkategorier av sosial status, selvstendige og ansatte. I staten er samtlige ansatte, slik at skillet kun gjelder for privat sektor. Opptellingen ga følgende hovedresultat:

Religiøst og humanitært arbeid	1960
Statskirken	1 801
Ansatte	1 801
Religiøs virksomhet ellers	2 780
Selvstendige uten leid hjelp	20
Ansatte	2 760
Velferdsarbeid	8 166
Selvstendige med leid hjelp	58
Selvstendige uten leid hjelp	48
Ansatte	8 060
Sum statskirken, religiøs virksomhet ellers, velferdsarbeid	12 747

Kvinneandelen i næringen hadde i 1960 steget til 65,7 prosent. Kvinnene utgjorde 88,3 prosent av næringsgruppen ”velferdsarbeid” og 36 prosent av gruppen ”religiøs virksomhet ellers”. Bare i statskirken forble kvinneandelen lav, men den hadde dog steget fra 7,8 til 9 prosent.

Dertil ble rapportert hvilke stillingsnivå utøverne av religiøse og humanitære yrker befant seg på. I en tabell over yrkesbefolkningen etter kjønn, næringsgren og stilling blir således utøverne av disse yrkene plasserte på følgende nivåer:

Religiøst og humanitært arbeid	1960
Teknisk, naturvitenskapelig, humanistisk og kunstnerisk arbeid	
Biskoper, prester, pastorer	1 318
Andre	931
Servicearbeid	6 039
Andre	1 021

I en tabell over yrkesbefolkningen fordelt etter kjønn, alder og stilling finner vi følgende yrker i gruppen ”religiøst arbeid”:

Religiøst arbeid	1960
Religiøst arbeid	4 001
Biskoper, prester, pastorer	1 372
Misjonærer	379
Offiserer i Frelsesarmeen	461
Emissærer	854
Andre	935

1970. Etter folketellingen i 1970 er den rapporterte næringsgrenen fortsatt ”religiøst og humanitært arbeid” (SSB 1975). Hovedtallene for næringsgrenen var:

Religiøst og humanitært arbeid	1970
Statskirken	1 317
Religiøs virksomhet ellers	2 349
Velferdsarbeid	9 768
Sum	13 434

Kvinneandelen i næringen var nå oppe i 70,4 prosent.

Fordelingen på stillingsnivå ble i 1970 rapportert noe mer detaljert enn i 1960:

Religiøst og humanitært arbeid	1970
Teknisk, naturvitenskapelig, humanistisk og kunstnerisk arbeid	
Hjelpepersonale i sykepleie	1 370
Biskoper, prester, forstandere	1 266
Sosialtjenestemenn	1 176
Servicearbeid	4 063
Av dette rengjøringspersonale	1 784
Andre yrkesfelt	1 378

Som i 1960 er det mulig i tabellverket å identifisere en enda mer presis inndeling av yrkene innen ”religiøst arbeid”, men yrket som emissær må denne gang være skjult i ”øvrige”:

Religiøst arbeid	1970
Religiøst arbeid	3 018
Biskoper, prester, forstandere	1 358
Misjonærer	217
Offiserer i Frelsesarmeen	175
Øvrige	1 268

Ikke alle tall i disse tabellene er like umiddelbart forståelige, som hvorfor det totale antall sysselsatte i religiøst og humanitært arbeid summerer ulikt, hvorfor antall biskoper, prester og forstandere varierer med nesten 100 fra tabell til tabell, enn si hvordan Frelsesarmeen kunne miste over 60 prosent av sine offiserer fra 1960 til 1970.

1980 og 1990. Ifølge sysselsettingsrapporten fra folketellingen i 1980 foregikk det ikke lenger humanitært arbeid i Norge (SSB 1982). Hvor det er blitt av de som tidligere livnærte seg ved slikt arbeid vites ikke, men to kandidater under ”offentlig, sosial og privat tjenesteyting” er ”sosiale tjenester og velferdsarbeid” og ”interesseorganisasjoner”. Som i 1960 og 1970 blir det imidlertid identifisert en kategori ”religiøst arbeid”. Rapporteringen er den samme i 1990 (SSB 1999). Den registrerte sysselsetting er som følger (antall misjonærer i parentes fordi tallet er usikkert):

Religiøst arbeid	1980	1990
Religiøst arbeid	4 214	4 742
Biskoper, prester, forstandere	1 807	2 198
Misjonærer	240	(169)
Offiserer i Frelsesarmeen	244	228
Øvrige	1 710	2 147

2001 – 2009. Det kan diskuteres om folke- og bolig tellingen i 2001 skal regnes som ”historisk”. Den er den siste som er gjennomført og kan i den forstand betraktes som fortsatt gyldig. Imidlertid er også den lagt ut under ”Historisk statistikk” på www.ssb.no. I de elektronisk tilgjengelige tabellene er ”næring” identifisert på høyere aggregeringsnivå enn der ”religiøst arbeid” vil fremkomme.

I Standard for yrkesklassifisering (SSB 1998; Håland 2010) er religiøst arbeid forenklet til å omfatte to typer yrker:

- Geistlige yrker (eksempel: prest, kateket, imam)
- Religiøse yrker (eksempel: legpredikant, misjonær, diakon)

Per 4. kvartal 2009 var sysselsettingen i disse yrkesgruppene:

Yrkesgruppe	2009
Geistlige yrker	2 968
Religiøse yrker	2 751
Sum	5 719

2.1.2. Trossamfunn

Folketellingene var kilde til statistikk over befolkningens fordeling på trossamfunn fra 1866 til 1980, da bruken av dem til dette formål ble avsluttet.

1866. Folketellingene i 1866 ble gjennomført ”i Byerne af Magistraten ved Hjælp af Rodemesterne med Opfordring til Huseiere eller Husbestyrere til ved Selvtælling at bistaa disse, og paa Landet af Lensmændene ved Hjælp at Skoleholderne under Sognepræsternes og Kapellanernes Bestyrelse og Tilsyn” (SSB 1896). Blant de forhold som skulle telles på denne måten, var ”Trosbekjendelse, forsaavidt Nogen ikke bekjender sig til Statskirken”. Som eksempler på annen trosbekjennelse anvendes ”Methodist” i skjemaet for laddistrikterne og ”Katholik” i skjemaet for byene. Ut over dette blir det ikke anvist hva som skulle føres opp. Tellerne kan ha ført opp hva de talte svarte, eller sin egen klassifisering av det de talte svarte.

Skjemaet etterlater også uklarhet om registreringsgrunnlaget for den taltes tro, om det var sakens realiteter (den personlige tro) eller formaliteter (medlemskap i en menighet eller trossamfunn) som skulle registreres. Begrepet ”bekjennelse” tilsier det første, at det henvises til ”statskirken” og ikke til den evangelisk-lutherske tro som statens offentlige religion, tilsier det andre. Trolig forutsatte de ansvarlige for undersøkelsen at formaliteter og realiteter stemmer overens men det behøver selvsagt ikke være tilfelle; man kan være medlem uten å tro og tro uten å være medlem. I 1866 var det imidlertid ikke så veldig lenge siden nettopp sakens formaliteter – in casu forsamlingsfriheten – hadde vært det store stridstemaet. Konventikkelplakaten ble opphevet i 1842, dissenterloven for kristne menigheter innført i 1845, grunnlovens jødeparagraf opphevet i 1851. Det var derfor ikke unaturlig å forutsette at de som bekjente seg til en annen tro enn statskirken, uttrykte dette ved å danne en menighet, og at de søkte å oppdra sine barn i denne tro, hvilket medførte at barna også ble talte blant de troende (hvilket kunne være mer usikkert hva gjelder den personlige tro). Slik tellingen ble utført, kunne statskirken innkassere resten av befolkningen som sine troende uten at kirken eller de presumptivt troende behøvde verifisere dette (eller fikk mulighet til å avsanne det).

Lik alle andre opplysninger ble også troen rapportert for landet som helhet samt for dets administrative inndelinger på ulike geografiske nivåer. Selve trosaspektet ble rapportert på to nivåer, som henholdsvis ”summariske” og ”detaillerte Opgaver over dem, der ikke var Medlemmet af Statskirken”.

De summariske opplysningene ble gitt i tabell 8, som trosbekjennelsen delte med ”Folkemængde fordelt efter Fødested” samt ”Opgaver over Antallet af Sindssyge, Døvstumme og Blinde”. For riket som helhet var resultatet som følger:

Personer som ikke var medlemmer av statskirken	1866
Voksne	2 881
Barn	2 224
Til sammen	5 105

Samlet folketall ble oppgitt til 1 701 756. Siden samtlige av de øvrige ble regnet som tilhørende statskirken, blir fordelingen 99,7 prosent tilhørende statskirken og 0,3 prosent med annen tro.

De detaljerte oppgavene fordelte de 5 105 på følgende kategorier:

Trosbekjennelse	1866
Christelige Dissenter	482
Apostolisk Frikirkelige	1 114
Methodister	987
Baptister	354
Reformerte	141
Kvækere	584
Romersk Katolske	316
Græsk Katolske	15
Jøder	25
Mormoner	1 038
Uoppgiven Trosbekjendelse	49

Bruken av begrepet ”jøde” i denne og de påfølgende tellingene har tiltrukket seg oppmerksomhet. Således påpeker Espen Søybe (1998) i en artikkel om jødeforfølgelsene under den annen verdenskrig at de norske folketellingene fra 1866 av ”uten forbehold” aksepterte ”at det var relevant å dele den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder”, og stiller spørsmålet om ikke dette legitimerte en måte ”å telle de andre” som skulle få katastrofale følger. Søybe ser spørsmålet som relevant for enhver registrering av minoriteter, i dag særlig knyttet til innvandring. Imidlertid går det også an å snu problemstillingen på hodet, og påpeke at i 1866 (og lenge deretter) var det uproblematisk både for tellere og talte å registrere folk som jøder. Trolig ble denne betegnelsen brukt fordi det var slik de talte beskrev seg selv, og kanskje omtalte de seg selv slik fordi det var jødeparagrafen Stortinget nylig hadde opphevet, ikke en paragraf om medlemskap i Det mosaiske trossamfunn. Faktisk var det ikke lenge siden samtlige av de registrerte trosbekjennelser hadde vært forbudte, slik at det å komme ”ut av skapet” og vedstå seg sin tro i full offentlighet kan ha blitt opplevd som frigjørende for dem det gjaldt. Selvsagt kan kunnskap om religion og etnisitet (”rase”) misbrukes. Det samme kan kunnskap om sosial status (”klasse”), det avhenger av hvem som har makten. På den tid det under ett regime var forbundet med livsfare å havne på listen over ”jøder” var det under et annet regime like farlig å stå på listen over kulakker eller ”selvstendige med leid hjelp”, og de som lager folketellinger kan knapt forventes å forutse hvilke av slike personkjennemerker som kommer til å bli farlige i Norge. Omvendt kan kunnskap om sosialt mangfold bidra til å skape aksept for at folk er likeverdige selv om de er forskjellige.

1876. Også i 1876 ble det benyttet tellere, idet det især for ”Landdistrikternes Vedkommende” fortsatt ble ansett for utilrådelig å utstede ”nogen almindelig Opfordring til Beboerne om selv at udfylde Listerne” (Kiær 1882:212). I sitt ”Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik”, der han presenterer sin metode for folketellinger, går Kiær også grundig inn på resultatene hva gjelder ”Befolkningens fordeling efter Trossamfund”, som han vier et eget kapittel der resultatene fra 1876

og 1866 sammenlignes. Kapitlet gir også et levende inntrykk av hva som faktisk er blitt registrert av trosbekjennelser, og hva dette har medført av anstrengelser for å kunne gi en systematisk presentasjon (Kiær 1882: 178):

Under de ovenanførte 13 forskjellige Klasser af Frikirkelige og Dissentere indgaa endel afvigende Benævnelser, som det vil være af Interesse at hidsætte, dels fordi de antyde visse Nuancer i de aandelige Retninger, dels fordi de i andre Henseender ere karakteristiske. Saaledes har man til de Lutheransk Frikirkelige bl. a. henført de saakaldte ”stærkttroende Separatister” samt den ”jarlsbergske Frimenighed”. De apostolisk Frikirkelige nævnes ogsaa som den ”ældste apostoliske Frimenighed”, den ”lammerske Frimenighed”, m. m. Blant Methodisterne forekomme Benævnelserne: ”Wesleyaner”, ”methodistisk Episkopal”, ”kalvinistisk Methodist”; blandt Baptisterne: foruden ”Gjendøber” tillige ”Anabaptist”, ”Nybaptist”, ”Mennonit”; blandt de øvrige reformerte Samfund: ”Unioneret”, ”Walkerianer”, ”Presbyterianer”, ”Congregationist”, ”Kalvinist”, ”Engelsk Independent” og ”Plymouthbrødre”. Kvækernes Menighed betegnes bl. a. som ”Enighed og Fred” og som ”Vennernes Samfund”. Af andre paa kristne Dissentere i Norge anvendte Benævnelser kan mærkes: ”Nazaræer”, ”Unitarier”, ”Kristelig Unitetstroende”, ”Svedenborgianer” eller ”den nye Kirke”.

Rapporten fra tellingen i 1876 inneholder ingen ”summariske oppgaver” som viser fordelingen av voksne og barn med annen trosbekjennelse enn statskirken, men Kiær påpeker i sin bok at regnet som i 1866 utgjorde de utenforstående nå 0,4 prosent av befolkningen. Rapporten inneholder kun de detaljerte oppgavene fordelt på de ovennevnte 13 kategorier (med kommentarer i tabellene om hva som er lagt til hvilken kategori):

Trosbekjennelse	1876
Luthersk Frikirkelige	881
Apostolisk Frikirkelige	304
Romersk Katolske	460
Græsk Katolske	49
Methodister	2 775
Baptister	818
Engelsk Episkopale	141
Andre reformerte Samfund	85
Kvækere	433
Kristelige Dissentere uden nærmere Betegnelse af Samfund	634
Jøder	25
Mormoner	544
Personer der ikke tilhøre noget Trossamfund	31
Sum	7 180

1891. Etter folketellingen i 1891 ble befolkningens religiøsitet dokumentert i en rapport om ”Folkemængde fordelt efter Nationalitet, Fødested og Trosbekjendelse. Blinde, Døvstumme og Sindssyge. Ægteskaber mellem Nærbeslægtede. Navnefortegnelse over Personer, 95 Aar og derover” (SSB 1897). Befolkningen er fordelt på i alt 15 trossamfund (eller 17, i det to av dem er delte igjen), pluss ”Udtraadte af Statskirken uden nærmere Betegnelse” og ”Personer, der ikke tilhører noget Trossamfund”, dvs. i alt 19 kategorier. Rapporten inneholder også en alfabetisk oversikt over hva befolkningen selv har oppgitt å tilhøre av trosretninger, med henvisning til hvordan disse er fordelt på hovedkategoriene. Listen inneholder 161 trosretninger eller mangel på sådanne, fra Aanen Reinertsens Sekt, rubrisert under forskjellige samfund med metodistisk eller baptistisk tilsnitt, til Østlænding, en luthersk frimenighet. På listen finner en da også ”Anti-Krist”, ”Atheist”, ”Enestaaende” og ”Hedning”, samt en rekke andre måter å uttrykke at man er uten religion/utmeldt av Statskirken. Kommentarrapporten fra tellingen i 1891 inneholder en oversikt over hvordan fordelingen mellom tilhørighet i Statskirken og i ulike andre trossamfund hadde utviklet seg siden 1865/66, og dertil en oversikt over hvordan ekteskap, fødsler og dødsfall hadde utviklet seg i femårsperioder fra 1876 til 1895 (SSB 1898).

Som illustrasjon på hvordan det ble arbeidet med dette er SSBs kategorier og opplysningene fra de talte i 1891 nedenfor gjengitt in extenso. I parentes er føyd til det nasjonale telleresultatet for hovedkategoriene, hentet fra tabell 12 i SSB (1897). Inklusive de ikke-troende summerer dissenterne seg til 30 685, eller 1,5 prosent av befolkningen.

Systematisk Fortegnelse over de forskjellige Bekjendelser	
1. Lutherske Frimenigheter (8194)	11a. Forskjellige Samfund: Retn. med meth. eller bapt. tilsnit (1374)
2a. Reformerte Kirkesamfund: Engelsk episkopal Kirke (156)	11b.: Svensk nyevang. farve (56)
2b.: Andre reformerte Samfund (137)	12. Unitarier (1)
3. Romersk Katholske (1004)	13. Udtraadte af Statskirken uden nærmere Betegnelse (127)
4. Græsk Katholske (52)	14. Kristelige Dissentere uden nærmere Betegnelse af Samfund (493)
5. Irvingianere (170)	15. Jøder (214)
6. Svedenborgianere (8)	16. Mormoner (348)
7. Apostoliske Frimenigheter (610)	17. Personer der ikke tilhører noget Trossamfund (5095)
8. Methodister (8187)	
9. Baptister (4228)	
10. Kvækere (231)	

Alfabetisk Fortegnelse over Dissenters forskjellige Benævnelser, med Henvisning til foranstaaende systematiske Fortegnelse
Aanen Reinertsens Sekt 11 a.
Adventist 9.
Agnostiker 17.
Anabaptist 9.
Andersens Tilhænger (a: Bethlehemit) 11b.
Anglikansk 2 a.
Ansgarforeningen 11 b.
Anti-Krist 17.
Apostolisk 7.
Apostolisk Frimenighed 7.
Apostolisk Irvingianer 5.
Apostolisk katholsk 5.
Arendals Frimenighed 1.
Atheist 17.
Baptist 9.
Bethlehemit (a: Andersens Tilhænger) 11 b.
Biskopene Methodistkirke 8.
Bruden 11 a (Se: Samfundet Bruden).
Church of England 2 a.
Congregationist 2 b.
De frie Kristne (Vaaler, Smaal.) (=Baptister) 9.
De fries Samfund (Strømmen) 9.
De førstefødtes Forsamling, som er opskreven i Himmelen 11 a.
De helliges Samfund 11 a.
De kristnes Forsamling 11 a.
De sidste Dages Hellige 16.
De troende Døbtes Samfund 9.
Den apostolisje Kirke 7.
Den biskopene Methodistkirke 8.
Den frie kristelige Kirke 2 b.
Den frie Missionsforening 11 a.
Den Herre Jesu Kristi Samfund (Tønsberg) 2 b.
Den kristelige Dissentermenighed (Solum, Larvik) 9.
Den kristelige Religion 11 a.
Den kristne Menighed 11 a.
Den lutherske Frikirke 1.
Den lutherske Menighed (Hønefoss) 1.
Den Lyngske Menighed 7.
Den mosaiske Trosbekjendelse 15.
Den nye Kirke (Svedenborgianer) 6.
Den ældste apostoliske Frimenighed 7.
Det frie apostoliske Samfund 7.
Det frie kristelige Samfund 11 a.
Det frie Samfund (Moss) 9.
Det norske Missionsforbund 11 a.
Det nye Testamentes Lære 11 a.
Det separatistiske Samfund i Egersund 1 .

Dissenter 14.
 Dissenter-Frimenighed 14.
 Dissenter (udøbt) 14.
 Domsbasunist (Guds Menighed) 11 a.
 Egersundsk Separatist 1.
 Enestaaende 14.
 Engelsk Independent 2 b.
 Engelsk Reformert 2 b.
 Engelsk Statskirke 2 a.
 Enighed og Fred 10.
 Episkopal (Kirke) 2 a.
 Evangelisk apostolisk Menighed 7.
 Evangelisk luthersk frikirkelig Menighed 1.
 Evangelisk luthersk Frimenighed 1.
 Evangelisk Menighed 1.
 Foreningen (Tromsø) 14.
 Forsamlingen (Moss) 9.
 Fransons Frimission 11 a.
 Franzens Menighed 11 a.
 Missionsforening 11 a.
 Fri apostolisk 7.
 Fri Dissenter 14.
 Frikirken 1.
 Fri Kristen (Fredrikstad, Moss) 9 (se under:
 «De frie Kristne»)
 Frimenigheden 1.
 Frimenigheden i Jarlsberg 1.
 Frimenigheden i Kragerø (=Luth. Frim.) 1,
 Fri Missionsforening 11 a.
 Fritænker 17,
 Gjendøber 9.
 Grevskabsmenigheden 1.
 Græsk katolsk 4.
 Guds Born 11 a.
 Guds Forsamling 9.
 Guds Menighed (Domsbasunist) 11 a.
 Guds Menighed paa Moss 9. »)
 Guds Menighed paa Vegaarsheien 11 a.
 Guds Samfund (Moss) 9.
 Hedning 17.
 Hilditsch's Samfund paa Moss 9.
 Nører ikke til noget Samfund 17.
 Ingen Trosbekjendelse 17.
 Intet bestemt Samfund 17.
 Intet Samfund 17.
 Irvingianer 5.
 Israelit 15.
 Jansons nye Missionsforening 11 a.
 Jarlsbergere 1.
 Jarlsbergs Frimenighed 1.
 Jesu Kristi Samfund (Tønsberg) 2 b.
 Jøde 15.
 Kalvinist 2 b.
 Kalvinistisk-Methodistisk 8.
 Katholik 3.
 Katholsk 3.
 Katholsk-apostolisk 5.
 Knud Aas's Parti, Vegaarsheien 11 a.
 Kristelig Missionsforening 11 a.
 Kristelig Unitetstroende 14.
 Kristi aandelige Samfund 11 a.
 Kristi Menighed 11 a.
 Kristi troende Menighed 11 a.
 Kvækere 10.
 Lammersk Frimenighed 7.
 Lomelands Samfund 11 a.
 Lurianer 11 b.
 Luthersk Frimenighed 1.
 Menneskets Sens Menighed 11 a.
 Mennonit 9.
 Methodist 8.
 Methodistisk-Episkopal 8.
 Missionsforbund 11 a.
 Mormon 16.
 Mosaisk 15.
 Nazaræer 14.
 NewJerusalem Church (a: Svedenborgianere)6.
 Nybaptist 9.
 Ny-Evangelist 11 b.
 Plombetist (formentlig Plymouthbrødre) 2 b.
 Plymouthbrødre 2 b.
 Positivistisk Samfund 17.

Presbyterianer 2 b.
 Protestant 14.
 Protestantisk engelsk 2 b.
 Rationalist 17.
 Reformert 2 b.
 Romersk katolsk 3.
 Rosengrenianer 11 b.
 Samfundet: Bruden (Tønsberg, Porsgrund)
 11 a.
 Samfundet paa Vestlandet 14.
 Samfundet (uoppgivet) 14.
 Selvskeiftet (Tromsø) 14.
 Separatist 14.
 Skotsk Kirke 2 b.
 Stærkttroende (=Egersundsk Separatist) 1.
 Svedenborgianer (den nye Kirke») 6.
 Svensk Nadverforening 11 b.
 Syvende (Ide) Dags Adventist 9.
 Tromsø Missionsforening 14.
 Uden bestemt Samfund 17.
 Uden Religion 17.
 Udmeldt af Statskirken 13.
 Udtraadt af Statskirken 13.
 Udtraadt, intet Samfund 17.
 Unitarier 12.
 Vennernes Samfund 10.
 Vidnesbyrdet (Holmsbu) 11 a.
 Vort Samfund med Faderen og hans Sen
 (Sarpsborg) 11 a.
 Walkerianer 11 a.
 Wesleyaner 8.
 Wettergrenske Frimenighed 1.
 Ytterøens frikirkelige Forening 11 a.
 Zwinglianer 2 b.
 Østlænding 1.

Paa nogle Sedler tilfoiet: Baptist.

Anm. **Brodreminigheden** er henregnet til Statskirken; ligesaa Frelsesarmeen

1900 og 1910. Folketellingene i 1900 ble rapportert som i tellingen i 1891 (SSB 1904), dog med de 19 hovedkategoriene reduserte til 15. Tellingene i 1910 følger opplegget fra 1900, men finner og lapper (tidligere kalt ”nasjonaliteter”), blinde, døve, sinnssyke og dissenterer har nå fått selskap av hjemvendte norskamerikanere i rapporteringen. I 1910 opptrer for første gang ”Muhamedaner” på den alfabetiske listen over hva folk har oppgitt om sin tro, men åpenbart ikke i større antall enn at de er lagt under kategori 13 ”andre dissenterer” i hovedrapporteringen (SSB 1912).

Dissenterer	1900	1910
Lutherske frimenigheter	12 619	15 287
Engelsk episkopal kirke	227	194
Andre reformerte samfund	188	252
Romersk katolske	1 969	2 046
Græsk katolske	96	153
Apostoliske frimenigheter	542	461
Metodister	10 286	10 986
Baptister	5 674	7 659
Kvækere	175	143
Dissenterer med metodistisk eller baptistisk retning	2 902	3 093
Jøder	642	1 045
Mormoner	501	714
Andre dissenterer	1 894	2 468
Uttraadt av statskirken uten nærmere betegnelse	1 587	6 124
Personer, der ikke tilhører noget trossamfund	13 279	11 342
Sum dissenterer	52 714	62 553
Dissenterer i prosent av befolkningen	2,4	2,6

1920. Ved tellingen i 1920 fikk trossamfunnene sitt eget hefte. Det innledes med innholdet om opplysninger om hvordan oppgavene ble samlet inn og bearbeidet. Oversikten over ”dissenterer” bygger på et spørsmål i folketellingskjemaet om ”Trossamfund: Statskirken eller” (underforstått: fyll selv inn navnet på trossamfunnet). Alle som *ikke* fylte inn det åpne feltet ble med andre ord automatisk registrerte som tilhørende Statskirken. De som fylte inn det åpne feltet regnet SSB som dissenterer. Stikkprøver indikerte at ”ikke få som fremdeles står i

Statskirken, men ikke deler kirkens tro”, hadde oppgitt ”sig som dissenter”. Det fremgår ikke hva SSB gjorde med disse, kun at man ikke fant det økonomisk forsvarlig å foreta en fullstendig kontroll av dette. I rapporten klages det også over det ”overordentlig” store ”antall av betegnelser for dissentersamfund og trosbekjennelser. Grupperingen av disse” hadde ”ikke alltid vært liketil”, og man hadde vært nødt til å endre noe på grupperingene fra tidligere tellinger (SSB 1922).

Tabellverket er bygd opp på samme måte som i 1891-1910. Blant endringene i den overordnede kategoriseringen er det også noen rene navneendringer, og én av dem er at ”Jøder” er byttet ut med ”det Mosaiske trossamfund”. Betegnelsen ”jøde” er imidlertid fortsatt i bruk. Det er ”jøde”, og ikke ”mosaisk”, som står i den alfabetiske listen over trosbekjennelsene, dvs. det folk selv har oppgitt som sin tro. Dette forsterker unektelig inntrykket av at det er jødene selv som har betegnet seg slik, ikke SSB som har satt denne merkelappen på dem, jf. kommentaren til Sørbyes artikkel i 1998 ovenfor. Derfor brukes også konsekvent ”jøde” i merknadsfeltet i tabellene, tilmed ”kristne jøder” som det i Bærum var åtte av, mens det i Asker var to ”muhammedanere”. Det er også kommet til en kategori ”andre ikke kristne samfund”, åpenbart fordi trosbekjennelsen ”Muhammedaner” har fått selskap av ”Brahma”, ”Buddhist” og ”Pantheist”, åpenbart én av hver, for i alt ble det registrert fem personer i den overordnede kategorien. Ifølge rapporten utgjør nå dissenterne 2,7 prosent av folketallet.

Dissenterne	1920
Romersk katolske	2 612
Gresk katolske	372
Forskjellige utenlandske evangeliske samfund: reformerte m. fl.	567
Metodister	11 455
Baptister	7 214
Adventister	1 928
Kvekere	73
Lutherske frimenigheter	18 204
Forskjellige frimisjoner	2 488
Forskjellige gjendøpersamfund	2 031
Forskjellige mindre dissentersamfund og dissenter ikke nærmere oppgitt	4 413
Uttrådt av Statskirken uten nærmere opplysning	780
Intet trossamfund	16 999
Mormoner	464
Mosaiske trossamfund	1 457
Andre ikke kristne samfund	5
Sum dissenterne	71 062
Dissenterne i prosent av befolkningen	2,7

1930 og 1946. Til tellingen i 1930 ble det foretatt en endring av spørsmålet om trossamfunn, idet svaralternativene ble ”Statskirken, det trossamfund De tilhører eller intet samfund”, med tillegget ”NB. En person som har tilhørt Statskirken, må ha meldt sig ut av kirken for å kunne bli medlem av et annet trossamfund”. Man så ikke bort fra at det som tidligere kunne være selverklærte dissenter som fortsatt sto i Statskirken. Som tidligere ble det også klaget over vanskene med å fordele den store mengde dissentersamfunn og trosbekjennelser (som godt kunne være ulike navn på samme trossamfunn) på hovedgrupperinger, og antall hovedgrupperinger ble fordoblet, til 30. Til gjengjeld var det ”bare” 118 trossamfunn i oppgavene fra befolkningen i 1930 (SSB 1932). Tellingene i 1946 var med små justeringer lagt opp som tellingen i 1930, herunder også hva gjelder oppgave om tilhørighet i det mosaiske trossamfunn (SSB 1950; betegnelsen ”Jøder” ble siste gang brukt i 1920).

Dissenter	1930	1946
Romersk katolske	2 827	4 905
Gresk katolske	248	293
Tyske evangeliske, reformerte	253	23
Engelske evangeliske, reformerte	164	303
Presbyterianer	20	
Andre utenlandske samfund	153	¹ 127
Metodister	12 207	11 186
Baptister	7 788	8 968
Adventister	3 325	4 642
Kvekere	81	² 26
Lutherske frikirke	15 971	18 185
Jarlsbergske frimenighet	1 528	518
Guds menighet	1 643	1 096
Frimisjon	2 871	³ 459
Forskjellige apostoliske samfund	458	234
Den evangeliske forsamling	120	70
Kristi menighet	926	588
Pinsemenigheter	7 858	24 751
Andre samfund med voksen dåp	630	608
Katolsk apostolisk menighet	280	138
Internasjonale bibelstudieforening	209	⁴ 963
Chr. Science	92	111
Unitar	69	
Forskjellige mindre samfund	1 556	⁵ 1 303
Dissenter ikke nærmere angitt	3 882	13 283
Uttrådt av Statskirken uten nærmere opplysning	84	-
Intet trossamfund	24 183	23 058
Mormoner	667	719
Mosaiske trossamfund	1 359	559
Andre ikke kristne samfund	7	6
Sum dissenter	91 459	120 106
Dissenter i prosent av befolkningen	3,2	3,8

¹ Slått sammen med presbyterianer i 1946-rapporten.

² I 1946 kalt Vennenes samfund (kvekere).

³ I 1946 kalt Misjonsforbundet.

⁴ I 1946 kalt Jehovas vitner.

⁵ Slått sammen med Unitar i 1946-rapporten.

I tabellene rapporteres også samletall for ”utenlandske evangeliske samfund, reformerte m.fl.”, for ”lutherske frimenigheter”, for ”forskjellige fri misjoner”, for ”forskjellige samfund med voksen dåp” samt for ”forskjellige mindre dissentersamfund og dissenter ikke nærmere angitt”.

1950. Til tellingen i 1950 ble det nok en gang foretatt en endring av spørsmålet om trossamfunn, idet befolkningen denne gang skulle skrive ”Statsk.” hvis de sto i Statskirken, navnet på trossamfunnet hvis de tilhørte et annet trossamfund, og ”intet” dersom de ikke tilhørte noe trossamfund. Hensikten var muligens å eliminere problemet med selverklærte dissenter innenfor Statskirken. Rapporteringen ble mer forseggjort, idet det ble utarbeidet tabeller med fordelinger etter alder, ekteskapelig status, levevei og utdanning. Det ble også påpekt at av hensyn til sammenlignbarhet med tidligere tellinger ble barn grupperte sammen med foreldrene også når foreldrene tilhører samfund med voksendåp. Ellers ville man valgt å gruppere barna under ”Intet trossamfund” (SSB 1954b).

Dissentere	1950
Romersk katolske	4 753
Gresk ortodokse	365
Tyske evangeliske, reformerte	41
Engelske evangeliske, reformerte	261
Presbyterianer	49
Andre utenlandske samfunn	233
Metodistkirken	11 570
Baptistsamfunnet	8 964
Adventister	5 440
Vennenes samfunn(kvekere)	76
Den evangelisk-lutherske frikirke	17 319
Jarlsbergske frimenighet	576
Guds menighet	1 666
Misjonsforbundet	3 138
Den evangeliske forsamling	368
Forskjellige apostoliske samfunn	243
Kristi menighet	723
Pinsemenigheter	30 036
Andre samfunn med voksen dåp	1 926
Katolsk apostolisk menighet	133
Jehovas vitner	2 135
Chr. Science	118
Unitar	17
Forskjellige mindre samfunn	2 009
Mormoner	451
Mosaiske trossamfunn	836
Andre ikke kristne samfunn	13
Intet trossamfund	21 985
Dissentere ikke nærmere angitt	7 820
Uttrådt av Statskirken uten nærmere opplysning	50
Sum dissenter	123 314
Dissentere i prosent av befolkningen	3,8

1960. Tellingen i 1960 ble den siste med åpent spørsmål i folketellingsskjemaet om hvilket trossamfunn man tilhørte. SSB synes også å ha gått tilbake til opplegget med å oppgi trossamfunn, eventuelt intet trossamfunn, kun hvis man ikke tilhørte Statskirken. Rapporten fra tellingen, der trossamfunn igjen er i selskap med andre egenskaper ved befolkningen (fødested, statsborgerskap, eiere av personbil, leiligheter med telefon), innledes denne gang *ikke* med oversikt over SSBs hovedkategorier, befolkningens egne oppgaver over hvilke trossamfunn de tilhørte, og hvordan disse er tilordnet hovedkategoriene. I enkelte av tabellene er det kun de største gruppene utenfor Statskirken som blir spesifiserte. Til gjengjeld inneholder rapporten flere tabeller enn tidligere (SSB 1964).

Dissentere	1960
Romersk katolske	8 875
Gresk ortodokse	610
Utenlandske evang. samfunn i alt	1 548
Tyske	87
Engelske	494
Presbyterianer	130
Andre	837
Metodistkirken	11 196
Baptistsamfunnet	9 315
Adventistsamfunnet	5 272
Vennenes samfunn(kvekere)	208
Lutherske frimenigheter i alt	18 386
Den evangelisk-lutherske frikirke	16 773
Jarlsbergske frimenighet	196
Guds menighet	1 417
Misjonsforbundet	4 421
Den evangeliske forsamling	338
Forskjellige andre frimisjoner	453
Kristi menighet	496
Pinsemenigheter	34 122
Andre samfunn med voksen dåp	1 252
Katolsk apostolisk menighet	375
Jehovas vitner	4 188
Chr. Science	134
Unitar	17
Mormoner	1 241
Mosaiske trossamfunn	841
Andre samfunn	3 458
Intet trossamfund	22 345
Dissentere ikke nærmere angitt	6 392
Utrådt av Statskirken uten nærmere opplysning	68
Sum dissenter	123 314
Dissentere i prosent av befolkningen	3,7

Vi registrerer at i 1960 hadde ”andre ikke kristne samfunn” forsvunnet som egen kategori. Det var 13 personer med ”annen” ikke-kristen tro i 1950.

1970 og 1980. Fra og med tellingen i 1970 opphørte bruken av folketellingene som kilde til detaljert statistikk over befolkningens religion, tro og livssyn. I stedet for et åpent spørsmål, der publikum selv førte inn hvilket trossamfunn de eventuelt tilhørte, ble det da innført et spørsmål med kun tre lukkede svaralternativer, ”Statskirken”, ”trossamfunn utenfor Statskirken”, og ”ikke tilsluttet trossamfunn”. Slik ble det også spurt siste gang folketellingene ble brukt til å samle inn opplysninger om befolkningens trostilhørighet overhodet, i 1980, men da med begrepsbruken endret til ”Den norske kirke (Statskirken)” og ”Trossamfunn utenfor Den norske kirke” (Terminologiskiftet fra Statskirken til Den norske kirke vil bli benyttet til den kronologiske fremstillingen også i denne rapporten).

Ved rapporteringen fra tellingen i 1970 er trossamfunn verken et eget hefte eller et eget kapittel i et hefte om flere forhold. Trossamfunn er kun én av flere variable som befolkningen fordeles på. Således inneholder rapporten (tabell 10 i hefte 1) ”Folkemengden etter kjønn/alder/trossamfunn/ekteskapeleg status. Familier etter familietype. Geistlige områder”. Dette er til gjengjeld en stor tabell, over 46 sider, idet den omfatter samtlige nivåer i det geistlige geografiske hierarki: Hele landet, under det hvert bispedømme, under det hvert domprosti, under det hvert prestegjeld, under det hvert sogn.

Rapporteringen fra tellingen i 1970 har en egen kolonne for dem som ikke har besvart spørsmålet om hvilket trossamfunn de tilhører (”Uoppgitt”). Som ledd i en dokumentasjon av de sammenlignbare filene fra tellingene i 1960, 1970 og 1980 opplyser Kåre Vassenden (1987) at tellingen for 1960 mangler kode for ”uoppgitt”. ”Om de uoppgitte – som må ha eksistert – har havnet på kode for Den norske kirke eller ikke noe trossamfunn, er uvisst”, bemerker Vassenden. Muligens blir det her påpekt en usikkerhet som kan gjelde for samtlige folketellinger fra 1866 til 1960 hva gjelder trossamfunn. Vassenden påpeker for øvrig en betydelig økning i andelen uoppgitt fra 1970 til 1980 (fra 44 000 til 211 000 tilfeller). Han påpeker at en av årsakene er en endring av hvordan barn under 16 år ble håndterte i de to

tellingene. Barna utgjorde om lag halvparten av de uoppgitte i 1970. Selv når barna holdes utenom blir imidlertid økningen betydelig.

Folketellingen i 1960 introduserte en ny type rapporter, kommunehefter, og ved rapporteringen fra tellingen i 1980 ble disse benyttet til å rapportere trostilhørighet. Tabell 3 i kommuneheftet var ”Folkemengden etter trossamfunn/viktigste kilde til livsopphold, kjønn og alder” (Eks.: SSB 1981). Det ble laget fylkes- og landssammendrag av kommuneheftene, og det må antas at fordelingen på trossamfunn også ble sammenfattet, hvilket imidlertid ikke er kontrollert for denne rapporten, basert på det som er gjort elektronisk tilgjengelig under Historisk statistikk på www.ssb.no. Ifølge dokumentasjonsrapporten for tellingen i 1980 skulle ”Kommunepakka” omfatte også en tabell 25, ”Folkemengden etter kjønn, trossamfunn, kirkesogn og alder” (Børke 1984). Samtlige undersøkte kommunehefter stopper på tabell 24. Dokumentasjonsrapporten synes imidlertid å gi en forklaring på dette også. Kommunepakkene ble utarbeidet i to versjoner, en avkortet og en fullstendig. Den avkortede versjonen omfattet tabeller som skulle være tilgjengelige for alle, dvs. offisiell statistikk. Det er denne som fant veien til de trykte publikasjonene fra tellingen og videre derfra til elektronisk publisering av de trykte rapportene. Den fullstendige versjonen ble kun gjort tilgjengelig for kommunale planleggingsformål, underlagt spesielle restriksjoner. Den viktigste grunnen til at data ble utelatte i den avkortede, offisielle versjonen, var at tabellene inneholdt sensitive opplysninger sett i forhold til statistikklovens taushetspliktbestemmelse og loven om personregister. Avgjørende for sensitivitet var om statistikken ville inneholde personidentifiserende kjennetegn. *Trossamfunn* var et kjennetegn som i folketellingen ble ansett for sensitivt. Når tabell 3 med trossamfunn inngår i den avkortede versjonen mens tabell 25 med trossamfunn ikke gjør det, må det følgelig være etter en vurdering som tilsier at fordelingen i tabell 25, ulikt den i tabell 3, kan gjøre det mulig å identifisere enkeltindivider. Andre identifiserende kjennetegn i 1980 var for øvrig utdanning, inntekt, næring, arbeidstid, samboende, viktigste kilde til livsopphold, WC/bad, eier/leieforhold og oppvarming. Trossamfunnene befant seg i et broket selskap.

Børke opplyser for øvrig at ”i prinsippet” skulle ”trossamfunn utenfor Den norske kirke” være registrerte trossamfunn, men det er ikke gitt noen presisering av dette i informasjonsmaterialet til publikum eller de lokale rettlederne (folkeregistrene)” (s. 41). Det fremkommer ikke ytterligere opplysninger om dette prinsippet, eksempelvis hvorfor det skulle være slik (hypoteser om årsaken fremsettes i avsnitt 3.3.1), men siden befolkningen ikke ble opplyst om det må en trygt kunne gå ut fra at den ignorerte det.

2.2. Religion i andre historiske publikasjoner

Statistisk årbok. Klassifisert som historisk statistikk på www.ssb.no er p.t. Statistisk årbok for årene 1879-1999. Statistisk årbok inneholder lite om det som her er kalt ”religion som profesjon”, men i årbøker med statistikk over yrkesorganisasjoner og deres medlemmer er også Den norske kirkes presteforening med, liksom presteskaperet er med i lønnsstatistikker for statens embetsmenn og tjenestemenn. Som regel inneholder årbøkene også statistikk over befolkningens fordeling på trossamfunn, hvilket vil si at samme statistikk år etter år ble trykket opp igjen i de årene opplysningene om dette ble samlet inn i de tiårige folketellingene. Tallene som rapporteres i Statistisk årbok, er imidlertid ikke alltid de samme som dem denne rapport gjengir. Folketellingene talte den hjemmeværende og hjemmehørende folkemengde, og i denne rapport er gjengitt tellingen av den hjemmehørende. Det er således på grunnlag av den hjemmehørende folkemengde Espen Sørbye i 1998 kunne konstatere at tallet på jøder i Norge var uendret fra 1866 til 1876, 25 personer. Det var også hjemmehørende folkemengde Anders Nicolai Kiær forholdt seg til i sin rapport (1882), mens tabellrapporten viser at hjemmeværende, altså tilstedeværende i riket, var 34 jøder. Dette er tallet som ble oppgitt i Statistisk årbok fra 1883 og frem til det forelå nye tall.

De nyere årbøkene inneholder tall ikke bare om trossamfunn men også om religiøs aktivitet, som besøk ved gudstjenester og religiøse møter. Religion, tro og livssyn er regelmessig en variabel også i andre av årbokens statistikker. Således er Norges geistlige inndeling med i oversiktene over Norges administrative inndelinger, og kirken med i målstatistikken (bokmål/nynorsk) i de årbøkene der den inngår. Hva som av samme grunn konsekvent rapporteres, er den økonomiske statistikken for statskirken. Den inngår som en egen del i alle statistikker over stat og kommunes inntekter og utgifter, statistikk over de relevante offentlige budsjetter osv. I Statistisk årbok for 1879 og de fleste påfølgende år blir det gitt oversikt over kirkeskattens historie tilbake til 1866.

Bøker om statistikkens historie. Religion, tro og livssyn er viet marginal oppmerksomhet i rapportserien som fra 1875 til 1958 het ”Statistiske oversikter” og som fra 1968 til 1994 het ”Historisk statistikk”. Den eldste publikasjonen, på fransk, inneholder hovedresultatet for ”dissidenter” fra folketellingen i 1866. I de påfølgende utgavene, 1914, 1926, 1948, 1968, og 1978, er det kun utviklingen i det offentliges utgifter til ”Kirken” som vies oppmerksomhet; de to sistnevnte utgavene dog med et lite supplement, tabellen over utgitte bøker og småtrykk etter emne 1957-66, der ett av emnene er ”religion”. I *Historisk statistikk 1994* omtales ”Tros- og livssynssamfunn” (s. 155) i kapittel 6 om kultur og tidsbruk. Der opplyses det feilaktig at de eldste statistikkene over medlemmer av trossamfunn ble utarbeidet i tilknytning til folketellingene fra 1875 til 1960. Som vi her sett, er den eldste statistikken fra 1866.

Boken *Faktisk talt, statistikkens historie i Norge* (Lie og Roll-Hansen 2001) burde gi et inntrykk av religionsstatistikkens historiske sentralitet. Med boken som fasit fremstår den imidlertid som svært perifer, idet en rask gjennomgang indikerer at emnet kun er nevnt i kapitlet ”Å telle de andre”, og da kun som et eksempel nettopp på dette, ”på hva som ikke falt inn under det normale i statistikkens bilde” (s. 123). Forfatterne viser spesielt til heftene i 1900 og 1910, da tilhørighet i andre trossamfunn enn statskirken ble rapportert sammen med ”finner og lapper”, ”blinde, døvstumme og sindssyke”, osv. Det som fanget deres oppmerksomhet i disse heftene, var imidlertid kun tellingen av de sinnssyke og de etniske minoritetene. Boken inneholder dertil et kapittel om moralstatistikk, men det handler om edruelighet og sedelighet, ikke om religion og etikk. Dette er vel å merke det inntrykk en rask gjennomgang av boken etterlates. Det må tas forbehold om at gjennomgangen ville vært mer systematisk dersom boken hadde vært forsynt med et emneregister, ikke bare et personregister.

3. SSBs aktivitet på området i dag

3.1. Administrative kilder

Fra og med statistikkåret 2005 rapporterer *Den norske kirke* (Dnk) hele sin årsstatistikk til SSB elektronisk. Formålet er å gi informasjon om virksomheten i menighetene. Statistikken omfatter alle geografiske sogn unntatt Svalbard. Den viktigste trykte (og elektronisk tilgjengelige) publiseringskanalen er rapporten *Kulturstatistikk* (jf. utgavene for 2006, 2007, 2008), med tilhørende elektronisk presentasjon i SSBmagasinet på www.ssb.no. Det underliggende datamaterialet er også elektronisk tilgjengelig via Statistikkbanken, KOSTRA (Komune-Stat-rapportering) og StatRes, med muligheter for brukerne til å lage sine egne statistikker over emnene.

Statistikken over Den norske kirke bygger på flere kilder enn kirkens egen årsstatistikk. Således har publikasjonen *Kulturstatistikk* hentet de statlige utgiftene (dvs. bevilgningene) til Dnk fra Kultur- og kirke departementets budsjett slik det fremgår av St.prp. nr. 1 (som følge av statsrådsskiftet i dette departementet høsten 2009 er kirkesakene overførte til Fornyings- og administrasjonsdepartementet). De

kommunale utgiftene baserer seg på deres regnskaper slik de fremkommer gjennom KOSTRA. Rapporteringsenheten er utgifter til kirke og kirkegårder.

Nærings- og sysselsettingsstatistikken for Dnk henter kulturstatistikken fra SSBs bedrifts- og foretaksregister. Statistikken viser at Den norske kirke er en mangfoldig økonomisk aktør. Således omfatter virksomheten dens følgende:

- Religiøs virksomhet: Næringen ”religiøse organisasjoner” og næringen ”begravelsesvirksomhet og drift av kirkegårder og krematorier”.
- Helse, omsorg og sosiale tjenester: Næringene ”andre sosialtjenester utenfor institusjon”, ”aktivitetssentra for eldre og funksjonshemmede” og ”somatiske sykehjem”.
- Barnehager og skolefritidsordninger.
- Offentlig administrasjon knyttet til kirke m. m.
- Andre virksomheter: Næringene ”frisering og annen skjønnhetspleie”, ”utleie av fast eiendom e. l.” og ”restaurant- og kafédrift”.

Den årsstatistikk som Dnk siden 2005 har rapportert inn til SSB baserer seg på aktiviteten i det enkelte sogn. Det blir rapportert om inn- og utmeldinger, kirkelige handlinger, gudstjenester, opplæring, diakoni, barnehage- og skolekontakt, kirkemusikk og kulturarbeid, frivillig arbeid og ofringer. I publikasjonen *Kulturstatistikk* rapporteres medlemstallet i Dnk per 31.12, inn- og utmeldinger i løpet av året, kirkelige handlinger (dåp, konfirmasjon, kirkelige vielser, kirkelige gravferder), gudstjenester i alt og på søndager/helligdager, det samlede antall deltakere per år i alle gudstjenester og på søndager/helligdager, samt det gjennomsnittlige antall deltakere i gudstjenester på søndager/helligdager. Utelatt er således gudstjenester ved institusjoner (sykehus, fengsler, døvekirker), utført av feltprester og i utlandet (sjømannskirken). Rapporterte geografiske nivåer er landet som helhet og bispedømmene. Ytterligere til dels svært detaljert statistikk er tilgjengelig via Kirke-KOSTRA. Blant de forhold som rapporteres i artikkelform på www.ssb.no er den nasjonale regnskapsstatistikken for de kirkelige fellerådene (jf. beskrivelsen av statistikkgrunlaget i Strand 2009 og tidligere utgaver).

På 1970- og 80-tallet fant det sted en glidende overgang fra publikums ”selvangivelser” til bruk av administrative registre også for annen trostilhørighet enn den som bekreftes gjennom medlemskap i Den norske kirke. *Historisk statistikk 1994* redegjør for denne prosessen. Som nevnt var siste folketelling med ”selvangivelse” av trossamfunn den i 1960, fulgt av to tellinger, i 1970 og 1980, der ”utenfor” eller ”intet” var alternativer til medlemskap i Dnk, før ”selvangivelse” av noe som helst om dette i folketellingsskjemaene opphørte helt. Alt i 1971 ble tellingsresultatet for ”utenfor” i 1970 supplert med opplysninger hentet fra administrative registre, de opplysninger fylkesmennene mottok og la til grunn for tildeling av økonomisk støtte til menighetene/trossamfunnene. Tildelingen fant sted i henhold til lov av 13. juni 1969 om trossamfunn og ymistanna, og den var forbeholdt registrerte trossamfunn, dvs. trossamfunn med godkjent forstander som kan utføre lovpålagte borgerrettslige handlinger (vigsler, begravelser). Følgelig ble den offisielle statistikken over ”andre trossamfunn” begrenset til registrerte trossamfunn (statistikk over type tro, antall menigheter og medlemmer), og dette er muligens forklaringen på det prinsipp Børke (1984) viser til i sin dokumentasjonsrapport for folketellingen i 1980. Hvis tellingen og tildelingen av økonomisk støtte begge begrenset seg til registrerte samfunn, skulle tellingen stemme sånn noenlunde med de summerte tallene fra fylkesmennene. Avvik skulle da skyldes slikt som ulikt tellestidspunkt, manglende oppgaver, tilfeldige feil og unøyaktigheter, og registrene ville med slike forbehold tjene til gjensidig kontroll av hverandre. Hvis noe slikt ble tenkt, ble det imidlertid som nevnt aldri formidlet videre til publikum.

Muligheten for gjensidig kontroll ble bedre etter tellingen i 1980, og da på folketellingenes premisser, for å si det slik. *Historisk statistikk 1994* opplyser at

med hjemmel i lov av 12. juni 1981 om ”tilskott til livssynssamfunn” har også uregistrerte trossamfunn og livssynssamfunn fra og med 1982 mottatt økonomisk støtte. ”Tall for uregistrerte samfunn og livssynssamfunn” ble inkluderte i statistikken fra og med 1983”, opplyser rapporten, som også kan fortelle at har barn talt med i statistikken fra 1985. En lovendring medførte således at innholdet i fylkesmennenes registre over tros- og livssynssamfunn endret seg, og fordi SSB da hadde ”meldt overgang” til bruk av disse registre endret også den offisielle statistikken seg; den inkluderte deretter uregistrerte trossamfunn og livssynssamfunn.

Terje Risberg bekrefter i to høringsuttalelser på SSBs vegne (SSB 2001 og 2003) at det var en sammenheng mellom begrensningen til tre svaralternativer for trossamfunn i folketellingen i 1970 og den støtteordning som skulle tre i kraft fra 1971. Risberg skriver at begrensningen ”ble gjort bl.a. i tiltro til den summariske årlige statistikken som da var planlagt”. Formuleringen indikerer at forut for tellingen i 1970 ble kvantitet (nye tall hvert år i stedet for hvert tiår) prioritert fremfor kvalitet, idet man da måtte vite at loven av 13.6.69 begrenset støtten og dermed tellingen til registrerte trossamfunn. Dette skulle tilsi at kvalitetshensyn – mulighetene for gjensidig kontroll – spilte mindre rolle for det prinsipp som Børke viste til. Prinsippet synes snarere å være at de to statistikker burde dreie seg om det samme, selv om ”det samme” betydde kvalitetsforringelse i form av ufullstendighet sammenholdt med den tidligere statistikken basert på individuell selvangivelse av trossamfunn.

I 2001 og 2003 var imidlertid SSB, ved Risberg, svært opptatt av kvaliteten på opplysningene om ikke-medlemmene av Den norske kirke. Således påpekte Risberg at overgangen fra individopplysninger til antallsoppgaver i seg selv medførte betydelige begrensninger i SSBs muligheter til å kvalitetssikre opplysningene og bruke dem til statistiske formål. F. eks. kunne SSB ikke kontrollere om det ble søkt om støtte for døde eller emigrerte personer, enn si om flere trossamfunn søkte støtte for samme person. Statistikken ville også mangle opplysninger om trossamfunn som av prinsipielle grunner ikke ønsket offentlig støtte og derfor heller ikke søkte om det. Et eksempel på et slikt samfunn er Jesu Kristi Kirke av Siste Dagers Hellige, som under navnet ”mormoner” hadde utgjort en egen kategori i tellingene helt siden 1866 (kirken ble grunnlagt i USA i 1830 og kom til Norge i 1851). Dertil påpekte Risberg at ved overgangen til støtteordningen som statistikkgrunnlag falt personer uten tilknytning til noe trossamfunn ut av den offisielle statistikken. Det var ikke lenger mulig å vite hvor mange som er ”Anti-Krist”, ”Atheist” eller ”Hedning” som i 1891, eller ikke tilsluttet noe tros- og livssynssamfunn, hva vi fikk vite så sent som i 1980 takket være folketellingen det året.

Til de av Risberg anførte feilkilder må kunne tilføyes at overgangen fra folketellinger til medlemslister kan ha endret definisjonsgrunnlaget for religiøs tilhørighet (herunder også tilhørighet i ikke-religiøse livssynssamfunn), fra *holdning* til *handling*, fra det subjektive og reelle til det objektive og formelle, der den objektive og formelle ”handlingen” er å organisere seg i et trossamfunn, jf. drøftingen av folketellingen i 1866 i avsnitt 2.1.2. Det vil si, slik spørsmålet om trossamfunn ble stilt før forenklingen i 1970, kan det ha etterlatt tvil hos innbyggerne om det er holdning eller handling, in casu medlemskap, som ønskes registrert. Eksempelvis heter det i heftet om trossamfunn fra tellingen i 1950 at man skal skrive navnet på samfunnet dersom man ”tilhører” et annet trossamfunn, hvilket åpnet for å registrere holdning uten handling, sakens realiteter (den personlige tro) uavhengig av dens formaliteter (medlemskap). I tilsvarende hefte fra tellingen i 1930 ble det presisert at man må ha meldt seg ut av Statskirken for å kunne bli ”medlem” av et annet trossamfunn, hvilket tilsa at man burde registrere handling (medlemskap) også om den er uten holdning.

Usikkerheten om hvorvidt det er holdning eller handling som måles, ble selvsagt eliminert ved overgangen til bruk av medlemslister. "Handling", eller sakens formaliteter, ble med det innført som eneste definisjon. Hvorav følger at statistikken er uten informasjon om holdningene. Sjansen er trolig størst for at medlemskap i Den norske kirke fanger opp mange uten den holdning kirken står for (herunder agnostikere og ateister), i og med at der er man automatisk medlem til man har meldt seg ut, jf. at stikkontroller av folketellingene avslørte medlemmer av Statskirken som også oppga å være dissenterne (formodentlig deres holdning). Også medlemslistene til andre tros- og livssynssamfunn kan imidlertid inneholde personer som ikke deler den aktuelle overbevisning, eksempelvis barn av foreldre som gjør det (med derav følgende usikkerhet og varierende praksis for å registrere barns religiøse tilhørighet).

Det lovverk og den forvaltningsorganisering som SSB ved Terje Risberg avga høringsuttalelser om i 2001 og 2003, endte med innføring av krav i begge lover om fødselsnummer for medlemmene og organisasjonsnummer for samfunnene, helt i tråd med SSBs anbefalinger. De endte imidlertid også med at Brønnøysundregistrene fra 2005 fikk i oppdrag å kontrollere tros- og livssynssamfunnenes medlemslister for dobbeltmedlemskap, mens SSB anbefalte seg selv som den sentrale beregningsenhet i uttalelsen fra 2001. Og de endte med en presisering i begge lover om at "lov 16. juni 1989 nr. 54 om offisiell statistikk og Statistisk sentralbyrå § 2-2 gjeld ikkje for opplysningar som er gjevne etter føresegner" i lovenes ledd om plikt til å opplyse om fødselsnummer for hvert enkeltmedlem og organisasjonsnummer for tros- eller livssynssamfunnet. § 2-2 gjelder borgernes plikt til å avgi opplysninger som er nødvendige for utarbeidelsen av offisiell statistikk. Når det likevel heter i SSBs "Om statistikken" for trossamfunn om at "data blir henta inn med heimel i § 2-2 i statistikkloven", viser dette følgelig til den hjemmel som anvendes for å innhente aggregerte data, ikke personopplysninger, fra Brønnøysundregistrene.

Da Risberg avga høringsuttalelsen i 2003 på SSBs vegne var det allerede klart at Brønnøysundregistrene ville få en sentral rolle i utarbeidelsen av den nye statistikken. Risberg konsentrerte seg derfor om å begrunne hvorfor SSB burde få tilgang til fødselsnumrene. De problemstillinger han reiste, og som ikke lar seg besvare slik utfallet av saken ble, forekommer å være minst like relevante og viktige i dag.

"Vi har tidligere vist til at statistikken i eldre årganger ble samlet inn i forbindelse med folke- og boligtellingene, med unike muligheter for statistikk om trossamfunnene og trostilhørigheten i Norge. SSB vil derfor peke på noen av de mange relevante statistikk- og forskningsområdene som ville åpne seg hvis datagrunnlaget som skal samles inn inkluderer fødselsnummer, samt at SSB får tilgang til fødselsnummeret fra registeret.

- Trossamfunnene er en sentral del av organisasjonslivet i samfunnet. Ved å se integrasjon som "deltakelse på viktige samfunnsarenaer" er organisasjonsdeltakelse og deltakelse i trossamfunn viktige arenaer for mange, og kanskje i særlig grad for mange innvandrere. Organisasjonene har en viktig rolle, både i forhold til kontakten innvandrere imellom, men også mellom det offentlige og innvandrere.
- Sammen med data fra Den norske kirkes medlemsregister, får vi muligheten til å gi en bedre statistikk om befolkningens trostilhørighet. Hvordan er dynamikken i tilhørigheten, og hvordan de nye samfunnene vokser ved innvandring, eller at nye medlemmer "fødes" inn i dem, eller ved konvertering.
- Hvilke grupper er det som slutter opp om de ulike trossamfunnene/ religionene, og hvilke grupper står helt utenfor de religiøse organisasjonene.

- Hvor vanlig er ekteskap på tvers av trossamfunn, og hvordan blir tilhørigheten til trossamfunn etter giftemål?

Dette er bare noen få eksempler på problemstillinger som kan belyses hvis det gis en koblingsmulighet mellom dette registeret og andre registre i SSB. All behandling av data og publisering av statistikk vil selvfølgelig skje innenfor rammene av både personopplysningsloven og statistikkloven”.

Overgangen til nytt datagrunnlag medførte også at SSB mistet muligheten til å rapportere antall menigheter evt. organisasjonsenheter innenfor tros- og livssynssamfunnene. Tros- og livssynssamfunn utenfor Den norske kirke klassifiseres for øvrig slik:

- Bahai
- Buddhisme
- Hinduisme
- Islam
- Jødedom
- Kristendom
- Sikhisme
- Livssyn
- Andre tros- og livssynssamfunn

Denne klassifiseringen ble utarbeidet av SSB, i samarbeid med daværende Kultur- og kirke departementet og Samarbeidsrådet for tros- og livssyn, i forbindelse med revideringen av fylkesmennenes søknadsskjema for søknad om tilskudd til tros- og livssynssamfunn i 2005. Selve klassifiseringen utføres også av SSB, etter en katalog som oppdateres etter hvert som det kommer til nye samfunn.

Avslutningsvis må bemerkes at SSB også formidler annen *kulturstatistikk* med religiøs relevans basert på administrative registre. Publikasjonen ved dette navn inneholder således statistikk over omfanget av religiøse sendinger i radio og fjernsyn, nye bøker i kategorien ”religion”, fredede kulturminner i kategorien ”kirke”.

3.2. Intervjuundersøkelser

Kultur- og mediebruksundersøkelsene. I den årlige mediebruksundersøkelsene er ”religion” kun en kategori innen medietilbudet (programmer, bøker osv. av religiøs karakter, jf. eksempelvis Høstmark 2005). Hver tredje år utvides undersøkelsen imidlertid til en kulturbruksundersøkelse, og i den stilles det regelmessig følgende fire spørsmål om religiøse handlinger (jf. Lagerstrøm og Høstmark 2006):

(Stilles ikke til personer mellom 9 - 16 år)
 RELG 1 Er du medlem av statskirken eller noe annet trossamfunn?
 JA @ RELG 3
 NEI

(Stilles ikke til personer mellom 9 - 16 år)
 RELG 2 Er du medlem av Human-Etisk forbund eller lignende organisasjon som representerer ikke-religiøse livssyn?
 JA @ RELG 4
 NEI

(Stilles ikke til personer mellom 9 - 16 år)
 RELG 3 Hvilket trossamfunn er du medlem av?
 1. DEN NORSKE KIRKE (STATSKIRKEN)
 2. FRIKIRKEMENIGHET (PINSEMENIGHETER, JEHOVAS VITNER OSV.)
 3. ANDRE KRISTNE TROSSAMFUNN (KATOLSK OSV.)
 4. ANNET TROSSAMFUNN (ISLAM, HINDUISTISK OSV.)
 RELG 4 Hvor mange ganger har du i løpet av de siste 12 månedene deltatt på gudstjeneste, messe eller møte arrangert av trossamfunn eller organisasjon som representerer ikke-religiøse livssyn? Ikke regn med dåp, konfirmasjon, bryllup eller begravelser.
 INGEN
 ANTALL:.....

Odd Frank Vaage har beskrevet utviklingen fra 1991 til 2006 i *Statistiske analyser 95* (2007).

Levekårsundersøkelsene. Her måles medlemskap og aktivitet i kristelig eller religiøs forening, også ungdoms- og kvinneorganisasjon, når spørsmålskategorien ”Organisasjonsmedlemskap” inngår i undersøkelsene, jf. Hougen (2005), Rørvik (2008). Det spørres videre om man oppfatter seg selv som svært aktiv, noe aktiv eller som et passivt organisasjonsmedlem. I 2004 ble det dertil om det hender at man utfører gratis arbeid for den kristelige eller religiøse foreningen man er medlem av, mens i 2007 ble det samme spørsmål om deltakelse i gudstjeneste etc. som i kultur- og mediebruksundersøkelsene (RELG 4), jf. *Kulturstatistikk 2007* s. 169-70 (SSB 2008b). Oppsettet i 2004 var som følger:

```
FR_H1d1 VIS KORT 14.
Er du medlem av kristelig eller religiøs forening, også
ungdoms- og
kvinneorganisasjon?

Hvis FR_H1d1 = ja
FR_H1d2
Vil du beskrive deg selv som svært aktiv, noe aktiv
eller som et forholdsvis passivt medlem?

FR_Da
Hender det at du utfører gratis arbeid for den
kristelige eller religiøse foreningen du er medlem av?
Vi tenker på gratis arbeid i form av instruksjon av
medlemmer, arbeid i forbindelse med administrasjon og
styreverv, transport for foreningen eller på
dugnader, lotterier o.l. Regn ikke med vanlig
medlemsaktivitet som deltaking på medlemsmøter o.l.

Hvis ja: FR_Db - FR_Dd
FR_Db
Omtrent hvor mange timer brukte du i løpet av de siste
12 måneder...
til opplæring og veiledning av medlemmer?

FR_Dc
Omtrent hvor mange timer brukte du i løpet av de siste
12 måneder...
til arbeid med administrasjon eller styreverv?

FR_Dd
Omtrent hvor mange timer brukte du i løpet av de siste
12 måneder...
til dugnader, vedlikeholdsarbeid, transport for
foreningen,
innsamlinger o.l. for å skaffe inntekter til, eller
spare utgifter for foreningen?
```

Rapportserien ”Kulturstatistikk” synes å bruke både levekårsundersøkelsene og kultur- og mediebruksundersøkelsene som kilder til statistikk om slike forhold. I tverrsnittundersøkelsen 2008 ble det spurt om opplevd diskriminering på grunn av religion/livssyn, jf. Wilhelmsen (2009):

DISKRIMINERING

ALLE

Nå følger et spørsmål om du har opplevd å bli behandlet dårligere enn andre eller diskriminert.

Disk_
Har du i løpet av de siste 12 månedene opplevd å bli diskriminert på grunn av ...

FLERE SVAR ER MULIG

Ved besøksintervju: vis IO kortet

Ved telefonintervju: les opp alternativene på kortet.

KORT 5
 alder
 kjønn
 helseproblemer, sykdom, skade
 funksjonshemming
 etnisk tilhørighet
 religion/livssyn
 seksuell identitet
 andre grunner
 Ikke diskriminert (spontant)

Levekår blant innvandrere. Her utgjør ”Religion og religionsutøvelse” ett av temaene som undersøkes. Det stilles følgende spørsmål:

Så har vi noen spørsmål om religion og religionsutøvelse

E1. Hvilken religiøs tro er du oppdratt til? Er det..

- 1 protestantisk kristendom
- 2 katolsk kristendom
- 3 ortodoks kristendom
- 4 jødedom
- 5 islam
- 5 hinduisme, eller
- 6 buddhisme
- 7 Annen religion,
spesifiser.....
- 8 Ikke oppdratt til noen religiøs tro → *Gå til E3*

E2. Vil du si at du tilhører denne religionen i dag?

- 1 JA
- 2 NEI

E3. Hvor viktig vil du si at religion er i livet ditt? Vær så snill å svare ved hjelp av denne skalaen. 10 betyr "svært viktig" og 1 betyr "ingen betydning".

- Ingen betydning
- Svært viktig
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

E4. Hvor mange ganger har du i løpet av de siste 12 månedene deltatt i religiøse møter eller bønn arrangert av trossamfunn eller livssynsamfunn? Ikke regn med dåp, konfirmasjon, bryllup eller begravelser.

- Ingen ganger
- Antall ganger:

E5. Hvordan opplever du mulighetene for å utøve din religion i Norge? Er det svært lett, lett, vanskelig eller svært vanskelig?

- 1 Svært lett
- 2 Lett
- 3 VERKEN LETT ELLER VANSKELIG
- 4 Vanskelig
- 5 Svært vanskelig

Vi merker oss at det åpenbart ikke oppfattes som problematisk å spørre om ”jødedom”. I dokumentasjonsrapporten for Levekår blant innvandrere 2005/2006 opplyses for øvrig at disse spørsmålene ble sagt å fungere dårlig overfor sterkt religiøse personer (jf. Gulløy 2008: 42).

Valgundersøkelsene. Digitalt tilgjengelige er dokumentasjonsrapportene fra valgundersøkelsene i 1993, 1997, 2001 og 2005. Religion er en standard bakgrunnsvariabel i disse undersøkelsene. Følgende spørsmål stilles fast, og gir således grunnlag for sammenligninger over tid:

BAK.25 Er du medlem av noen religiøs eller kristelig forening eller organisasjon? 1 JA 5 NEI 8 VET IKKE
BAK.26 Hvor mange ganger i løpet av den siste måneden har du ... ANTALL A. vært til stede ved gudstjenester i kirken? B. vært til stede på andre religiøse møter? C. hørt på andakter og gudstjenester i radio og fjernsyn? ...

I *Valgundersøkelsen 2005* svarte 11 prosent Ja og 88 prosent Nei på spørsmålet ”er du medlem av noen religiøs eller kristelig forening eller organisasjon?”; 1 prosent svarte Vet ikke. Den norske kirke, som 81 % var medlemmer av i 2008 ifølge *Kulturstatistikk 2008*, falt åpenbart utenfor de aller fleste respondentenes oppfatning av hva som er en kristelig organisasjon – og utenfor valgforskernes, siden de ikke reagerte på svarfordelingen (og heller ikke synes å ha gjort det da tidligere undersøkelser viste noenlunde det samme). Like åpenbart faller Den norske kirke *innenfor* valgforskernes oppfatning av hvem som leverer ”gudstjenester i kirken”, ”andre religiøse møter” og ”andakter og gudstjenester i radio og fjernsyn” (ikke minst fordi den er storleverandør av slike tjenester), og muligens også innenfor respondentenes oppfatninger av dette, selv om de ekstremt lave tallene for antall ganger man vært til stede eller hørt religiøse programmer siste måned (0,27 ganger i kirken, 0,22 ganger på religiøst møte, 1,68 ganger hørt kringkastede andakter og gudstjenester), ikke synes uforenlig med at dette kan være aktiviteten til de 11 prosentene som er medlemmer av religiøse organisasjoner, hvorav noen kan være seg bevisste at også Den norske kirke er en religiøs organisasjon. Instruksen til intervjuerne er å overlate til respondentene å avgjøre om organisasjonen de tilhører, er religiøs eller kristelig; noe unntak for Den norske kirke gjøres ikke. Det eneste som presiseres, er at Human-Etisk Forbund ikke er en religiøs organisasjon.

Imidlertid er det ikke utenkelig at valgforskerne bruker handlinger som indikatorer for holdninger. I hvert fall brukes svarene på de to bakgrunnsspørsmålene til å konstruere en religiøsitetindeks som vist nedenfor, og ”religiøsitet” forekommer å være en holdning. Formålet er åpenbart å fange opp religion som en av de tre motkulturene Stein Rokkan identifiserte i norsk politikk (de to andre, avhold og målsak, fanges også opp av undersøkelsen).

Valgforskningens religiøsitetindeks

Verdi	Religiøse møter, gudstjenester	Religiøse programmer i radio og TV	Medlemskap i religiøse organisasjoner
Passiv	0 ganger	0 eller 1 gang	Ikke medlem
Lav aktivitet	1-2 ganger	2 ganger	Ikke medlem
Middels aktivitet	Mer enn 2 ganger	Mer enn 2 ganger	Ikke medlem
Medlem	-	-	Medlem

Tanken må være at medlemskap i Den norske kirke ikke er tilstrekkelig til å indikere en religiøs holdning, hva derimot medlemskap i andre religiøse organisasjoner er. At det store flertall av statskirkens medlemmer svarer Nei på spørsmålet om religiøst medlemskap er i så måte med på å bekrefte indikatorens invaliditet for religiøsitet. De av statskirkens medlemmer som har svart Ja på spørsmålet om medlemskap må da oppfattes som ”religiøse” slik andre medlemmer av trossamfunn oppfattes som det, og selv de som *ikke* svarer Ja på spørsmålet om medlemskap kan ha en religiøs aktivitet (møter, gudstjenester, religiøse programmer) som trekker dem helt opp i gruppen av middels religiøse. Imidlertid

er det også mulig at *ingen* av statskirkens medlemmer oppfatter seg som medlemmer av en religiøs organisasjon, men forutsetter at bruken av ”forening” og ”organisasjon” i denne forbindelse er forbeholdt andre menigheter og trosretninger (mens deres egen identifiseres med ”kirken”, som i spørsmålet om deltakelse i gudstjenester), liksom det er mulig at *noen* av statskirkens medlemmer har svart Ja på spørsmålet om medlemskap fordi de tilfeldigvis er seg bevisst at formelt er de det, uten at dette noensinne har betydd noe for dem. I det hele er det umulig å vite på hvilket grunnlag respondentene har besvart spørsmålet om religiøst medlemskap, og den enorme diskrepansen mellom faktisk og erkjent medlemskap, der nesten samtlige av statskirkens medlemmer må ha svart faktisk feil, om enn trolig slik forskerne ønsket, kan ikke annet enn skape tvil om hva religiøsitetensindeksen måler.

Mens de to bakgrunnsspørsmålene og religiøsitetensindeksen er faste innslag i valgundersøkelsene, har andre spørsmål variert fra undersøkelse til undersøkelse. I *Valgundersøkelsen 1993* (Aardal, Valen og Berglund 1995) ble det i temadelen ”moral – religion” spurt om

- Myndighetenes alkoholpolitikk, er den for streng eller lempelig
- Adgangen til abort, hvilket av standpunktene stemmer best med ”din egen mening”
- Om samboende homofile bør ha tilnærmet samme rettigheter som gifte
- Om det er moralsk forkastelig å foreta inngrep i arveanleggene til mennesker og dyr

De to bakgrunnsspørsmålene om religiøst medlemskap og religiøs aktivitet ble i 1993 fulgt opp med:

- Tilhører du et bestemt kirkesamfunn, svaralternativer Ja og Nei, og ved Ja:
- Hvilket kirkesamfunn er det? Svaralternativer: Romersk katolsk, Den norske kirke, Frikirke, Jødisk, Muslimsk, Hinduistisk, Buddhistisk, Annet (spesifiser) og Ikke svart

86 prosent svarte Ja og 14 prosent Nei på spørsmålet om de tilhørte et bestemt kirkesamfunn. Da hadde nettopp 91 prosent svart Nei og 8 prosent Ja på spørsmålet om de var medlem av noen religiøs eller kristelig forening eller organisasjon (1 prosent Vet ikke /kan ikke si).

95 prosent av dem som svarte Ja på kirkesamfunn, svarte at de tilhørte Den norske kirke. Øvrige svar var Frikirken 1 prosent og Annet, spesifiser 3 prosent, mens 1 prosent ikke svarte. Bruken av begrepet ”kirkesamfunn” gir for øvrig ikke grunnlag for å konkludere at de 14 prosentene som svarte Nei på dette spørsmålet, heller ikke tilhører noen religiøs forening eller organisasjon. I hvert fall er det grunn til å registrere at (–) ble opptellingsresultat for hver av religionene ”Jødisk, Muslimsk, Hinduistisk, Buddhistisk”, som ikke organiserer seg i kirkesamfunn.

I *Valgundersøkelsen 1997*, der det samme spørsmålsbatteriet kalles ”moral og religionsdimensjonen”, stilles det nok en gang spørsmål om alkoholpolitikken, abort, samboende homofile og inngrep i de naturlige arveanleggene for mennesker og dyr. Dertil stilles to spesifikt religiøse spørsmål, ett om religion i skolen og ett om religion i samfunnet generelt (Aardal, Valen og Opheim 1999):

- Hvor vil du plassere deg selv på en skala fra 0 til 10, der 0 betyr at kristendomsundervisningen bør være obligatorisk i grunnskolen og 10 betyr at kristendomsundervisningen bør være frivillig i grunnskolen
- Vi bør satse på et samfunn der kristne verdier spiller en større rolle

De samme to spørsmålene stilles i *Valgundersøkelsen 2001*, der bare inngrepene i de naturlige arveanleggene synes å ha forsvunnet fra det ovennevnte spørsmålsbatteriet (Aardal med flere 2003).

I *Valgundersøkelsen 2005* suppleres de faste bakgrunnsspørsmålene med ett moralsk og et religiøst/kirkepolitisk, begge stilt som en skala fra helt enig til helt uenig (Aardal med flere 2007).

- Det bør være samme mulighet for adopsjon for homofile som for heterofile
- Kirken bør skilles fra staten

Dertil gjentas spørsmålene om kristendomsundervisningen bør være obligatorisk eller frivillig i grunnskolen, og om kristne verdier bør spille en større rolle i samfunnet. Andelen som er helt eller delvis enig i at vi bør satse på et større kristent verdigrunnlag i samfunnet er for øvrig i fritt fall, fra 57 prosent i 1997 via 41 prosent i 2001 til 36 prosent i 2005.

Den europeiske samfunnsundersøkelsen. SSB er også regelmessig involvert i datainnsamlingen for European Social Surveys (ESS). Der er en av de faste kjernemodulene ”nasjonal, etnisk og religiøs identitet”. I (det norske) spørreskjemaet for ESS 2008 stilles spørsmålene om tro under sekvensen om ”trivsel og sosial utestengelse, religion, opplevd diskriminering”. Det spørres, ”vil du si at du tilhører en bestemt religion eller trosretning”, i tilfelle ”hvilken” (med grupperte svaralternativer), om ”du noen gang” har tilhørt en religion eller trosretning, med de samme svaralternativer, om ”du” vurderer deg som religiøs, uavhengig av tilhørighet til en bestemt religion (på en skala fra 0 til 10), om ”hvor ofte du deltar i gudstjenester og religiøse møter”, bortsett fra spesielle anledninger som bryllup og begravelser, samt om ”hvor ofte” du ber, ”hvis du ber i det hele tatt” (begge med svaralternativer fra ”hver dag” til ”aldri”, dvs. respondentene bli bedt om å anslå sin egen normalatferd, ikke om å oppgi hva de faktisk har gjort i et gitt tidsrom). ESS omfatter således både holdninger og handlinger, men supplerer norsk statistikk først og fremst ved sin vektlegging av det første.

Verdiundersøkelsen. Den norske utgaven av World Values Surveys (WVS) er gjennomført fire ganger, i 1982, 1990, 1996 og 2007, hver gang med SSB som ansvarlig for datainnsamlingen. De to siste undersøkelsene er dokumenterte av Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD). I 1996 var det relevante temaet ”Tro og meningen med livet”. Det ble stilt i alt 15 spørsmål om dette, om en tenker på meningen med livet, oppfatter ”godt” og ”ondt” som absolutte eller relative størrelser, tilhører kirke samfunn, ble religiøst oppdratt, deltakelse i gudstjenester unntatt høytider, om man er religiøs eller ateist, tror på Gud, et liv etter døden, sjelen, djevelens eksistens, helvete, himmelen og synden, om hvor viktig Gud er for ens liv, om en får trøst og styrke av religionen. Svarene på disse spørsmålene er rapporterte av Ola Listhaug i *Samfunnsspeilet* 1/98. Undersøkelsen er dokumentert i Teigum (1997). I Verdiundersøkelsen 2007 skulle respondentene si seg enige eller uenige i fire påstander om ”Religion og politikk”:

- Politikere som ikke tror på Gud, er ikke egnet til å inneha statlige eller kommunale politiske verv
- Religiøse ledere bør ikke påvirke hvordan folk stemmer i politiske valg
- Det ville vært bedre for Norge om flere med sterk religiøs tro hadde statlige og kommunale politiske verv
- Religiøse ledere bør ikke påvirke beslutningene til storting og regjering

Undersøkelsen er dokumentert i Bjørshol (2008).

Den europeiske verdistudien. Undersøkelsen European Values Study (EVS) har vært gjennomført hvert niende år med start i 1981, altså i 1990, 1999 og 2008, og

data slås sammen med Verdiundersøkelsen. Antall deltakerland i har økt fra 13 til 45. Norge har deltatt to ganger, i 1990 og 2008, begge med SSB som ansvarlig for datainnsamlingen. ”Religion” er ett av seks hovedemner i undersøkelsen; de andre er ”livet”, ”familien”, ”arbeid”, ”politikk” og ”samfunn”. Bolken om religion ble i 2008 innledet med ”Nå vil vi stille deg noen spørsmål om meningen og formålet med livet”. Deretter kommer utsagn om det onde og det gode, om nåværende og tidligere religiøs tilhørighet (om noen), om deltakelse i gudstjenester og tilsvarende, om religiøs holdning/ateisme, om kirkers/trossamfunns evne til å besvare viktige spørsmål, om tro på Gud, et liv etter døden, himmel og helvete, reinkarnasjon, tro uten trossamfunn, opptatthet av det hellige og overnaturlige, om religion, bønn, meditasjon som midler til trøst, styrke, ettertanke, om lykkeamulett, maskot eller talisman kan gjøre samme nytten. Religion og religiøsitet inngår også i en rekke av de øvrige spørsmålssammenhengene. Mange av spørsmålene (men ikke alle) var de samme i 1990, slik at utviklingen over tid kan måles. Internasjonalt foreligger det flere rapporter fra EVS der spørsmålene om religion analyseres (eventuelt sammenslått med data fra WVS); spesielt må fremheves Halman og Riis (red.)(2003), Arts og Halman (red.) (2004) og Halman med flere (2008). Når dette skrives, i november 2010, er ”first release” for 39 av 46 land i 2008-årgangen tilgjengelig, men Norge er dessverre blant de syv landene som fortsatt ikke er det¹.

Omnibusundersøkelser. Intervjuseksjonens kvartalsvise omnibusundersøkelse har vært brukt til spørsmål om religiøsitet i hvert fall to ganger, i mai/juni og september 1995 (Blom 2003). Omnibusundersøkelsen ble gjennomført siste gang i november/desember 2003, slik at resultater samlet inn via denne undersøkelsen i dag må regnes som ”historisk statistikk”.

Livsløp, generasjon og kjønn (LOGG). Dette er en sammenslåing av to undersøkelser, den internasjonale Generations and Gender Survey initiert av FN, og den norske Livsløp, generasjon og aldring (NorLAG) initiert av Norsk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA). Sammenslåingen til LOGG omfatter både telefonintervju, postalt spørreskjema og registerdata, og inneholder spørsmål om religion og religiøsitet, jf. omtalen i avsnitt 3.3.3 nedenfor.

3.3. Religionssosiologiske analyser

Med ”religionssosiologiske analyser” menes her analyser av religion og religiøsitet som samfunnsfenomen, en begrepsforståelse som gjør ”religionspolitikk” til et analytisk underbruk av religionssosiologien. I religionssosiologiske analyser inngår religion og tro både som uavhengig og som avhengig variabel. Som uavhengig variabel undersøkes hvordan religiøsitet påvirker andre holdninger og annen atferd, eksempelvis stemmegivning ved valg. Som avhengig variabel undersøkes forhold som kan forklare ens religiøse standpunkt. Dertil kommer studier der det umiddelbart virker uklart hva som er årsak og virkning, eksempelvis studier av levekårene til de som har en bestemt tro. En problemstilling som synes å tiltrekke seg oppmerksomhet, er om religiøs tilhørighet virker inkluderende eller ekskluderende hva gjelder deltakelse i samfunnet for øvrig, samt mulige årsaker til og konsekvenser av dette. Videre subsumeres her under begrepet ”religionssosiologisk analyse” ikke bare analyser som er religionssosiologiske i sine intensjoner men også slike som er det i sine konsekvenser, dvs. de kaster lys over religion, tro og livssyn som samfunnsfenomen selv om deres primære formål er noe annet.

To artikler i tidsskriftet *Samfunnsspeilet* er eksempler på det siste, analyser som er religionssosiologiske i sine konsekvenser. I artikkelen ”Det flerkulturelle Norge – et mangfold av tro og livssyn” (3/2009) gjennomgår Gunnaug Daugstad og Lars Østby foreliggende statistikk og deres kilder, men reiser metodeproblemer heller enn religionssosiologiske problemer, og innleder og avslutter med å fastslå at ”det

¹ I det dette manuskript går i trykken registreres at dokumentasjonsrapporten for 2008 nå foreligger, jf. Holth 2010.

finnes ikke noe register i Norge over personer fordelt etter religion, tro eller livssyn”, og ”har eller ikke vært noen prioritert oppgave” å fremskaffe opplysninger om dette. Artikkelen ”Flere vennskap og stabil organisasjonsdeltaking” av Anders Barstad (4/2005 og 5-6/2006) artikkel omhandler blant annet medlemskap i trossamfunn utenfor Den norske kirke. Også han drøfter noe som kan være et metodeproblem, en diskrepans mellom levekårsundersøkelsenes målinger av medlemskap (”ingen endring”) og den administrative opptellingen av medlemmer i registrerte og uregistrerte trossamfunn (”sterk vekst”). Dertil illustrerer artikkelen at religionssosiologiske analyser kan være biprodukter av å undersøke andre problemstillinger. Barstads tema var sosial og politisk deltakelse, målt blant annet ved organisasjonsmedlemskap, ikke spesifikt det religiøse aspektet ved dette.

Blant kildene Daugstad og Østby gjennomgikk var den ovenfor nevnte undersøkelsen ”Levekår blant innvandrere”, med avleggeren ”Levekår blant unge med innvandrerbakgrunn”, og rapporteringen fra sistnevnte undersøkelse omfatter flere arbeider av religionssosiologisk karakter. Således bidro Kristian Rose Tronstad (2008a) med kapitlet ”Religion” til rapporten *Levekår blant innvandrere i Norge 2005/2006* (Blom og Henriksen red. 2008), og behandlet også temaet i sitt kapittel ”Levekårsundersøkelsen blant innvandrere” (Tronstad 2008b) i oversiktsrapporten *Innvandring og innvandrere 2008*, redigert av Daugstad (2008). I dette kapitlet forsøker Tronstad å sammenligne med levekårsundersøkelsen blant ikke-vestlige innvandrere i 1996 (Blom 1998), der medlemskap og aktivitet i religiøse foreninger ble undersøkt, imidlertid hovedsakelig for å konstatere at undersøkelsene ble skåret over forskjellig lest. Sentrale tema i undersøkelsen er hvorvidt man er oppdratt i en religiøs tro, og om man eventuelt tilhører samme religion ”i dag”, hvor viktig religionen er i ens liv, hvor aktiv man er som religionsutøver og om det er lett eller vanskelig å utøve sin religion i Norge. Religion er viktigere for innvandrere enn for andre, og viktigst for muslimer, er blant de konklusjoner som kunne trekkes. Undersøkelsen av levekår blant unge med innvandrerbakgrunn omfattet de samme problemstillinger. Her ble det blant annet gjort det funn at unge menn med pakistansk bakgrunn er mer religiøst aktive, enn foreldregenerasjonen (Løwe 2008: 70-1). Ikke alle innvandrere gir etter for det Mohammad Usman Rana (2008) i sin prisbelønte og særdeles omdiskuterte kronikk i Aftenposten omtalte som ”sekulær ensretting” i Norge.

I 2010 har SSB publisert en typisk religionssosiologisk analyse, ”Religiøsitet og likestilling hjemme”, skrevet av Randi Kjeldstad sammen med Ivar Åsland Lima ved NOVA (Kjeldstad og Lima 2010) og publisert som én av fire analyser i rapporten ”Utradisjonell likestilling”, redigert av Randi Kjeldstad og Jan Lyngstad. Rapporten presenterer analyser av likestilling mellom kvinner og menn basert på data fra den ovennevnte utvalgsundersøkelsen LOGG, og inngår i et samarbeidsprosjekt mellom SSB og NOVA om *Likestilling hjemme og ute*. Det opplyses for øvrig at kapitlet om religiøsitet er under bearbeiding til en artikkel der forfatterne tar sikte på å diskutere funnene i lys av annen forskning på feltet og dertil hørende teori.

Den empiriske analysen hadde til formål å avdekke hvorvidt og eventuelt hvordan arbeidsdelingen i hjemmet mellom kvinner og menn påvirkes av hvorvidt én eller begge parter i parforholdet har et kristent, eventuelt et annet religiøst livssyn. Mer presist var temaet ”religiøsitet og arbeidsdeling hjemme blant gifte og samboende par”, og problemstillingene (1) hvorvidt religiøse par fordeler husarbeidet forskjellig fra ikke-religiøse og (2) sammenhengen mellom religiøsitet og likestilling hjemme. Det er altså et eksempel på en religionssosiologisk analyse der religion og religiøsitet er uavhengige variable. Av kapitlet fremgår at det i LOGG er stilt ett spørsmål om tro: ”Hvor viktig er tro og religion i livet ditt nå for tiden?”, og ett spørsmål om religiøs deltakelse: ”Hvor ofte deltar du i gudstjeneste eller andre religiøse møter?”. Altså hva rapporten omtaler som religiøs tro og praksis (eller holdninger og handlinger), hvilket sammenholdes med likestilling som holdning og

handling (eller praksis). Det ble også spurt om hvilket trossamfunn man tilhører, og respondentene er fordelt på kategoriene Den norske kirke, romersk-katolsk, islam, norske frimenigheter, humanetisk forbund, ingen og ”rest”.

4. Andre nasjonale statistikkbyråer

Det opprinnelige datamaterialet så vel om SSB som om andre statistikkbyråer ble samlet inn over Internett i september 2009 i form av søk på byråenes hjemmesider. ”Andre statistikkbyråer” var på det tidspunkt avtalt å være byråene i Sverige, Danmark, Nederland, Storbritannia og Nord-Irland, Frankrike, Tyskland og Østerrike, pluss EUs statistikkbyrå, Eurostat. Standard søkeord var *religion*, og supplerende søk med beslektede begreper, til dels på de aktuelle språkene, indikerer at søkeordet fungerte godt. Supplementer var ord som kirke, tro, livssyn, religiøsitet, livsanskuelse, menighet. Det fremgår av innsamlingsmetoden at utredningen la til grunn en induktiv tilnærming og pragmatisk forståelse av hva som faller inn under begrepene ”religion, tro og livssyn”. Målsettingen var å få et bredest mulig inntrykk statistikkbyråene har publisert av statistikk og analyser der disse og beslektede begreper har vært anvendte. Datainnsamlingen hadde ført til et annet resultat dersom formålet for eksempel hadde vært å skaffe oversikt over statistikkbyråenes arbeid med å fordele de nasjonale befolkninger på religioner, tros- og livssynssamfunn, hvilket ville krevd at disse begrepene på forhånd var definerte og operasjonaliserte for å fange opp nettopp dette.

Hovedinntrykket fra søket i 2009 var at statistikk om religion, tro og livssyn har en relativt perifer posisjon. Søket indikerte at Eurostat ikke har noen statistikker om dette emnet overhodet, og heller ingen statistikker der emnet inngår som underkategori eller begrep. Etter det SSB kjenner til, eksisterer det heller ingen EU-forordning for religionsstatistikk. Gjennomsnittlig for de åtte landene ga søkeordet ”religion” 105 treff. Flest treff ga det i Sverige (258), færrest i Danmark (11). I SSB var antall treff 122, altså så vidt over gjennomsnittet. ”Treff” omfatter da vel å merke enhver sammenheng der ordet ”religion” inngår, bruk av begrepet i kommentarer og tabelltekster, gjenbruk av den samme nasjonale statistikken i forskjellige publikasjoner og publikasjonstyper osv., tilmed statistikk og rapporter om forholdene i andre land.

Det fremkom senere ønske om å utvide søket med USA. Til denne rapport er søket ytterligere utvidet, slik at presentasjonen av de nordiske statistikkbyråene er komplett. For de tidligere undersøkte byråene er det gjort nye søk, slik at rapporten gir et inntrykk av aktiviteten per november 2010. Med unntak for de skandinaviske lands vedkommende er søket som tidligere primært gjort på byråenes engelskspråklige nettsider.

4.1. Statistikkbyråer i andre nordiske land

4.1.1. Danmarks Statistik

På hjemmesiden til Statistics Denmark (engelsk) gir ikke et eneste søkeord i november 2010 tilgang til statistikk om religion, tro og livssyn. Dette er i seg selv interessant, da det unektelig betyr at ikke noe av det Danmarks Statistik publiserer om dette emnet, antas å være av internasjonal interesse.

På den danske hjemmesiden ga søkeordet ”religion” denne gang 21 treff. Deriblant treffer det Danmarks Statistiks eget søkeord ”Religion”. Det leder for statistikkbyråets eget vedkommende til www.statistikbanken.dk/1470, der innholdet er kirkestatistikk for den danske folkekirken på sognenivå og prosti/stiftsnivå. Som i SSBs statistikkbank er det mulig å produsere egne tabeller, i Danmark over antall medlemmer i folkekirken, inn- og utmeldinger, og kirkelige handlinger som dåp, konfirmasjon, vielse, begravelse. Hovedtabeller om dette

opplyses å være publiserte i Statistisk Årbog, som også inneholder en tabell om religion i ulike verdensdeler.

Under ”Religion” har Danmarks Statistik dertil samlet omtale og lagt ut lenker til andre produsenter av statistikk om religion, tro og livssyn i Danmark. Omtalt på søketidspunktet var følgende:

- Kirkeministeriets statistikk om den danske folkekirke: Som i statistikkbanken pluss kirkens økonomi
- Forskningsprosjektet ”Gudstro i Danmark”, et tverrfaglig prosjekt, også med norsk deltakelse, tilknyttet Københavns Universitets tverrfaglige satsingsområde ”Religion i det 21. århundre”, med et 40-talls bøker publiserte eller under publisering, der Danmarks Statistik især retter oppmerksomheten mot rapporten ”Gudstro i Danmark i 50 år”
- Kristeligt Dagblads portal www.religion.dk/, med opplysninger om ulike religioner i Danmark og resten av verden, pluss deres tema ”Tal & Tro”, med elektroniske henvisninger til diverse undersøkelser om religion og tro
- Boken ”Tørre tal om troen”, omtalt i kapittel 5.2 i denne rapport
- Webårboken ”Religion i Danmark”, utgitt av Center for SamtidsReligion ved Århus Universitet, også den med tall om medlemskap i ulike trossamfunn

I Danmark har det således utviklet seg en ganske klar arbeidsdeling mellom Danmarks Statistik, som produserer statistikk over den danske folkekirken, og ”andre”, som produserer statistikk over andre kirkesamfunn og religioner. Ifølge underlagsmaterialet skyldes dette en beslutning Kirkeministeriet tok i 2001 om å begrense seg til kirkestatistikk for folkekirken. Som følge av dette føres det ikke lenger offisiell statistikk over godkjente trossamfunn i Danmark. Det er således Kirkeministeriet som med sin beslutning har skapt et marked for andre produsenter av slik statistikk, idet ministeriets beslutning åpenbart ikke avskaffet etterspørselen etter den. Danmarks Statistik opplyser for øvrig at i perioden 1984-2002 ble det ført tilsvarende statistikk for andre godkjente trossamfunn som for folkekirken, men for de øvrige vedkommende basert på en spørreundersøkelse mens folkekirkens statistikk var basert på registeruttrekk.

De øvrige treffene på ”religion” og beslektede begreper leder til nærings- og sysselsettingsstatistikk, utdanningsstatistikk, osv., altså sammenhenger der trossamfunn er representerte som næringer med prester o. l. som utdannede og sysselsatte. Under emneord som ”offentlige finanser”, ”kirkeskat” osv. fremkommer det dessuten opplysninger om folkekirkens økonomi.

4.1.2. Statistiska Centralbyrån

Søkeordet ”religion” førte i november 2010 til 655 treff uansett om det ble søkt på SCB eller Statistics Sweden (engelsk). Ulikt i Danmark blir med andre ord internasjonale søkere ledet inn i den nasjonale databasen. Faktisk ga søkeordet tilgang også til ”other statistical agencies”, men når det resulterte i null treff der, tyder dette på at SCB ikke har lagt ut informasjon om religion for deres vedkommende.

Ingen av treffene i SCBs database leder til noen oversiktsside for ”religion” slik tilfellet er i Danmark. Verken ”religion” eller beslektede begreper er oppslagsord i SCBs emnekatalog eller oversikt over statistikk fra A til Ö (som er siste bokstav i det svenske alfabetet). Ei heller er ”religion” representert i ”Nyckeltal för Sverige”. De 655 treffene fordeler seg over et utall sammenhenger der ordet ”religion” forekommer, herunder 137 ganger i databasetabeller og 247 ganger i publikasjoner.

På grunnlag av www.sscb.se er det således ikke gjort i en håndvending å redegjøre for hvordan SCB håndterer emnet ”religion, tro og livssyn”. Et par forhold kan

likevel trekkes frem. Det ene gjelder håndteringen av Svenska kyrkan, et søkebegrep som for øvrig gir 1 030 treff i databasen, hvorav 198 i databasetabeller. I Sverige skilte kirken og staten lag i 2000. Dermed opphørte Svenska kyrkan å være statskirke, men den betraktes fortsatt som en folkekirke, og den styres fortsatt delvis av riksdagen, dels gjennom egen lov, dels gjennom lovene om registrerte trossamfunn og avgifter til disse. Kanskje derfor fortsatte Svenska kyrkan å ha en plass i svensk offisiell statistikk, og i Sverige skilles det mellom ”offisiell” og ”offentlig” statistikk, i hvert fall til et godt stykke inn på 2000-tallet, jf. at *Statistisk årsbok för Sverige* hadde et kapittel om ”Politiska och kyrkliga förhållanden”, på engelsk ”Politics and religion”, så sent som i 2003. Deretter synes ”Medborgarinflytande” (herunder ”kyrkofullmäktigval”) og ”Demokrati” (2009) å ha tatt dette kapitlets plass, og alt vedrørende kirkelige forhold, inklusive valgene, synes etter hvert å ha forsvunnet fra årboken, men altså på ingen måte fra databasen.

På grunnlag av det SCB har publisert av statistikk om Svenska kyrkan i årboken kan det observeres visse forskjeller i hva det har vært ansett viktig å rapportere av aktiviteter. I Norge anses det viktig å vite om man har vært i kirken på søn- og helligdager. I Sverige ble det skilt mellom ”morgen-” og ”andre” gudstjenester, gudstjenester med og uten musikk, med og uten altergang. Svenskene var også systematisk opptatt av hvilken andel Svenska kyrkan har av døpte (i forhold til fødte), konfirmerte (i forhold til 15-åringer), viede (i forhold til ekteskapsinngåelser) og begravde (i forhold til døde). Dertil er begravellesavgifter og kirkeavgifter statistikk i Sverige, men ikke i Norge, hvilket kan reflektere forskjeller i Statskirkenes finansiering. For øvrig kan registreres at i Sverige finnes det statistikk både over antall forsamlinger og foreninger utenfor Statskirken, og statistikk over antall medlemmer (i Norge etter den siste omleggingen av datagrunnlaget kun statistikk over det siste, ikke forsamlinger/menigheter). Statistikk over menigheter og medlemskap i tros- og livssynssamfunn synes imidlertid ikke å bli samlet inn regelmessig, idet det også i dag vises til ”Programmet för Social Velfärdsstatistikk” og rapporten fra 2003 om ”Föreningslivet i Sverige – välfärd, socialt kapital, demokratiskola” Levnadsförhållanden rapport nr. 98 (Vogel med flere 2003).

4.1.3. Tilastokeskus – Statistikcentralen

Heller ikke Statistics Finland (engelsk) har ”religion” som emne i emnekatalogen eller søkeord i søkeordsregisteret. Et fritt søk på ”religion” gir her 20 treff. Den viktigste informasjonen synes å ligge under ”Population”, der en av tabellene viser hvordan finnenes religiøse tilhørighet har utviklet seg siden 1900. I tabellen er tilhørigheten inndelt i bare fire kategorier, hvorav to er helt dominerende. Ved utgangen av 2009 var således 79,9 prosent av finnene lutheranere og 17,7 prosent uten noen religiøs tilknytning, hvilket etterlater svært lite til de ortodokse (1,1 prosent) og til alle andre religioner til sammen (1,3 prosent). Så synes også innvandringen til Finland å være begrenset, og i noen grad kompensert av utvandring. Også det finske statistikkbyrået publiserer statistikk over det offentliges utgifter til religion og over religion som næringsvirksomhet. I de engelskspråklige tilgjengelige oversiktene er imidlertid religion slått sammen med rekreasjon og kultur til en felles kategori.

På Statistikcentralen (svensk) gir et fritt søk på ”religion” 33 treff. Det viktigste treffet der er en detaljert oversikt over hvordan finnene fordelte seg på ”religionssamfunn” i hvert av årene 2003-2009. Datagrunnlaget er religions-samfunn som er registrerte i Finland, og opplysningene om medlemskap bygger på befolkningsdatasystemet. Tabellen viser at finnene fordeler seg på følgende tros-kategorier:

- Finlands ev.-luth. kyrka
- Övriga lutherska
- Ortod. kyrkos. i Finland
- Övriga ortodoxa
- Jehovas vittnen

- Frikyrkan i Finland
- Katolska kyrkan i Finland
- Islamitiska församlingar
- Pingstförsamlingen i Finland
- Adventkyrkor
- Jesus Kristi Kyrka av Sista Dag. Hel.
- Baptistsamfund
- Metodistkyrkor
- Judiska församlingar
- Buddhistiska samfund
- Anglikanska kyrkan
- Övriga
- Personer som inte tillhör religionssamf.

For øvrig har også Statistiskentralen utdannings-, nærings- og sysselsettingsstatistikk m.v. for religion som samfunns(økonomisk) sektor.

4.1.4. Hagstofa Íslands

På nettsiden til Statistics Iceland (engelsk) ga søk på ”religion” 41 resultater. Blant dem er opplysningen under ”Iceland in figures” om at 80,6 prosent tilhører ”State Lutheran Church”, altså så godt som eksakt samme andel som i Norge. Religion er således på Island blant de opplysninger man ønsker å gi til det internasjonale samfunn, på linje med flateinnhold, folketall og GDP per capita. Som i Finland rapporteres statens utgifter til religion sammen med rekreasjon og kultur. Hagstofa Íslands produserer også statistikk over slikt som religion i skolen, som andel av fjernsynets sendetid osv, på islandsk men med engelske oversettelser.

Statistics Iceland publiserer også detaljstatistikk over befolkningens fordeling på ”religious organizations” så vel som hvordan medlemmene av statskirken fordeler seg på ”deaneries, parishes and congregations”. Det vil si, brukerne inviteres til selv å produsere denne statistikken som i SSBs statistikkbank. Det som da kommer opp, er personer som er registrerte i folkeregisteret og medlemmer av religiøse organisasjoner som er godkjente av Justis- og menneskerettsdepartementet. Personer som er medlemmer av ikke godkjente organisasjoner, eller ikke står i folkeregisteret, klassifiseres som ”andre, uspesifiserte” i religionsdatabasen. I alt inneholder listen 33 religiøse organisasjoner pluss ”andre, uspesifiserte” og ”ingen religion”. Det er mulig å lage tabeller over alle medlemmer, kvinner og menn, barn og voksne, og ”betalende medlemmer” (”parish fees payers”).

4.2. Eksempler fra Europa og Amerika

4.2.1. Statistics Netherlands

Søk på ”religion” førte i november 2010 til 54 treff på nettsiden til Statistics Netherlands, eller Central Bureau voor de Statistiek (CBS). Som i Sverige ble både engelsk og nederlandsk bruk av ordet fanget opp. Søk på ”religious” ga 80 treff, ”church” 53. ”Churchgoers” og ”religious denomination” er emneord i CBS’ oversikt over statistikk A-Z.

Den viktigste opplysningen er lagt ut på en nettside med tittelen ”Religion or ideology”. Av den fremgår at

“To determine how many people in the Dutch population say they belong to a certain religion or ideology, every year 10 thousand people are asked: ‘Which religion or ideology would you say you belong to?’ The answer categories are: ‘none’, ‘Roman Catholic’, ‘Dutch Reformed Church’ ‘Calvinist Church’, ‘Protestant Church in the Netherlands’, ‘Islam’ and ‘other’. For children aged 0 to 11 years, the parents or guardians answer this question. Children aged 12 to 15 years may answer for themselves, but

a parent may also answer for them. From the age of 16 everyone answers the question themselves. The question on religion is included in the permanent life situation survey (POLS). As the figures are based on a sample, they are subject to a margin of error. The sample is drawn from the Dutch population, excluding the institutionalised population”.

Den nederlandske satsingen på dette kan ha sammenheng med religionens betydning for Nederland som et såkalt ”konsosiert demokrati” (eller ”søylesamfunn”), et begrep oppfunnet av den nederlandsk-amerikanske statsviteren Arend Lijphart med Nederland som modell (Lijpart 1968, 1977). Et konsosiert demokrati har følgende fire institusjonelle kjennetegn: (a) utstrakt bruk av samlingsregjeringer, (b) utstrakt autonomi for segmentene (”søylene”) i samfunnet, (c) utstrakt bruk av forholdstallsprinsippet til konfliktløsning, og (d) utstrakt mindretallsvern.

Daugstad og Østby diskuterte i *Samfunnsspeilet* 3/09 problemene med å anslå størrelsen på den islamske befolkningen i Norge. Lignende problemer synes nederlenderne å ha, tross POLS. Jf. rapporten *Bevölkerungstrends, 3e kwartaal 2007*, der Marieke van Herten og Ferdy Otten diskuterer ”Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland”.

4.2.2. Statistics Austria

Et annet land med trekk av konsosiert demokrati, er *Østerrike*. På Statistics Austria (engelsk) gir søkeordet ”religion” 24 treff, og beslektede ord 10-15 treff. Det er åpenbart bare den antatt internasjonalt interessante informasjonen som er tilgjengelig på engelsk, idet søkeordet ”Religion” i Statistik Austria (tysk) gir 193 treff.

På engelsk synes det ikke å bli lagt ut noe om østerrikernes religiøsitet. Informasjonen det vises til, er slikt som det offentliges utgifter til rekreasjon, kultur og religion, der utgiftene imidlertid i noen grad vises fordelt på aktiviteter under disse områdene. Eksempelvis presenteres statistikk over utgiftene til ”religious and other community services”.

Imidlertid er det på engelsk også lagt ut informasjon som indikerer at det heller ikke på tysk vil bli produsert statistikk over østerrikernes religiøsitet lenger. Det fremgår at kunnskap om trostilhørighet i Østerrike som i Norge opprinnelig ble innhentet i folketellingene, og at dette i Østerrike vedvarte til og med folketellingen i 2001. Som i Norge var dette den siste spørreskjemabaserte tellingen, idet den neste, i 2011, vil være registerbasert (Statistik Austria gjorde en registerbasert prøvetelling alt i 2006). Dette har som konsekvens at “in the future, characteristics such as language of habitual use, religion and occupation will not be included in the scope of the population censuses, as there is zero or insufficient register information on these topics”, opplyser Statistics Austria.

På tysk har Statistik Austria fortsatt liggende ute historisk statistikk over ”Bevölkerung nach dem Religionsbekenntnis“, sett i sammenheng med ”Staatsangehörigkeit und Bundesländern” hver for seg eller samlet, til og med folketellingen i 2001. Troskategorier i denne statistikken er:

- Römisch-katholisch
- Griechisch-katholisch (uniert)
- Evangelisch
- Orthodox
- Andere christliche (christlich orientierte) Gemeinschaften
- Islamisch
- Israelitisch
- Andere nicht-christliche Gemeinschaften
- Ohne Bekenntnis
- Ohne Angabe

4.2.3. Statistisches Bundesamt Deutschland (Destatis)

Hos det tyske føderale statistikkbyrået gir søk på "religion" tilgang til de samme 125 treffene uansett om det søkes via den engelske eller tyske nettsiden. I en befolkningstabell over "Bevölkerung nach Altersgruppen, Familienstand und Religionszugehörigkeit" (som også finnes på engelsk) opplyses spesielt fordelingen på "evangelisch", "katolisch" og "jüdisch", med trossamfunnene selv som kilder (Evangelische Kirche in Deutschland, Deutschen Bischofskonferenz, Zentralrat der Juden). Det siste er en påminnelse om at de tyske jødene fortsatt regner seg som jøder, mens det altså i Norge har vært diskutert om den betegnelsen kan brukes her. I sitt månedstidsskrift *Wirtschaft und Statistik* har Destatis for øvrig publisert en artikkel nettopp om hvordan Det tredje rike brukte befolkningsstatistikk og folketellingen i 1939 til å kartlegge rikets jøder, med de fire besteforeldrenes rase ("fulljøder" eller ikke) som kriterium for ens egen og ens families rasemessige status (Wietog 2001 gjengir i faksimile selvutfyllingsskjemaet som ble brukt). Nye opplysninger om tyskernes "Glaubensbekenntnis" vil bli samlet inn av intervjuere i folketellingen i 2011, som vil bli basert på en kombinasjon av registerstatistikk, personlig intervju og selvutfylling av postale skjema (Bechtold med flere 2010).

I Statistisk årbok for Tyskland er "Kirchliche Verhältnisse" en tabelldel i kapitlet om "Bevölkerung" (Destatis 2010a). Tabellene tar for seg de to store folkekirkene, den evangeliske og den katolske, og viser nasjonalt og geografisk fordelt deres antall menigheter, teologer, medlemmer, kirkelige handlinger (fra dåp til begravelse), besøkstall for gudstjenester, kirkeskatt og "Kirchgeld", og deltakelse på henholdsvis de evangeliske og katolske kirkedagene. På lignende måte presenteres de jødiske menighetene, dvs. antall rabbinere, medlemmer, synagoger, biblioteker osv. Dertil presenteres en tabell over utviklingen i telefonsjelesorg 2001-2009, totalt og fordelt på evangelisk, katolsk og økumenisk, antall brukere og det man vet om deres alder. I en innledende metodedel blir det blant annet presisert at "Religionszugehörigkeit" måles i form av rettslig tilhørighet i en religion, kirke eller "Weltanschauungsgemeinschaft" (som imidlertid ikke rapporteres i årboken), ikke "die religiöse Überzeugung". "Religionszugehörigkeit" er tema også i rapporten "20 Jahre deutsche Einheit – Wunsch oder Wirklichkeit" (Destatis 2010b), der tidligere Øst- og Vest-Tyskland sammenlignes, men også her nøyer Destatis seg med å sammenligne utviklingen for den evangeliske og den katolske kirken, som oppgis å omfatte rundt 60 prosent av befolkningen, som begge sto klart svakere i 2008 enn i 1991, som begge sto klart svakere i øst enn i vest, og som begge har tapt relativt mer oppslutning i øst enn i vest, den evangeliske kirken mest.

Destatis har dertil publisert en lang rekke rapporter, bokkapitler, tidsskriftartikler osv. der religion, tro og livssyn enten er et tema i seg selv eller bidrar til forståelsen av andre tema, dvs. arbeider som er religionssosiologiske, religionspolitiske, tilmed av religionsøkonomisk tilsnitt heller enn religionsstatistisk. Således inneholder *Datenreport 2008, ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland* to kapitler der trosforhold inngår, kapitlet om "Freizeit und gesellschaftliche Partizipation", der "Gesellschaftliche Integration und Partizipation" (Scheuer 2008) måles blant annet med konfesjonstilhørighet, "Kirchenbindung" og regelmessig kirkegang, og kapitlet om "Demokratie und politische Partizipation" der første del er "Teilnahme am politischen und religiösen Leben" av Elle Krack-Rohberg og Karl Weichs. Det sistnevnte arbeidet gir assosiasjoner til den tidligere omtalen av Svenska kyrkan i den svenske statistiske årbokens kapittel med tittelen "Politiska och kyrkliga förhållanden". Mens den svenske årboken beskrev kirken som del av det offisielle Sverige, kan dette knapt være tilfellet i Tyskland, uten statskirke. Også i Tyskland "bestehen" imidlertid "auch heute noch enge Bindungen zwischen Kirche und Staat", hvilket det redegjøres for i kapitlet, og dette kan forklare likheten med den svenske rapporteringen. I Tyskland er den konsentrert om de store folkekirkene, den katolske og den evangeliske. Neste utgave av *Datenreport* kommer i 2011. En lignende SSB-publikasjon er det årlige temanummeret av *Samfunnsspeilet* om "Sosiale indikatorer".

I Destatis' tidsskrift *Wirtschaft und Statistik* kan en finne religionssosiologiske analyser som "Die Entwicklung der Kirchenmitglieder in Deutschland" (Eicken und Schmitz-Veltin 2010), klassifisert som "Gastbeitrag" fordi forfatterne er tilknyttet et statistikkontor på deltstatsnivå. Imidlertid kan en også finne artikler der religion inngår i helt andre sammenhenger. Således dukker religion opp i en artikkel om frivillighetsarbeid, basert på tidsnyttingsundersøkelsen (Kahle und Schäfer 2005) og en annen om selvmord, basert på dødsårsaksstatistikken (Rübenach 2007), i to artikler om donasjoner, begge baserte på inntektsskattestatistikken (Buschle 2006 og 2008, den siste på engelsk), og i to metodeartikler, en om anonymisering av mikrodata fra lønns- og inntektsstatistikken, der religiøs tilhørighet er blant de forhold som krever anonymisering (Merz, Vorgrimler und Zwick 2004), og en annen om "Das Taxpayer-Panel", der religiøs tilhørighet tvert om er en av "die Identifikatoren" (Kriete-Dodds und Vorgrimler 2007).

Som opplyst innledningsvis var det umiddelbare utgangspunktet for denne rapport en diskusjon i SSB om mulighetene for å fremskrive den muslimske andelen av befolkningen. I det perspektiv kan det være av interesse at i Tyskland registreres "legal religious affiliation" ved innvandreneres ankomst til landet. Destatis opplyser dette på sin engelske nettside om migrasjon, der det redegjøres for produksjonen av statistikk om dette. Imidlertid nytter tyskerne åpenbart ikke opplysningene om religiøs tilhørighet når de lager sine befolkningsfremskrivninger. I hvert fall gir verken "religion" eller beslektede begrep treff i de to fremskrivningsrapportene som er elektronisk tilgjengelige på nettsiden om dette, om Tysklands befolkningsutvikling til henholdsvis 2050 og 2060.

4.2.4. Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE)

Søk på "religion" i databasen til INSEE i Frankrike ga 94 treff i november 2010, de samme uansett om det ble søkt i den franske eller engelske utgaven, og det aller meste av denne datafangsten tilgjengelig kun på fransk. Søk på "eglise" (238 treff) ga mye irrelevant informasjon, mens søk på "pratique religieuse" (26 treff) traff godt i forhold til denne rapportens formål. Sammen med søkebegrepet "les associations culturelles" synes mer enn noe religiøs praksis å angi profilen på INSEEs innsats hva gjelder religion, tro og livssyn, slik den fremstår i det materialet som er påtruffet. Denne rapport forholder seg da til INSEE som SSBs motstykke i Frankrike, og ikke til INED (Institut national d'études démographiques), der "religion" forekommer å være et langt større tema (553 treff på begrepet "religion").

For å forstå INSEEs profil synes det nødvendig å vite mer om religionens status i Frankrike, og til dette formål er her anvendt artikkelen "Religion in France" i Wikipedia (2010). Denne kilden forteller at tross innføringen av prinsippet om religionsfrihet under den franske revolusjon i 1789 forble religion et til dels voldelig konfliktområde i det franske samfunn til 1905, da en ny lov omsider endelig avskaffet den katolske kirkes delvis gjeninnførte status som statskirke, innførte fullstendig separasjon mellom kirke og stat, og fastslo prinsippet om en fullstendig sekulær offentlig sektor. Etter den nye loven kan staten verken anerkjenne, sysselsette eller subsidiere noen som helst religion og religionsutøvelse. I realiteten foregår det imidlertid likevel en viss subsidiering, som at det offentlige har overtatt eierskapet til alle religiøse bygninger fra før 1905 men lar religiøse organisasjoner bruke dem vederlagsfritt, hvilket særlig kommer den katolske kirke til gode. Nyankomne religioner nyter ikke godt av dette men er henvist til å bygge og drifte sine religiøse bygninger selv. Det har derfor oppstått en diskusjon om ikke det skarpe skillet mellom stat og religion bør mykes opp, slik at også muslimer kan oppnå subsidier lik dem som de facto kommer kristne menigheter til gode. President Sarkozy er for dette, med den begrunnelse at det kan bidra til bedre integrasjon av muslimer i det franske samfunn. Mot dette står synet at staten ikke bør finansiere noen som helst religion, altså at skillet bør være like skarpt i praksis som det er i teorien. Forholdet til muslimene er heller ikke blitt

bedre av å forby bruk av ”conspicuous religious symbols, such as the islamic female headscarf, in public schools”, et forbud som må være en innskjerping av den viktigste forløperen til loven av 1905, Jules Ferry-lovene fra 1880-årene om den totalt konfesjonsfrie skolen.

Det er ingen registreringsplikt for religiøse organisasjoner i Frankrike, men de kan om de ønsker registrere seg for å oppnå status som ”associations culturelles” (kult- eller gudsyndyringsforeninger) og som ”associations culturelles” (kulturelle foreninger). Det første gir rett til å drive med religiøse handlinger, men ikke med sosialt og diakonalt arbeid, og det gir skattefritak. Det siste rett til sosialt arbeid og til så vel å tjene penger på dette som til å motta offentlige subsidier for det, men det gir ikke skattefritak. Religiøse grupper registrerer seg gjerne på begge måter, hvorved deres ”kultforening” står for det religiøse mens deres ”kulturelle forening” gjerne driver skoler og mottar skolepenger og offentlig støtte. ”Kultforeningen” kan motta donasjoner skattefritt, og det er en oppgave for skattemyndighetene å passe på at det faktisk er ”kultforeningen” og ikke den skattepliktige ”kulturforeningen” som mottar disse (med konsekvenser i form at foreningens status endres og straffeskatt ilegges hvis man blir grepet i fusk).

Artikkelen i Wikipedia etterlater videre det inntrykk at den franske religionspolitikken har ført til ikke så lite ”communautarisme”, altså ”the forming of ethnic or religious communities separate from mainstream life” (INSEE definerer det som ”ghettoisation”), og til etableringen av ”kulter” også i norsk betydning av ordet, hvilket blir sett på med den største mistenksomhet og har ført til opprettelsen av en parlamentskommisjon til å overvåke fenomenet. I artikkelen påpekes det også at religion, tro og livssyn gjorde sin gjeninntreden på den offentlige politiske agendaen i forbindelse med presidentvalget i 2007, da kandidatene for første gang i historien ble spurt om sitt forhold til dette, og da selv kommunistene fant det nødvendig å understreke at deres sekularisme ikke måtte tolkes som at de var mot religion.

Et lengre avsnitt i artikkelen har tittelen ”Statistics”. Der opplyser Wikipedia at ”the French government does not keep statistics on religious adherence, nor on ethnicity or on political affiliation”. Det som publiseres i dette avsnittet, er derfor en rekke spørreundersøkelser og rapporter som på andre grunnlag søker å anslå den franske befolkningens fordeling etter religion, tro og livssyn. I et avsluttende avsnitt om ”kulter” presenteres ytterligere statistiske opplysninger om dette fremskaffet av parlamentskommisjonen om dem, samt arbeider av sosiologer som har spesialisert seg på å studere (farlige) religiøse minoriteter.

Det er åpenbart mot denne bakgrunnen at innsatsen til INSEE må forstås, idet den fremtrer som langt mer religionssosilogisk enn religionsstatistisk. Således kan INSEE, i en artikkel der håndteringen av etnisitet og nasjonalitet er hovedtemaet, supplere Wikipedia med en opplysning om at ”religion” har hatt en kort og for lengst avsluttet historie i de franske folketellingene (Monso and de Saint Pol 2007). INSEEs forløper Bureau des Statistiques, som ble opprettet i 1833, innførte en ordning med folketelling hvert femte år. Sammen med ”nasjonalitet” ble ”religion” tatt inn i tellingen i 1851, ut igjen i 1856, inn igjen i 1861 og ut igjen for godt i 1876 (hvorav følger at det er mulig å sammenligne norsk og fransk 1800-tallsreligiøsitet i ett år, 1866, da begge land spurte om dette i folketellingene). I en annen artikkel supplerer INSEE Wikipedia med en opplysning om at det er ”le Conceil constitutionnel” som har avvist bruken av etnisk og religiøst baserte typologer i Frankrike (Boeda 2009).

Likevel, eller kanskje nettopp derfor, har INSEE publisert en lang rekke samfunnsanalyser der religion, tro og livssyn inngår som uavhengig eller avhengig variabel. Det gjelder slikt som status for praktiseringen av religion i Frankrike (Niel 1998; INSEE 2008), undersøkelsen av franske verdier (Galland, Lemel et Tchernia 2002, også tilgjengelig på engelsk, udatert), der det påvises at den

katolske kirkes innflytelse er på retur (det vises også til en spesialstudie av fransk trosutvikling fra 1960-årene). Det gjelder slikt som studier av hva religion betyr for organisasjonsaktivitet og sosial deltakelse (Michaudon 2000; Prouteau et Wolff 2004a), religion og frivillighetsarbeid (Proteau et Wolff 2004b), ungdoms stigmatisering og diskriminering som følge av rase og religion (Galland 2006). Religion er et tema i flere fattigdomsstudier, der fattigdom i Frankrike sammenlignes med fattigdom i andre europeiske land (Herpin et Dell 2005; Accordo et de Sain Pol 2009), der de helt på bunnen av det franske samfunnet undersøkes: Religion er en forklaringsfaktor som blir undersøkt i INSEEs studie av de hjemløse, basert på den første nasjonale spørreundersøkelsen innen EU av et representativt utvalg "users of shelters and soup kitchens" (Marpsat 2008). Men INSEE er ikke bare opptatt av de fattigste. Religiøs praksis var også en variabel i den økonometriske modellen som ble konstruert for å undersøke sammenhengen mellom sosialt miljø og forbruk (Herpin et Verger 1999); og religion var en viktig komponent i en kritisk analyse av begrepet "sosial kapital" (Ponthieux 2004). Materialet fra INSEE inneholder for øvrig også en rekke eksempler på en sammenheng der "religion" er et metodeproblem: hvordan få inkludert beboerne i "religious communities" i spørreundersøkelser. Metodeproblemet synes å reflektere den betydelige forekomst av "communautarisme" som ble påpekt i Wikipedias artikkel om religion i Frankrike.

4.2.5. Kilder til statistikk om religion i USA

Under den interne behandlingen av forløperen til denne rapport fremkom det ønske om å supplere den internasjonale oversikten med opplysninger om USA. Et søk ble foretatt 4.3.10 på nettsidene til *US Census Bureau*, ansvarlig for de tiårige amerikanske folketellingene. Byrået opplyser at det samlet inn informasjon om religion i "the Census of Religious Bodies" i perioden 1906-36. Informasjonen ble da innhentet fra de religiøse organisasjonene. Også i USA er imidlertid religiøs tilhørighet et følsomt tema, og lov 94-521 forbyr byrået å stille spørsmål om dette "on a mandatory basis". Fordi deltakelse i folketellingene er "mandatory" eller med opplysningsplikt, stiller byrået følgelig ikke spørsmål om religiøs tilhørighet, og påpeker eksplisitt at "the Bureau of Census is not the source for information on religion".

Hjemmesiden til byrået har imidlertid pekere til sider hvor informasjon om religion er å finne, og viser spesielt til "Statistical abstracts of the United States", seksjonen om "population". Der kan en finne tre tabeller som også gir informasjon om hvordan informasjon om religiøs tilhørighet fremskaffes i USA. Tabellen "Self-Described Religious Identification of Adult Population" viser fordelingen på ulike kirker og trosretninger, pluss de ikke-troende, i "continental USA" (48 stater) i årene 1990, 2001 og 2008. Kilde er "the American Religious Identification Survey (ARIS)", en omfattende telefonsurvey med over 100 000 respondenter i 1990 og om lag 50 000 hvert av årene 2001 og 2008. Som det fremgår av tittelen viser tabellen amerikanernes religiøse selvangivelser, ikke medlemstallene for de aktuelle kirker og trossamfunn (selv om tallene oppgis i tusen). Tabellen "Religious Bodies – Selected Data" inneholder derimot medlemstall, eller mer presist det selvrapporterte antall medlemmer og kirker tilhørende trossamfunn (religious bodies) med mer enn 750 000 medlemmer, slik dette rapporteres i "the Yearbook of American and Canadian Churches". Tabellen "Christian Church Adherents, 2000, and Jewish Population, 2008 – States" inneholder data fra rapporter, "Religious Congregations and Membership in the United States 2000" (Glenmary Research Center 2002), og "American Jewish Yearbook". Som "Christian church adherents" ble regnet "all members, including full members, their children and the estimated number of other regular participants who are not considered as communicant, confirmed or full members". Den jødiske populasjonen er dels estimater utførte av de lokale jødiske foreningene, dels fremkommet ved at større steder gjennomfører jødisk-demografiske undersøkelser.

4.2.6. Office for National Statistics (ONS) i Storbritannia og Nord-Irland

I De forente kongeriker (United Kingdom), dvs. Storbritannia og Nord-Irland, er Office for National Statistics (ONS) hovedleverandør av statistikk, men ikke om religion. Supplerende statistikkbyråer i UK er Northern Ireland Statistics and Research Agency (NISRA) og Statistical Directorate i Wales, og ikke overraskende er NISRA den suverent største produsenten av statistikk om religion. Et søk i november 2010 på ordet "religion" ga 17 treff i UK National Statistics Publications Hub (ONS og UK Statistics Authority), 59 treff på ONS' hjemmeside, 182 treff hos Statistical Directorate i Wales og 428 treff hos NISRA, som betjener et samfunn der den viktigste sosiale konfliktlinjen er religiøs, mellom katolikker og protestanter. SSBs lenke til NISRA leder direkte til NISRAs oppdragsgiver igjen, Northern Ireland Executive. Der gir søk på "religion" hele 6399 treff, og etterlater det inntrykk at nordirske myndigheter knapt publiserer statistikk om noe som helst uten at den religiøse dimensjonen blir ivaretatt. Et eksempel hentet fra NI Executives hjemmeside: I Nord-Irland blir resultatene for næringsinntak og restaurantbesøk i den kontinuerlige Expenditure and Food Survey (EFS), som gjennomføres i hele UK, rapporterte etter religion. Et annet eksempel, samme kilde: Den høyeste utdannelsen til "school leavers" rapporteres i Nord-Irland etter kjønn og religion. Et tredje eksempel, samme kilde: Den nordirske kriminalstatistikken omfatter "recorded crimes with a faith/religion motivation". Fra Labour Force Survey (LFS), tilsvarende SSBs arbeidskraftundersøkelse (AKU), blir det regelmessig utgitt rapporter om arbeidsmarkedet for katolikker og protestanter i Nord-Irland (NISRA 2009), osv. I Wales synes for øvrig hensynet til en betydelig muslimsk minoritet å tiltrekke seg oppmerksomhet. Basert på folketellingen i 2001, LFS og utdanningsstatistikk publiserte Statistical Directorate i 2007 således en omfattende studie av sammensetningen og levekårene til "the Muslim community in Wales" (Lee 2007).

ONS utgir for egen del fra tid til annen religionssosiologiske rapporter i en serie kalt "Focus on", som også benyttes til å belyse andre emner. Rapporten *Focus on Religion* fra 2004 "paints a picture of the different faith groups in the UK" today, med Storbritannia og Nord-Irland behandlet hver for seg. Datagrunnlaget var folketellingen i 2001, der det for første gang ble spurt om religion. At i hvert fall britiske muslimer mener spørsmål i folketellingene om religiøs tilhørighet er viktig, viser høringsuttalelsen fra The Muslim Council of Britain (MCB) om mulig innhold i folketellingen i 2011 (Sherif udatert). Det fremgår for øvrig av uttalelsen at MCB var en aktiv pådriver for å få spørsmål om dette med i tellingen i 2001.

Focus on Religion for Storbritannia viser at folketellingen, med fratrekk av snaut 8 % "religion not stated", synes å ha gitt en komplett oversikt over britenes religiøsitet eller mangel på sådan (15 %), totalt og fordelt på ulike trossamfunn. På dette grunnlag identifiseres en rekke samvariasjoner mellom religiøsitet, andre personlige egenskaper og levekår: Kjønn og alder, bosted, etnisitet, fødeland og nasjonal identitet, helse, ekteskapsforhold, boligforhold, utdanning, deltakelse i arbeidslivet. Rapporten viser slikt som at kristendom fortsatt er den dominerende religionen i Storbritannia, ni av ti sikker er indere og at sikker oftest eier sine hjem, at hinduene oftest er født i et annet land, at muslimene er den yngste populasjonen, har de største husholdningene, den dårligste helsen, laveste utdannelsen og høyeste arbeidsløshetsraten, at jødene oftest er selvstendige næringsdrivende, at minoritetsreligionene er konsentrerte til London (norske rapporter viser konsentrasjon til Oslo), at de ikke-religiøse oftest er samboere, at nordirske katolikker oftere enn protestantene er uten arbeid.

I samme serie utgis *Focus on Ethnicity and Religion*. Av utgaven for 2006 fremgår at foruten folketellingene benyttes også Labour Force Survey til å identifisere britenes religiøse tilhørighet. Tematisk synes det å være en god del overlapp mellom denne rapporten og rapporten *Focus on Religion*, men et tema som kun synes å bli viet oppmerksomhet i etnisitetsrapporten, er religiøs homogenitet/

heterogenitet på husholdningsnivå. Folketellingens spørreskjema om religiøsitet er for øvrig vedlagt rapporten.

ONS har sammen med de øvrige offentlige statistikkprodusentene siden april 2008 vært underlagt et uavhengig statlig tilsynsorgan, UK Statistics Authority. Nettstedet UK National Statistics opplyser om nok en studie som bidrar til kartlegging og analyse av religiøsitet på de britiske øyer, Citizenship Survey. Den har vært gjennomført fire ganger, i 2001, 2003, 2005 og 2007-8, som personlig intervju i bruttoutvalg på 10 000 for England og Wales supplert med 5 000 tilhørende etniske minoriteter. ONS opplyser i e-brev av 09.09.09 at den er “sourced to the Home Office and not the Office for National Statistics (ONS)”. Et søk i UK Data Archive (UKDA) viser at flere institusjoner har vært involverte i å utføre undersøkelsen, og at ONS var ”principal investigator” for 2003-årgangen.

Fra “2007-08 Citizenship Survey” ble det i august 2009 publisert en *Identity and Values Topic Report* (Lloyd 2009). I den rapporteres undersøkelsens kartlegging av briternes verdier, holdninger til innvandring, nasjonale identitetsfølelse og følelse av tilhørighet i Storbritannia, gitt deres kulturelle og religiøse bakgrunn og andre demografiske forhold som kan påvirke dette. Svarene indikerte bl.a. at hvite og kristne briter var mindre religiøst og kulturelt tolerante enn de religiøse og etniske minoritetene. I desember 2009 kom *Race, Religion, and Equalities Topic Report* (Ferguson et al 2009), der særlig rasemessig og religiøs diskriminering ble belyst. Undersøkelsen viste bl.a. en økning i andelen briter som mente at forekomsten av religiøse fordommer i Storbritannia var økende.

Formålet med Citizenship Survey er å identifisere problemer som kan oppstå i et multikulturelt og mangfoldig samfunn (Lloyd 2009):

Britain is a diverse society in which we want all members of society to have freedom to express themselves and their beliefs, to have equal opportunities and be free from discrimination. It is because of these freedoms and rights that most people in England both feel part of British society and feel a sense of belonging to it. But bringing people together in a diverse society can be complex. While Communities and Local Government’s work on identity and values is very much tied in with the cohesion and empowerment policy agendas which focus on bringing people together around shared ideas and values, because some people may feel that these shared ideas and values are challenged by immigration, our work on migration is also important.

Formålet synes å beskrive en problemstilling som er relevant også for Norge.

5. En vurdering av statistikkbehovet

Det neste punktet i utredningen var å gi en vurdering av behovet for statistikk og data på feltet religion, tro og livssyn i dag og i nær fremtid. Tre premisser er lagt til grunn for den vurdering som fremlegges.

Det første premisset er at vurderingen gjelder de *latente behov*, ikke den manifeste etterspørselen. Det er to grunner til dette, og de utgjør to sider av samme sak. For det første må markedet for statistikk og data om religion, tro og livssyn i betydelig grad være tilbudsstyrt. Samfunnets medlemmer vil ikke etterspørre statistikk som det er ukjent for dem at kan produseres. Først når det foreligger et tilbud vil etterspørselen vise hvilke statistikker det faktisk er behov for. For det andre kan det ikke uten videre aksepteres at markedet blir etterspørselsstyrt. Blant samfunnets medlemmer vil det være ulik kompetanse til å etterspørre statistikk, og de som er kompetente til å etterspørre kan ha interesse av å forhindre at noe annet blir etterspurt og produsert, i visshet om at også fravær av statistikk gir makt. En

vurdering av statistikkbehovet som lik den manifeste etterspørselen, vil således kunne tilgodese interessene til dem som ser seg best tjent med at bestemte forhold forblir statistisk mørklagte. En vurdering av statistikkbehovet som lik den latente etterspørselen, vil derimot kunne tilgodese interessene til dem som ikke etterspør, men da på etterspørernes bekostning. Utfallet blir uansett ikke nøytralt, for statistikk er kunnskap og kunnskap er makt. Fra en statistisk institusjons synsvinkel må det imidlertid særdeles gode grunner til for ikke å prioritere interessene til dem som ønsker statistisk belysning over interessene til dem som har mest å vinne på statistisk mørklegging.

Det andre premisset er at vurderingen gjelder behovet for statistikk, ikke behovet for bestemte statistikker. Det spørsmål som søkes besvart, er om behovet for statistikk om religion, tro og livssyn er større nå, i det multikulturelle og multireligiøse samfunn, enn det var under ”den ekstreme antipluralismen” da så godt som alle tilhørte samme etniske gruppe og trossamfunn. Umiddelbart vil en kanskje synes at en rent kvantitativ betraktning tilsier dette. Som vi har sett, var det imidlertid også under ”den ekstreme antipluralismen” tusenvis av nordmenn som tilhørte hundrevis av andre trossamfunn enn statskirken, og det ble produsert mye statistikk om dem selv om de til sammen bare utgjorde noen få prosent av befolkningen. Det må ikke nødvendigvis produseres mer statistikk bare fordi de annerledes troende er blitt flere. Spørsmålet som må besvares, er følgelig om den kvantitative veksten også har ført til *kvalitative* endringer, om religion, tro og livssyn er blitt viktigere enn det var. Det er her også spørsmål om hva som menes med å være viktig. Den statistikk som finnes, synes å avlese motstridende tendenser, at stadig flere nordmenn er tilsluttet andre tros- og livssynssamfunn enn Den norske kirke, men også at stadig flere nordmenn slutter å tro. Med fremveksten av et multireligiøst samfunn kan imidlertid selv sekulariseringen måtte forholdes til dette, i den forstand at den ikke kan tas for gitt men må forsvares som religionenes negasjon. Også ikke-tro blir en form for tro: Troen på at samfunnet er best tjent med et sekulært beslutningsgrunnlag.

Det tredje premisset er at vurderingen gjelder behovet for å underkaste religion, tro og livssyn statistisk *oppmerksomhet*, ikke nødvendigvis behovet for å produsere ny statistikk. Det kan være like viktig å sette allerede publisert statistikk inn i nye sammenhenger, slik at den gir bedre forståelse og mening. Informasjon er en nødvendig betingelse for kunnskap, men betingelsen er ikke tilstrekkelig. ”Information is not knowledge”, sa OECDs sjefsstatistiker Enrico Giovannini, og fortsatte:

”Is it possible to have all parties agree on a ’shared information set’. i.e. a shared space of data referring to the overall progress of a nation, delivered to citizens and used by all parties involved in the policy debate? If such a data space existed, the political game would change from a game with imperfect information to one with perfect information, resulting in unprecedented improvements in social welfare” (Giovannini 2008: 189).

Typisk for informasjonssamfunnet er overskuddet på informasjon og underskuddet på oppmerksomhet. For at informasjonssamfunnet skal bli et kunnskapssamfunn, må statistikk publiseres slik at samfunnets medlemmer oppdager dens eksistens og forstår dens viktighet.

Dette betyr at statistikkbehovet i dag og i nær fremtid må vurderes ut fra hvilken betydning religion, tro og livssyn synes å ha fått og må forventes å få for samfunnsdebatten og samfunnsutviklingen. Det følgende er et forsøk på å gi en slik vurdering. Det legger til grunn at tre ulike typer verdistandpunkt kjemper om å bli lagt til grunn for våre bestrebelses etter å gjøre fremskritt, etter å realisere det gode samfunn og det gode liv. De tre typene verdistandpunkter er *religion, ideologi og vitenskap*.

Med *religion* forstås da et tros- eller livssynssystem som forutsetter eksistensen av en høyere/dypere/overnaturlig makt, og som søker å gi kunnskap om forhold som er empirisk og rasjonelt uforklarlige, eksempelvis kristendommen, islam, hinduismen og buddhismen. I et tidlig forsøk på å etablere en norsk religionssosiologi definerte Thomas Mathiesen og Otto Hauglin (1968: 265) ”religion” som ”menneskets opplevelse av det hellige, slik det defineres og reguleres ved kultisk handling”. Med *ideologi* forstås ”de politiske prinsipper og mål om samfunnsform, satt i en systematisk sammenheng og med et program for hvordan målene kan realiseres” (Østerud 1997: 91), eksempelvis konservatisme, liberalisme, sosialisme, kommunisme. Med *vitenskap* forstås vitenskap som ideologi, forestillingen om at overføringen av vitenskapens kritiske rasjonalisme til politikken er det som føre til det gode samfunn og liv. Et eksempel er *The Open Society and its Enemies* (1945), der Karl Popper advokerer ”piecemeal social engineering” som det sosiale fremskrittets metode, etter modell av hans egen *The logic of scientific discovery* (1934) med *Conjectures and refutations* (1963) som det vitenskapelige fremskrittets metode.

5.1. Religion

Under valgkampen foran stortingsvalget 2009 arrangerte avisen Vårt Land 1.9 et debattmøte der tidligere statsminister og KrF-leder Kjell Magne Bondevik innledet over spørsmålet ”For mye religion i politikken?”. Ifølge avisens referat 2.9 (Vårt Land 2009a) omdefinerte Bondevik problemet. Det han etterlyste, var større bevissthet på forholdet mellom stat og religion. Norge fomler med å finne en politikk som er tilpasset dagens virkelighet med større religiøst og kulturelt mangfold, sa Bondevik, og listet opp en rekke tema som har skapt opphisset debatt de siste årene og som derved både viser mangelen på og demonstrerer behovet for en religionspolitikk: Striden om moskébygging og bønnerop, rettsprosessene rundt KRL/RLE-faget, debatten om muslimske skoler, debatten om forholdet mellom stat og kirke, striden rundt blasfemiparagrafen, hijab-debatten.

Bondeviks oppramsing illustrerer både omfanget og intensiteten i samfunnsdebatten om religiøse spørsmål, samt den betydningen innvandringen har hatt for begge deler. Innvandrerne har tilført landet (a) andre religioner og trosretninger og (b) større religiøst engasjement, og (c) de skjelner ikke mellom religion og politikk, i hvert fall ikke i samme grad som Den norske kirken med sin lutheranske toregimentslære. Med de nye religionene har den norske statsreligionen fått både en mektig utfordrer og en mektig alliert – en mektig utfordrer i kampen om hva som er den rette tro, en mektig alliert i kampen om å fremme religionens plass i samfunnet. Det sistnevnte ser også innvandrerne. Typisk finnes det muslimske foreldre som sender sine barn på private kristne skoler for at de skal vokse opp i et miljø der religiøsitet er til stede. Resultatet av at Frankrike innførte forbud mot å gå med hijab i den offentlige skolen, ble at ti prosent av de to millioner elevene ved de private katolske skolene nå er muslimer (Elshtain 2009: 9). ”Vantro” er åpenbart bedre enn ingen tro, i hvert fall så lenge man ber til den samme Gud.

På lederplass dagen etter debatten besvarte Vårt Land (2009b) sitt eget spørsmål slik: ”Det er ikke for mye religion i politikken. I vår del av verden er det heller for lite”. Religion kan tilmed bidra til å løse klimakrisen, mente avisen, og henviste til arbeid som den norske direktøren for utviklingspolitikk i FNs utviklingsprogram utfører. ”Vårt sekulære Vesten har en tendens til å undervurdere religionens betydning for verdens mennesker”, og til å ”overdrive det problematiske i at religion har innflytelse i samfunnet”. Dette er en arv etter to århundres ”nedkjempelse av kirkemakten”. Tatt i betraktning hva religion har forårsaket av kriger og terrorisme er det bra at kirken ikke lenger er en maktfaktor, men det betyr ikke at dens åndelige og moralske autoritet bør være uønsket. For religion er på godt og ondt ”en av de sterkeste motivasjonsfaktorer for handling”. ”Derfor gjør man en stor feil dersom man vil forvise religiøs innflytelse fra det offentlige rom og fra politikken”. Hva gjelder den sistnevnte formuleringen var lederskribenten kanskje inspirert av Inge Lønning (H), som på Trondheim Høyres verdidebatt 17.8

sa at ”vi lider av religiøs tvangsnevrose”, og ”må slutte å gjemme religionen bort fra offentligheten. Vi må gjenreise den moralske og religiøse debatten”, og lære av hvordan USA, uten statskirke, lar et mangfold av religioner være fremme i det offentlige rom (Adresseavisen 2009).

Under fjorårets valgkamp oppsto det også en politisk renessanse for det lav-kirkelige ”Bedehus-Norge”, idet en aksjon ved navn ”Kristenfolket” og med kamp mot den kjønnsnøytrale ekteskapsloven som fanesak så dagens lys. ”Kristenfolket” ser FrP som et likeverdig alternativ til KrF, og vi noterer at FrP hadde fremgang og KrF tilbakegang ved valget. I en kommentar til fenomenet skrev Harald Stanghelle i *Aftenposten* 20.8 at ”det er lett å marginalisere den nokså snevre kretsen som i går sto frem under det noe storaktige navnet ’Kristenfolket’ (Stanghelle 2009a). Men det er ingen grunn til å trekke på skuldrene av den kraft som religion igjen har begynt å spille på den politiske scenen”. På selve valgdagen gikk Bernt Torvild Oftestad (2009), professor i europeisk kulturhistorie ved Menighetsfakultetet, til frontalangrep på den lutheranske toregimentslæren som et ubrukelig utgangspunkt for moderniseringen av KrF. Partiet er tuftet på en sammenblanding av religion og politikk, og må legge dette til grunn for ideologisk revisjon.

Kirkevalget 2009 må også vurderes i dette perspektivet. Som et ledd i forliket på Stortinget i 2008 om endring av forholdet mellom stat og kirke, ble det vedtatt at kirkens organer skulle få en sterkere demokratisk legitimitet og forankring hos kirkens medlemmer. Tidligere valgte medlemmene bare menighetsrådene, som på sin side valgte representantene til kirkens regionale og nasjonale organer. Forliket medførte delvis innføring av direkte valg også til bispedømmerådene. Etter et mindre forsøk i 2005 ble kirkevalget også for første gang i sin helhet lagt til samme tid og sted som stortingsvalget, hvilket symbolsk synes å fange opp både sammenfallet og forskjellen mellom stat og kirke, politikk og religion. Resultatet ble både suksess og ”valgflause” (*Dagsavisen* 2009). På den ene siden var det relativt sterk vekst i deltakelsen ved kirkevalg, og en økt interesse for valget og kandidatene. På den andre siden fikk de som sto for valget, Kirkerådet, hard kritikk fra valgforskere og andre for ”amatørmessige” ordninger som førte til mange forkastede stemmer til bispedømmerådene, og til at forbokstaven i etternavnet influerte på om kandidaten ble innvalgt eller ikke (Aarebrot 2009, jf. Bakkevig 2009a, Johnsen 2009a-c, Økland 2009b). Men uansett: Sammenlignet med tidligere år ble kirkevalget i 2009 omfattet med en helt annen oppmerksomhet enn tidligere. Det gjenstår å se om denne interessen holder seg, og hvilke virkninger det kan få. Kanskje blir det en partipolisering av valget slik tilfellet er i Sverige, hvorfra det i fjor meldtes (jf. *Politiken.se* 2009) at småpartiene Frimodig kyrka, Miljöpartister i Svenska kyrkan og Sverigedemokraterna gikk sterkt frem ved årets kirkevalg?

Både på makro- og mikronivå er det tegn til renessanse for religion som en drivende faktor i samfunnsutviklingen. På makronivå kan det vises til den analyse Samuel P. Huntington foretok i 1992 og senere utviklet til boken *The clash of civilizations and the remaking of the world order* (1996). Huntingtons teori er at med den kalde krigens slutt, og med økende globalisering, har menneskenes religiøse og kulturelle identitet overtatt som den primære kilde til politisk konflikt både innen og mellom land. Som en direkte respons på Huntingtons teori lanserte Irans tidligere president Mohamad Khatami ”the dialogue of civilizations”, og FN utpekte 2001 til denne dialogens år. I den utstrekning ”the clash of civilizations” snarere bærer preg av en global klassekamp kan tilmed den tenkes tilbakeført til religiøse motsetningsforhold, jf. Max Webers berømte analyse av den protestantiske etikk som kapitalismens ånd, religion som den kapitalistiske produksjonsmåten og dermed også den merkantile imperialismens drivkraft (Weber 1920).

På mikronivå har risikoen for ”clash” og behovet for ”dialogue” gjenskap seg i den globale folkevandringen fra fattige til rike land, og den utgjør kjerneproblemet i den norske politikken knyttet til innvandring og integrering. Hvorvidt denne

politikken overvurderer eller undervurderer problemene knyttet til religion er det imidlertid vanskelig å vite – nettopp fordi det finnes sparsomt med offentlig tilgjengelig statistikk som kan belyse det. Hvilket i seg selv bør være tilstrekkelig dokumentasjon for at her finnes det et udekket statistikkbehov. Religion kan ha blitt *litt* viktigere, men samfunnsaktører kan også handle i den tro at det er blitt *mye* viktigere, eller religion kan ha blitt *mye* viktigere, og samfunnsaktører handle i den tro at de er blitt *litt* viktigere. Både i normativ og empirisk forstand kan tro føre til irrasjonelle handlinger. Derfor bør tro erstattes med viten.

Det er her også spørsmål om hva som menes med viktighet, og hvordan det bør måles. Viktighet i menneskenes liv gir et annet utfall enn viktighet som premiss for politiske beslutninger, for eksempel. Forekomst i det offentlige ordskiftet behøver ikke sammenfalle med forekomsten i ordskiftet utenfor offentligheten. Forekomst behøver heller ikke sammenfalle med viktighet, for i det offentlige ordskiftet veier noen stemmer tyngre enn andre (har større innflytelse, i kraft av seg selv eller fordi mediene har ulik gjennomslagskraft – kvantitet versus kvalitet). Men forekomst kan si noe om hvor opptatt offentligheten er av et fenomen.

Et søk 30.4.10 i databasen ATEKST på forekomsten av ordet "religion" i kategorien "norsk papir" siste 365 dager ga treff i 4 699 artikler. Ordet "ideologi" ga 1 511 treff, ordet "vitenskap" 1 826 treff. Ordet "religion" ga med andre ord nesten halvannen ganger så mange treff som ordene "ideologi" og "vitenskap" til sammen. Nå kan en absolutt diskutere hvor gode disse søkeordene er som indikatorer for sine fenomener; erstatter vi ordet "vitenskap" med "forskning" blir antall treff 13 158, for eksempel. Og selv om "religion" skulle ha erobret en større plass i offentligheten enn "ideologi" og "vitenskap", må en ikke la seg forlede til å tro at dermed er det religion mediekategorien "norsk papir" handler om. Til sammenligning ga ordet "økonomi" treff i 22 405 artikler, "politikk" treff i 23 792 artikler, "sport" treff i 33 365 artikler og "kultur" treff i hele 36 375 artikler. "Norsk papir" omfatter riksaviser, regionaviser, lokalaviser, magasiner og tidsskrifter, fagpresse, nyhetsbyråer og pressemeldinger. Topp ti blant trykte kilder om religion i april 2010 var (antall artikler i parentes): Aftenposten (512), Vårt Land (476), Klassekampen (425), Dagbladet (280), Dagsavisen (219), Stavanger Aftenblad (192), Bergens Tidende (181), Adresseavisen (169), NTB (152) og VG (139).

Det er for denne rapportens vedkommende ikke gjort noe forsøk på å systematisere innholdet i disse artiklene. I stedet vil det bli gitt noen eksempler på tema aviser på topp ti har tatt opp. De artikler som omtales, tegner et sammensatt bilde av troens samfunnsposisjon – og troen på troens samfunnsposisjon. Således skrev pilegrimsprest Berit Schelde Christensen på Olsokdagen 29. juli 2009 i Adresseavisen at mens det for få år siden ennå var "utbredt å tenke at religion med tiden ville forsvinne til fordel for den moderne, rasjonelle fornuft", er det "til manges store overraskelse" det motsatte som skjer. "Det ser ut som det ikke bare er tale om religionens gjenkomst, men om dens oppblomstring", hevdet hun (Christensen 2009). På julaften samme år utropte Aftenpostens Harald Stanghelle det 21. århundre til "troens århundre" (Stanghelle 2009b), og skaffet seg dermed stor fallhøyde som profet idet ni tideler av sekelet gjensto da uttalelsen falt. En uke senere, på nyttårsaften og på atskillig tryggere grunn, oppsummerte Stanghelle 00-tallet som tiåret da Gud kom tilbake. Stanghelle viste til boken "God is back" der Economist-redaktør John Micklethwait slår fast at selv om store deler av verden preges av sekularisering er det "religionen og Gud som vinner markedsandelene" (Stanghelle 2009c). I en artikkel samme dag der avisen gjenga med andre kjente mennesker om hvordan de vurderte tiåret slo Shabana Rehman Gaarder fast at for henne hadde det vært "den internasjonale islamdebattens tiår" (Hegtun 2009). I februar 2010 rapporterte Aftenpostens korrespondent i New York Alf Ole Ask om en rapport fra tankesmien Chicago Council on Global Affairs, der president Obama gis råd om hvorfor og hvordan det er nødvendig å ta religion inn i utenrikspolitikken (Ask 2010). Avisen fulgte opp med en leder der den vurderte det som en

svakhet ved amerikansk utenrikspolitikk at militære og økonomiske hensyn har dominert tenkningen ”i en verden der stadig flere mennesker definerer seg ut fra sin trosmessige tilhørighet” (Aftenposten 2010a). I underlederen samme dag kritiseres Integrerings- og mangfoldsdirektoratet for sin rapport om ”medieskapt islamfrykt” (Aftenposten 2010b).

Aftenposten, som altså skrev mest om religion av norske aviser fra mai 2009 til mai 2010, skrev imidlertid ikke bare om religionens fremgang. Den skrev også om dens tilbakegang. Således rapporterte korrespondent Per Kristian Aale fra Roma og Madrid i november 2009 om pavens kamp ”mot stadig tommere gudshus, mindre politisk innflytelse og ’militant sekularisme’ (Aale 2009). En inspirasjonskilde til artikkelen var åpenbart en analyse som den finske religionssosiologien Heikki Ervasti hadde gjort av The European Social Survey. Den indikerte at Europa blir stadig mindre religiøs, og at sekulariseringsbølgen, som for lengst har skyllet over det protestantiske nord, nå også har nådd det katolske sør, ikke minst fordi den romersk-katolske kirken igjen har utnevnt en konservativ pave, skal vi tro Aftenpostens intervjuobjekter. På den hjemlige arena har Aftenposten vært opptatt av kirkens radikaliserings, jf. samtalen mellom fungerende sjefredaktør Hilde Haugsgjerd og prost Trond Bakkevig i A-magasinet 24.7.09 og den oppfølgende kronikken av Bakkevig 19.12.09 (Rambøl 2009; Bakkevig 2009b). I mars 2010 tok A-magasinet for seg en av de siste skansene for en ”norsk fundamentalisme” i tilbakegang, bedehusmiljøet på Finnøy (Hegtun 2010).

Også Vårt Land tegnet et sammensatt bilde av religionens internasjonale samfunnsposisjon. I februar 2010 presenterte avisen to viktige kilder til å vurdere dette – den tidligere omtalte Yearbook of American & Canadian Churches og Atlas of Global Christianity. Artikkelen om rapporten fra Nord-Amerika bar tittelen ”Nedgang for store kirker” (Norheim 2010) – men ikke den katolske kirken – og avisen påpeker at rapporten er en mangelfull kilde, idet 11 av de 25 største kirkesamfunnene ikke hadde levert oppdaterte tall (i alt rapporteres 230 nasjonale og 240 regionale og lokale kirker, opplyser artikkelen). Artikkelen om den globale rapporten bar tittelen ”Verden blir mer troende” (Fonn 2010), og først og fremst tilsier prognosene at stadig flere vil slutte seg til kristendommen og islam, hvis globale ”markedsandel” forventes å stige fra dagens 56 til 62 prosent i 2050. Vårt Land oppsummerte 00-tallet som tiåret da kristenhetens tyngdepunkt flyttet seg fra Europa og Nord-Amerika til Afrika, Sørøst-Asia og Latin-Amerika, da Norge for alvor ble multireligiøs, da både islamske og katolske vinder feide over landet, da Den norske kirke ble ytterligere demokratisert og selvstendiggjort – og da den religiøse analfabetismen blant nordmenn for alvor tok av (Vårt Land 2009c).

Det overrasker neppe at Vårt Land skrev nest mest om religion det undersøkte året – eller kanskje rettene: hvis noe overrasker ved dette, må det være at avisen ikke var den som skrev aller mest om dette emnet. Det overrasker neppe heller at Vårt Land er opptatt av Kristelig Folkeparti, hvis nestleder Inger Lise Hansen vinteren 2010 skapte bruduljer ved sine uttalelser om radikale endringer av partiets program, jf. de to debattinnleggene 3.2.10 der KrFs leder Dagfinn Høybråten presiserte at partiet er tuftet ”på et kristent verdigrunnlag og en kristendemokratisk ideologi”, mens innsenderen Arne Eide fra Hokksund advokerte for avvikling av partiet som ”politisk menighet” til fordel for verdipartiet (Høybråten 2010, Eide 2010). Det tredje debattinnlegget på samme side, om NRKs ”svik mot dei eldre” ved å redusere andaktstiden, bidro uintendert til denne diskusjonen ved å fremheve at radioandakten er et program for eldre som ikke lenger klarer å lese i Bibelen og andaktsboken og heller ikke klarer å bla i salmeboken lenger (Elgsæther 2010). Ei heller kan det overraske at Vårt Land er opptatt av religionens plass i andre politiske partier, deriblant Arbeiderpartiet, hvis statsråder Jonas Gahr Støre og Trond Giske ble presenterte med få dagers mellomrom i september 2009. Støre ble intervjuet i serien ”Min Tro” (Rimehaug 2009); Giske skrev selv i serien ”Politikere om kristne verdier”, der også de øvrige partiene på Stortinget var representerte (Giske 2009).

Det som derimot kan overraske, er at Klassekampen skrev tredje mest om religion det undersøkte året. De tre på ”medaljeplass” skrev også betydelig mer enn de øvrige på topp ti for ”norsk papir”. Klassekampen har hver torsdag en spalte om religion, ”I god tro”, og i den skrev en av de faste bidragsyterne, religionshistorikeren Helene Næss, 29.10.09 at klassisk sekulariseringsteori både har ideologiske og religiøse elementer. ”Religion er noe som forsyner oss med filosofiske kategorier, menneskesyn og metafysikk, enten vi vil eller ikke”, bemerket Næss, som derved forkastet ”den enkle definisjonen av religion som sentralstyrt tro, eller overtro” (Næss 2009; det er fristende å bemerke at forkastes den enkle definisjonen synes også forskjellen mellom religion og moralfilosofi å bli utvisket). Klassekampen gjennomførte i februar 2010 en intervjuserie om venstresiden og religion, og denne avfødte en lengre artikkel der lektor Terje Valen, blant annet med støtte i antologien ”Marx on Religion”, redegjorde for Marx’ religionsoppfatning som noe langt mer enn sitatet om religion som opium for folket (Valen 2010). I spalten ”Viten” skrev Bjørn Vassnes (2009) om det europeiske forskningsprogrammet Explaining Religion (EXREL) og dets bestrebelse på å forstå religiøse ritualer. ”Religionene spiller på mer enn vårt intellekt: De spiller på våre nedarvede instinkter og emosjoner på måter vi så vidt har begynt å forstå. Og det er dette som har gitt dem – og fremdeles gir dem – så mye makt”, skrev Vassnes. Dagen i forveien hadde Klassekampens redaktør begrunnet avisens opptatthet av de religiøse spørsmål med fremveksten av ”det nye flerkulturelle og flerreligiøse Norge”. Redaktøren bedyret at ”Klassekampen er en ikke-religiøs avis og ansvarlig redaktør er ateist”, hvilket imidlertid ikke gjør det ”mindre viktig å ta inn over seg denne nye situasjonen” (Braanen 2009). En varmere marxistisk forsvarer av religionen er kulturkritikeren Terry Eagleton, jf. Trond Berg Eriksens anmeldelse i Morgenbladet av hans *Reason, Faith & Revolution. Reflections on the God Debate*, ifølge Eriksen et oppgjør med all fundamentalisme, også den ateistiske. Også ifølge Eriksen forestiller Eagleton seg Gud som en ”krysning mellom en hippie og en geriljakriger” (Eriksen 2009b).

Ivar Aasen-tunets direktør Ottar Grepstad skriver om kultur i Dagens Næringsliv, og 16.2.10 skrev han om Dagbladets blinde flekk – avisens manglende evne til å ta inn over seg at folk har kunnet kjenne seg såret av dens kulturradikalisme. Det som foranlediget artikkelen var de muslimske aksjonene etter at Dagbladet trykket en nidtegning av profeten Mohammed, og Grepstad plasserte dette innenfor avisens tradisjon med å være ”mot kyrkje og prestar, for kvinnelege prestar og homofile kyrkjjetenarar” og lignende provokasjoner mot kristne konservative (Grepstad 2010). Dagbladet ble arena for en heftig diskusjon om nyreligiøsitet etter at Trond Berg Eriksen ”massakrerte” prinsesse Märtha Louise og Elisabeth Samnøys bok om skytsengler (Eriksen 2009a, Kraft 2009, jf. også Klassekampens intervju med religionshistorikeren Anne Kalvig, Lillebø 2010), og har fått på pukkelen av Human Rights Service aktivisten Hege Storhaug for sin påstått manglende vilje til å belyse ”islams systematiske kvinneundertrykking”, for å ignorere ”dagens ’prester’ med fullskjegg” mens det ”en gang i tiden” falt så ”uendelig lett for” avisens feminister ”å henrette undertrykkerne med prestekrager og ’klamme hender’ verbalt” (Storhaug 2009). Etableringen av Human Rights Service i 2001 som ”en partipolitisk uavhengig tenketank” med fokus på menneskerettigheter og demokrati i et fleretnisk og flerreligiøst samfunn, er i seg selv illustrerende for revitaliseringen av religiøst relaterte problemstillinger på den offentlige dagsorden

”Stikk i strid med forventninger om tiltakende sekularisering, synes vi i dag å være vitne til et økende religionsfokus, deriblant i medieoffentligheten”, skrev Siv Ellen Kraft i sitt ovenfor nevnte innlegg mot Trond Berg Eriksen. Det samme sa sosialantropologen Sindre Bangstad i Dagbladet noen måneder tidligere i forbindelse med lanseringen av sin bok *Sekularismens ansikter* (Bangstad 2009 a, b), men han så det som et paradoks. Med henvisning til NSDs og Kirkeforsknings den gang nyss fremlagte store religionsundersøkelse i 2008, påpekte Bangstad det paradoksale ved ”at det nå snakkes stadig mer om religion i offentligheten, samtidig som den norske befolkning synes mindre religiøse enn noensinne før”. I

offentligheten har det tegnet seg et bilde av islam og muslimer som den store utfordringen for et sekulært og liberalt samfunn, skrev Bangstad, og fremhevet at sekularisering ikke er noe særegent for kristne kulturer, for i følge SSBs levekårsundersøkelser er det også mange fra muslimske land som oppgir at religion ikke betyr noe for dem. I en kommentar i Aftenposten med utgangspunkt i presentasjonen av Bangstads bok hevdet Ingunn Økland (2009a) at forskningen ikke har tilstrekkelig gode måleinstrumenter til å kunne avgjøre om religionen er i fremgang eller på retrett, men også at det er tendenser til å ville definere religiøsitet som en privatsak, noe også NSDs undersøkelse synes å bekrefte. Religiøs mangfold krever en sekulær stat, hevdet Økland, og fikk i år følge av Hans Fredrik Dahl i Dagbladet: ”Norge er i ferd med å bli en sekulær stat. Det kan bety at vi blir mer religiøse” (Dahl 2010).

5.2. Ideologi

Det er fristende ta i bruk en analogi til Joseph Schumpeters teori om konjunkturbølger (Schumpeter 1939) som hjelpemiddel for å analysere forholdet mellom religion og ideologi. Som Eivind Dalseth påpekte i sitt bidrag til boken *Er ideologiene døde?* (red. Gunnar Skirbekk, 1969) er ”likheten mellom religion og den totale ideologi” slett ”ikke tilfeldig”. De er begge ”forsøk på å få rasjonal kontroll over samfunnet og dets omgivelser gjennom organisert meningsmakt” (s. 14), og begge er inndelte i et ”presteskap” som forvalter den rene læren og en ”menighet” som underkaster seg den (s. 15). Tilsvarende Vårt Lands (2009b) tohundreårsbølge for sekularisering kan det i så fall muligens identifiseres en mer enn femti år lang bølge for politisk avideologisering som sekulariseringens utfall – dette ble først påpekt av fremtredende samfunnsforskere som Daniel Bell, Seymour Martin Lipset og Raymond Aron i 1955, men ble spesielt godt kjent i Norden etter at Herbert Tingsten i Dagens Nyheter i 1958 proklamerte ideologienes død. Liberalisme og sosialisme er blitt honnørord partiene smykker seg med uten en gang å vite hva de betyr, skrev Tingsten, ”och väl er det; ideologierna måste dö om demokratin skall leva”. I stedet for å handle ideologisk gjelder det å handle pragmatisk, for Jeremy Bentham og Karl Marx var ikke annet enn ”geniala galningar” som ville ”göra livet till ett exercisfält för sina” lysende ”men från början odugliga planritningar” (Jf. Poppers oppgjør med utopistene i *The Open Society and its Enemies*). Dette skrev Tingsten før den kinesiske kulturrevolusjonen, før Pol Pot, før AKP (m-l), før Margareth Thatcher, Ronald Reagan, Kåre Willoch, før høyrebølgen. Han skrev det ti år før 1968, med alt hva det årstallet inneholder av symbolverdi for ideologienes revitalisering.

Det skal ikke her tas stilling til hvorvidt de politiske ideologiene er døde, eller om noen er døde mens andre lever videre, men det kan bemerkes at undertittelen på boken fra 1969 om dette var ”søkelys på en politisk myte”. Øyvind Østerud trakk således i sitt bidrag til boken den konklusjon at samfunnet for 40 år siden slett ikke ble avideologisert, men overrideologisert. Han gjorde dette i et resonnement lik det til Harold Hotelling i ”Stability in competition” (1929) og Anthony Downs i *An economic theory of democracy* (1957), dvs. partienes dragning mot midten, medianvelgerteoremet. Lik Downs forutsatte Østerud at partiene i sin søken etter makt pragmatisk ville tilpasse seg den ideologiske etterspørselen til velgerne de ønsket å appellere til. ”Funksjonærklassen” var allerede den gang den raskest voksende velgergruppen, og dens ideologi var ”i grove trekk sosialliberal”, en mellomstilling mellom arbeidsgivernes liberalisme og arbeidernes sosialisme. For å tekkes funksjonærene må både høyre og venstre gi avkall på sine særstandpunkter, og ”resultatet er den såkalte ’avideologisering’ med partienes kamp om det politiske sentrum, og med sosialliberalismen som en totalitær fellesideologi” (s. 72). Østerud foregrep således Einar Førdes påstand fra 1981 om at ”vi er alle sosialdemokratar”, med å hevde at vi er alle sosialliberalister, i hvert fall var alle partiene i ferd med å bli det.

Det kan her tilføyes at så vel partienes ”presteskap” som deres ”menigheter” over tid har drevet med ideologisk reorientering, men ikke nødvendigvis samtidig.

Således påpekte Tom Christensen og Per Lægred i *Reformer og lederskap, omstilling i den utøvende makt* (2002) at det forvaltningspolitiske programmet til regjeringen Bondevik I hadde "hovedfokus på borgermedvirkning, folkestyre og utvikling av demokratiet", altså en nokså tradisjonell og slett ikke markedsrettet oppfatning av hvordan forvaltningen burde drives. Programmet ble møtt med "et eneste langt gjesp" av opposisjonen, og tilsynelatende også av velgerne, for resultatet ble regjeringen Stoltenberg I. Den regjeringen nedtonet demokratiet "til fordel for New Public Management-inspirerte verdier og målsettinger", hvilket tilsynelatende heller ikke falt i velgernes smak, for resultatet ble regjeringen Bondevik II. Den hadde åpenbart lært av feilene til Bondevik I, og lanserte et moderniseringsprogram med klare innslag av "NPM-elementer i policyformuleringene", men like åpenbart hadde den ikke lært av regjeringen Stoltenberg I, slik at utfallet av regjeringen Bondevik IIs satsing på markeds løsninger ble regjeringen Stoltenberg II. Den sa i sin Soria Moria erklæring i 2005 at den ønsket "en sterk og effektiv offentlig sektor", og gikk "imot konkurranseutsetting og privatisering innenfor viktige velferdsområder som utdanning, helse og omsorg" – og med dét lyktes den å bli gjenvalgt i 2009. Det virker således som om forholdet mellom "presteskapets" og "menighetens" ideologi startet med utakt men gikk seg til over tid, om da ikke helt andre forhold enn moderniseringen av offentlig sektor har vært utslagsgivende for stemmegivningen ved alle disse valgene.

Konsekvensen av velgernes frikopling fra de klassiske ideologiene, et hovedtema i den nyere valgforskningen, har Øyvind Østerud (2000) beskrevet treffende, i egenskap av leder for Makt- og demokratiutredningen, som et "politisk jordskjelv". Trofaste velgere er blitt troløse vandrere som "shopper politikk" der de til enhver tid får det beste tilbudet, mest "value for money". De foreløpige kommentarene til valget i 2009, hovedsakelig basert på valgdagsmålingene, indikerte imidlertid at også denne vandringen har stoppet opp, eller i det minste å ha tatt seg en pause, idet det knapt fant sted noen forskyvning mellom hovedblokkene men var betydelig "kannibalisme" innenfor blokkene igjen. Inntrykket fra valgdagsmålingene ble både bekreftet og avkreftet av de første resultatene fra SSBs og Institutt for samfunnsforsknings valgundersøkelse for 2009 (Aardal, Reymert og Stokkebekk 2010).

Analogt med Schumpeters bølgeteori, herunder hans tese om at det er i nedgangstider grunnlaget for ny vekst blir lagt, foreligger det altså i dag tegn til at religion er på vei opp av bølgedalen og i ferd med å bli en samfunnsmessig maktfaktor igjen. Hvorvidt de politiske ideologiene har ytterligere 150 års nedgang foran seg for også de treffer bunnen skal være usagt; Schumpeter opererte som kjent med ulike bølgelengder. Hvis vi setter likhetstegn mellom "avideologisering" og "enighet", samt mellom "enighet" og "sosialliberalisme", slik Østerud gjorde for 40 år siden, kan det imidlertid hevdes at per i dag har "avideologiseringen" tilnærmet globalt gjennomslag, i hvert fall i økonomisk utviklede land. Jf. påstanden til Harold Wilensky (2002) i *Rich democracies*: "as rich countries got richer, they developed similar economic, political, and social structures and to some extent common values and beliefs".

Hovedskillet mellom de *politiske* ideologiene må imidlertid sies å være knyttet nettopp til økonomien, med planøkonomi som venstresidens og markedsøkonomi som høyresidens varemerke. Dette er i hvert fall tilfelle hvis vi legger den historiske materialismens skille mellom basis og overbygning til grunn, for ifølge Marx var ikke politiske ideologier annet enn overbygningen over produksjonsforhold (agrarsamfunn, industrisamfunn) og klasseinteresser knyttet til disse (borgerskap og arbeiderklasse, kapitalister og proletarer). "Avideologisering" forstått som "enighet", og "enighet" forstått som "sosialliberalisme", synes også primært å gjelde økonomien, idet de fleste land, inklusive det kommuniststyrte Kina og det opprinnelig så laissez-faire vennlige USA, i dag synes å bekjenne seg til en kapitalistisk markedsøkonomi underlagt samfunnsmessig styring og regulering. USA er for så vidt kjent som oppfinneren av "regulatory capitalism"

(Moran 2002, Levi-Faur 2005), et produkt av kampen mot trustene og for fri konkurranse – idet den europeiske reguleringstradisjonen i større grad har gått ut på kartellisering og statsmonopol for å begrense markedskonkurransens negative konsekvenser (Dillard 1973) – og finanskrisen har åpenbart gitt reguleringsbehovet en ny omdreining, i USA og globalt.

Dette vil si at plasserer vi religion og politisk ideologi i forhold til skillet mellom basis og overbygning, synes det i basis, der de politiske ideologiene har sitt tyngdepunkt, i dag å finne sted en prosess i retning av samling om ”regulatory capitalism”, til at de politiske ideologiene så å si avideologiserer seg selv. Som en mulig konsekvens av dette synes det å finne sted en motsatt prosess i overbygningen, der religionen befinner seg. I overbygningen synes de politiske ideologiene å ha problemer med håndteringen av verdispørsmål som ikke uten videre kan relateres til den økonomiske basis. Det er ikke enkelt for partier baserte på de klassiske politiske ideologiene å tilrive seg eierskap til saker som genteknologi, homofile ekteskap, aktiv dødshjelp osv., idet problemene knyttet til disse knapt lar seg løse ved hjelp av henholdsvis planøkonomi eller markedsøkonomi. Religioner har imidlertid svar på dem. Religioner har ulike svar også. Det kan følgelig diskuteres hvorvidt Wilensky har rett i sin påstand om at land som blir materielt likere ettersom de blir rikere, også utvikler sammenfallende immaterielle verdier. Det de kan ha til felles, er skiftet av fokus fra basis til overbygning, men nettopp derfor kan det oppstå mangfold innen og mellom land hva gjelder utformingen av overbygningen og hvilke verdier som skal råde.

Hvilket skulle tilsi at statistikkbehovene i noen grad flytter seg fra basis til overbygning, fra økonomi til verdier, fra politiske ideologier til religion som ideologi. Dette synes også å være resonnetet til Stiglitz-kommisjonen i dens rapport til Frankrikes president (Stiglitz med flere 2009). Kommisjonen anbefaler ”to shift emphasis from measuring economic production to measuring people’s wellbeing” (s. 12). Økonomisk bør fokus skiftes fra produksjon til inntekt og konsum. ”Wellbeing” beskriver kommisjonen som flerdimensjonalt. I prinsippet bør i hvert fall følgende dimensjoner vurderes samtidig: Materiell levestandard (med vekt på inntekt, konsum, rikdom), helse, utdanning, personlige aktiviteter inkludert arbeid, politisk innflytelse og den styring folk utsettes for, sosiale forbindelser og relasjoner, miljøet (det nåværende og fremtidige), økonomisk og fysisk utrygghet.

Religion mangler på denne listen, men det er underordnet. Overordnet er imidlertid at listen domineres av dimensjoner der religion gir svar. Den domineres av verdier, av folks oppfatninger og opplevelser av hva som er det gode samfunn og gode liv, av hva som er og gir livskvalitet. Stiglitz-kommisjonen har da også åtte referanser til religion, herunder til religion som en potensielt viktig indikator for så vel ”the rule of law” som sosial kapital. Det er også grunn til å minne om at det globalt omsegripende utviklingsbegrepet Gross National Happiness har et religiøst opphav – som kjent ble det opprinnelig lansert som rettesnor for den sosioøkonomiske utviklingen av det buddhistiske kongedømmet Bhutan.

5.3. Vitenskap

Den ovenfor refererte diskusjonen om hvorvidt vi alle er sosialliberalister – eller sosialdemokrater – synes å forutsette at avideologisering per definisjon er en umulighet, det vil alltid ligge en ideologi til grunn for politiske handlinger. Når politikken karakteriseres som avideologisert, er det ikke fordi den mangler ideologisk fundament, men fordi det er enighet om hvilket ideologisk fundament som skal gjelde. Østerud er derfor i boken *Er ideologiene døde?* grunnleggende uenig i den påstand at avpolitisering er lik transformering av politisk ideologi til administrativ teknologi, basert på enighet om de grunnleggende verdier, med ”politikk” redusert til strid ikke om prinsipper men om taburetter, ”hvem som skal administrere vår felles enighet” (s. 63, 58). Denne tenkemåten understøtter for Østerud ”den tradisjonelle myten om teknologiens nøytralitet”, og hevder at ”et

sentralt spørsmål i det moderne industrisamfunn” nettopp er ”det ideologisk ladede” i de rent tekniske spørsmål, dem vi kaller ”nøytrale”. Derved tilsløres at ”alle perspektiver innebærer fortolkning, at sosiale fakta ikke fortolker seg selv” (s. 67). Vi hører her et ekko av Gunnar Myrdal og hans studie av objektivitetsproblemet i samfunnsforskningen (1968). Det finnes ikke verdifri samfunnsforskning, hevder Myrdal, ergo er det eneste redelige at samfunnsforskeren starter sin analyse og fortolkning med å blottstille sine verdistandpunkter.

I sitt bidrag til samme bok gikk Audun Øfsti til felts mot ”vitenskapeligheten” som det teknologiske samfunns ideologi. Med et av datidens moteord (jf. Herbert Marcuses *Det endimensjonale mennesket*, på norsk 1968), hevder Øfsti at den fører til innsnevring og endimensjonalisering av bevisstheten, til reduksjon av vår forståelse til én forståelsesform, og i den forstand er vitenskapeligheten en ideologi. Ikke bare det, vitenskapen er en ”undertrykkende” ideologi, ”voldelig i eminent forstand” (s. 93). Øfsti underbygger sitt standpunkt blant annet med en gjennomgang av ”Vitenskap som ideologi” av Jürgen Habermas (1969), som utviklet sitt resonnement i en hyllest til Marcuse på hans 70-årsdag.

Høydepunktet for vitenskap som politisk ideologi må vel for øvrig være teknokratiet, under mellomkrigstidens depresjon i USA en markant politisk bevegelse med Thorstein Veblen blant sine åndelige førere. Muligens uten de samme ambisjoner om å være en ideologi er det moderne kravet om en evidensbasert politikk. Med evidensbasert medisin som inspirasjonskilde er målsettingen for tilhengerne av dette kravet å utrydde trosbasert politikk – å erstatte ”politisk folkemedisin”, kjerringråd og overtro med vitenskapelig dokumentert ”politisk skolemedisin”. Også evidensbasert politikk antar karakter av en sosial bevegelse; i USA ble således ”The Coalition for Evidence-Based Policy” etablert i 2001. Koalisjonen opplyser på sine hjemmesider at den er en ”non-profit, non-partisan organization, whose mission is to increase government effectiveness through rigorous evidence about what works”. Stiftelsen av Norsk evalueringsforening tidligere i 2009 – undertegnede er én av rundt hundre som var med på det – er et organisatorisk uttrykk for at evidensbasert politikk er på fremmarsj også i Norge.

Også OECDs globale prosjekt ”Measuring and fostering the progress of societies” søker å fremme vitenskap, kunnskap og rasjonalitet som grunnlag for politikken utforming. Dette kommer kanskje enda tydeligere frem i prosjektets opprinnelige tittel, ”Statistics, Knowledge and Policy”, samt i tittelen på Giovanninis presentasjon av det i *Social Indicators Research* (2008), ”Statistics and Politics in a Knowledge Society” (Jf. Rolland 2009 a og b). Den globale oppslutningen om OECDs prosjekt åpner for nok en kommentar til Wilenskys påstand om sammenheng mellom likhet i basis (”richness”) og likhet i overbygning (”values and beliefs”). Den synes å stemme som en sammenheng mellom økonomisk vekst og konvergens mot å akseptere vitenskap, vitenskapelige fremskritt og vitenskapelig dokumenterte fremskritt som en omforent ideologi.

Religioner baserer seg i hovedsak på tro – selv om det også finnes religioner og trosretninger som søker å forene seg med vitenskapelig innsikt og med den vitenskapelige tenkemåten (eksempelvis Christian Science, Religious Science, scientologikirken). Politiske ideologier kan også beskrives som trossystemer – selv om deres opphavspersoner og tilhengere gjerne søker å forankre dem i vitenskapelig dokumenterte sannheter. Eksempelvis var som kjent Marx’ store prosjekt å erstatte trosbasert utopisk sosialisme med evidensbasert vitenskapelig sosialisme.

Vitenskap som ideologi må sies å ha til formål å stille spørsmål ved både religiøse og politiske ideologier. Den vil søke å erstatte religiøs og politisk tro med viten, etterprøve standpunkter disse ideologiene hevder at er vitenskapelig dokumenterte sannheter. Dertil må det til vitenskap som ideologi høre vilje til selvransakelse,

også for å etterprøve kritikk lik den Øfsti fremførte i 1969. Eksempelvis stilte Verdiundersøkelsen 2007 – altså en vitenskapelig undersøkelse – en rekke spørsmål der respondentene ble bedt om å vurdere vitenskapens plass i samfunnet. Dette ble gjort i form av en serie påstander man skulle si seg enig eller uenig i: (a) Vitenskap og teknologi gjør livene våre sunnere, lettere og mer behagelige, (b) vitenskap og teknologi vil føre til at neste generasjon får flere muligheter, (c) vitenskap og teknologi fører til at vår levemåte forandrer seg for fort – og (d) stoler vi for mye på vitenskapen og for lite på religiøse overbevisninger (Bjørshol 2008).

Behovet for og egenskaper ved vitenskap som ideologi ble drøftet av professor Erik Oddvar Eriksen i en kronikk i Aftenposten 10.9.09. Eriksen skrev om institusjonen Universitetet, men gjorde det nettopp fordi universitetet mer enn noe er vitenskapens institusjon. Uten vitenskapen og de vitenskapsbaserte profesjonene stopper Norge, skrev Eriksen. ”Vi kan ikke tenke oss det moderne samfunn, med en vitenskapeliggjort kultur og en teknologisk avansert industri og økonomi, med en rasjonell forvaltning, med utdannings-, helse- og velferdssystem, uten de vitenskapelig baserte profesjoner, deres kunnskaps- og sertifiseringssystem”. Den vitenskapelige tenkemåten er en forutsetning for samfunnets omstillingsevne, beredskap, innovasjon, reformer og nye tiltak. Den er kritikeren av samfunnsånden, grunnlaget for meningsdannelse og den mobiliserende kraft bak sosiale bevegelser.

Eriksen var også klar i sin oppfatning av vitenskap som ideologi står i motstrid til religionen og de politiske ideologier: ”Moderne vitenskap har erstattet den universelle muligheten for frelse med den universelle muligheten for utdanning; og det universelle trosfellesskapet med den universelle menneskehet. Refleksjonsstopp, tradisjon og faste verdier fungerer ikke integrerende. Det ser en i alle forsøk på å reaktivisere religion som politikkenes grunnlag”.

For Eriksen er vitenskapen og dens aktører ikke bare dannelsesagenter, de er også moderniseringsagenter. Dette fordi det moderne prosjekt ikke er sikret en gang for alle. ”Fundamentalister av alle slag vil skru klokken tilbake”. Vitenskapens oppgave er å nedkjempe all fundamentalisme. ”Vitenskapen representerer en innstilling og en problemløsningsmetode som vår sivilisasjon står og faller med. Uten dette, intet demokrati, ingen rettsstat og langt mindre en velferdsstat”.

For Eriksen bekreftes vitenskapens gjennomslag av at i dag må alle politiske vedtak ”ha en faglig begrunnelse for i det hele å kunne stå seg i offentligheten”. En illustrasjon på dette er Stortingets representantforslag nr. 108 (2008-2009), med ordlyden ”Stortinget ber Regjeringen snarest å utvikle et mål for brutto nasjonal livskvalitet som et supplement til brutto nasjonalprodukt”. Forslaget ble fremmet av to representanter for Kristelig Folkeparti, partilederen Dagfinn Høybråten og Hans Olav Sørensen. KrF-politikere kunne ansett måling av livskvalitet for unødvendig, under henvisning til at oppskriften på det gode samfunn og gode liv er å finne i Bibelen. Religiøse fundamentalister kunne ansett måling av livskvalitet tilmed som uønsket, idet ønsket om dette kan oppfattes som mistillit til de hellige skrifter og følgelig om egnen til å rokke ved deres dogmatiske autoritet. Jf. at det spørres i Verdiundersøkelsen om vi stoler for mye på vitenskapen og for lite på religionen, eller artikkelen til Pål Repstad (1999) om norske teologers skepsis til erfaring og erfaringsvitenskaper. Som profilert verdiparti – Høybråten (2008) ga nylig ut en bok om livskvalitet – er imidlertid KrF innforstått med at politiske vedtak i dag må ha en faglig begrunnelse for å kunne få gjennomslag. Livskvalitet er ikke lenger bare et spørsmål om tro, det krever også viten. Det er heller ikke tilstrekkelig å vite hva de troende mener at *bør* gi livet kvalitet, men også nødvendig å vite hva folk mener at livskvalitet faktisk *er*.

Et enstemmig Storting sluttet seg til finanskomiteens tilråding om at representantforslaget om livskvalitet skulle vedlegges protokollen. Samtlige stortingspartier uttalte seg om det, og samtlige uttalte seg positivt om det. Stortinget forventer således at forslaget skal resultere i handling fra den utøvende statsmakt side. Saken

ble fulgt opp i Nasjonalbudsjettet både for 2010 og 2011. I begge konkluderes det med at spørsmålet om utvikling av nye indikatorer for Norge vil bli behandlet i forbindelse med den planlagte revisjonen av bærekraftstrategien i 2011 (Finansdepartementet 2009 og 2010).

Svært nærliggende er at regjeringen i den forbindelse oversender forslaget til Vitenskapen for nærmere vurdering. Svært interessant blir det i så fall å se hvordan Vitenskapen reagerer på en slik utfordring.

I utgangspunktet må en forvente at Vitenskapen vil reagere positivt, og berømme representantene for et parti med religion som ideologi, for deres vilje til å satse på vitenskap som ideologi. Vitenskapen kan imidlertid også reagere negativt, og anse spørsmålet som for uvesentlig eller for komplisert for vitenskapen til å beskjeftige seg med. Vitenskapen kan vise til saksordfører Lars Sponheim (V), som i sin presentasjon av finanskomiteens innstilling gjentok kommentatoren Elin Ørjasæters spørsmål på nettstedet E24 om hvorvidt representantforslaget var årets dummeste eller årets viktigste. Den situasjon kan oppstå at representanter for religion som ideologi legger sin skjebne i hendene på representanter for vitenskap som ideologi, hvorpå representantene for vitenskap som ideologi returnerer saken til representantene for religion som ideologi med påtegning om at dette egner seg ikke for forskning, dere får heller lese Bibelen.

Også Erik Oddvar Eriksen var sin kronikk innforstått med at Vitenskapen kan reagere slik. Dette fordi det er ”nok av feilsteg, ufornuft og katastrofer i vitenskapens kjølvann”, og det bør tilhøre Vitenskapen evne til å kjenne sin begrensning. Eriksen var imidlertid ikke enig i at derfor bør Vitenskapen melde pass. Botemidlet har ”alltid vist seg å være ny og bedre kunnskap. Kunnskapsvegring og tilbakevending til tradisjon gir ingen løsning, det skaper heller nye problemer”.

Både SSB og Universitetet er institusjoner under det Erik Oddvar Eriksen kaller Vitenskapssamfunnet. Vitenskapens samfunnsrolle er å levere faglig funderte premisser og kritikk, bidra til å fremme en evidensbasert politikk og motvirke en trosbasert politikk. Den av de tre ovennevnte ideologier som står i skarpest motsetning til vitenskapen, er den religiøse tro. Med globaliseringen sies den å være på fremmarsj, og de tradisjonelle politiske ideologier på retur. Huntingtons analyse indikerer at det er en sammenheng mellom de to bevegelser, at sekulære politiske ideologier har undertrykt religioner som følgelig spretter opp igjen når ideologiene melder pass eller forvises fra scenen. Et idealtypisk eksempel synes å være de religiøst relaterte krigene som brøt ut, med ringvirkninger også til Norge, etter kommunismens sammenbrudd i de daværende Jugoslavia.

5.4. Behovet for statistikk

For å få et statistisk inntrykk av hvordan den norske medieoffentlighetens opptatthet av religion har utviklet seg over tid, er det gjort flere søk i databasen ATEKST. Her er det imidlertid et problem å forene ønsket om lange tidsserier med ønsket om et bredt kildetilfang, idet databasen opprinnelig bare omfattet avisene Aftenposten, VG og Dagens Næringsliv. Med disse tre avisene som kildegrunnlag understøttes imidlertid det tidligere omtalte synkrone søket i norske aviser generelt (”norsk papir”), især hva gjelder forekomsten av ordene ”religion” og ”ideologi”. I 1990 forekom ”religion” i 271 artikler i disse tre avisene; i 2009 forekom det i 733 artikler. ”Ideologi” forekom i 287 artikler i 1990 og 243 i 2009. Tendensen er den samme om vi i stedet setter inn ulike religioner og ideologier. Det mest anvendte av fire ideologiske begreper i 1990 var ”sosialisme”, som forekom i 207 artikler. I 2009 var antallet redusert til 82. Nest mest anvendt i 1990 var ”sosialdemokrati”; ordet forekom i 82 artikler det året, og i 29 artikler i 2009. Tredje mest anvendt i 1990 var ”liberalisme” med 60 artikler, ned til 16 i 2009, og minst anvendt var ”konservatisme” med 45 artikler, ned til 19 i 2009. Det mest anvendte av to

religionsbegreper i 1990 var ”islam” med 117 artikler, opp til 569 artikler i 2009. ”Kristendom” forekom i 1990 i 96 artikler, ned til 76 i 2009.

Betydningen av ”islam” som ”driver” av det religiøst relaterte stoffet understrekes av å utvide 365-dagers søket i ”norsk papir” 30.4.10 til å omfatte hvert av de ovennevnte religiøse og ideologiske begrepene. Over ett år ga det i stigende rekkefølge 128 artikler i norske aviser der ”konservatisme” forekom, 158 der ”sosialdemokrati” forekom, 180 der ”liberalisme” forekom og 504 der ”sosialisme” forekom, hvilket overlater toppen til de to religionene ”kristendom” med 1 058 forekomster og ”islam” med hele 3 133 forekomster. Islam var representert i 60,7 prosent av artiklene der navnet på én eller flere av de fire ideologiene og to religionene forekom. Andelen medlemmer av islamske trossamfunn i den norske befolkningen er 1,9 prosent.

En optelling som denne kan ikke uten videre tas til inntekt for at religiøse premisser igjen har vunnet innpass i den offentlige debatten, at offentligheten er blitt opptatt av de samme problemstillinger som medlemmene av religions-, tros- og livssynssamfunn er. Det kan snarere være at det Makt- og demokratiutredningen kalte ”den nye medieorden” (Slaatta 2003, Østerud m.fl. 2003), partipolitisk uavhengige og kommersialiserte medier med ”journalisme” som felles ideologi, er blitt oppmerksom på religion, tro og livssyn som en sektor med makt over individ og samfunn og som følgelig må overvåkes lik andre makthavere. Denne oppmerksomheten er i så fall i særdeleshet blitt vekket av islam, som mer enn andre religioner representerer utfordringen for den ”ekstreme antipluralismen”. Det kan være at den religiøse sektoren har økt sin samfunnsmakt, men det kan også være at journalistikken er blitt oppmerksom på den makt sektoren alltid har utfoldet. Det er ikke lenge siden Inger Furseth og Pål Repstad, i deres innføringsbok i religionssosiologi, innledet kapitlet om ”Religion i den offentlige sfæren” med ”religionens minkende betydning i den offentlige sfæren” (s. 124), hvorpå de gikk over til at ”religionen har fortsatt en rolle i den offentlige sfære” (s. 126), og konkluderte med at ”religionens rolle i den offentlige sfæren er et komplekst fenomen” (s. 137, Furseth og Repstad 2003). Følgelig er det også uklart om det er konvergens eller divergens mellom befolkningens og mediernes økte interesse for religion, tro og livssyn, og i tilfelle det er konvergens – om den er tilbudsstyrt, fremdrevet av mediene, eller etterspørselsstyrt, om mediene speiler endrede holdninger i befolkningen. I et kommersialisert mediesystem skulle en tro at det var ”markedet for religion” som styrte mediernes oppmerksomhet, men som Makt- og demokratiutredningen konstaterte er selv den kommersialiserte journalistikken ikke så lite paternalistisk (Østerud med flere 2003: 129), og selvsentrerte journalistiske ”flokkdyr” (Allern 2001) kan feilaktig tillegge publikum samme fascinasjon for religion som den de selv har utviklet. Makt- og demokratiutredningen selv slo for eksempel fast at kirkens makt er på retur (mer om det i avsnitt 6.5). I den utstrekning sekulariseringen møtes av nye religiøse strømninger er det også i følge flere observatører tendenser til at disse privatiserer religionen, i den forstand at de gjør religion til et individuelt og ikke et kollektivt anliggende (medlemskap i trossamfunn etc.), hvilket ytterligere forsterker den effekt sekularisering har på offentligheten.

Dette synes også bekreftet av de ellers så motstridende meldingene om hvordan det står til med religiositeten i den norske befolkningen. Eksempler på dette ble gitt 6.4.10 i nettavisen Fritanke.no, utgitt av Human-Etisk Forbund. Utgangspunktet for avisen var nye tall fra verdiundersøkelsen Norsk Monitor, presenterte under tittelen ”Ny undersøkelse bekrefter svekket gudstro” (Gran 2010a). De gjengitte tallene viste at færre tror på Gud, at flere er blitt ateister, at færre tror på astrologi og lignende (altså ingen fremgang for alternativene til tradisjonell religion) – men også at det er blitt flere *personlig* kristne. På en presentasjon 18.11.10 av Norsk Monitor 2009/10 oppsummerte Ottar Hellevik utviklingen i Norge som preget av religiøs polarisering, ikke ensidig sekularisering (Hellevik 2010). Gudstroen synker riktignok, men ikke på langt nær så mye som man tidligere trodde på sviktende

metodegrunnlag, idet overgangen fra personlig intervju til selvutfyllingsskjema bidro til en slik effekt, og den oppveies i noen grad av at blant de troende er flere blitt sterkere i troen.

En i mer enn én betydning eksplosiv offentlig debatt om religion i samfunn preget av sekularisering synes etter årtusenskiftet å være et internasjonalt fenomen, og som sådant en bekreftelse på Huntingtons teori. Således skapte biologen Richard Dawkins rabalder i 2006 da han publiserte *The God Delusion* (på norsk i 2007), en bok åpenbart skrevet i samme modus som det Arnulf Øverland befant seg i da han i 1931 holdt foredraget om kristendommen, den tiende landeplage (Øverland 1933). I løpet av kort tid formelig haglet det ikke bare artikler og anmeldelser, men også av motbøker mot tesen om at når én person lider av vrangforestillinger kalles det galskap, men når mange lider av vrangforestillinger kalles det religion. I 2007 publiserte filosofiprofessor Charles Taylor *A Secular Age*, hvilket for katolikken Taylor var et empirisk faktum, og på ingen måte et normativt ideal. Boken belyser på ingen måte det empiriske faktum heller, i hvert fall ikke i form av opptellinger, men problematiserer hva det vil si å leve i en tidsalder som tas for gitt å være sekulær. Taylor tilbyr tre forståelsesformer, sekularitet som en situasjon der Gud er borte fra politikken og den offentlige sfære, der gudstro er på retur også i den private sfære, der gudstro bare er én av flere konkurrerende opsjoner både privat og offentlig, hvilket er hans foretrukne forståelsesform. I kontrast til bokens tittel, om ikke dens tema, har det de senere årene kommet en rekke bøker som dels har påpekt religionenes hardføre evne til å overleve sekulariseringspresset fra vitenskap og ideologi, dels at de ikke bare har overlevd, men også har ”stått opp igjen fra de døde” (jf. Nietzsche, som i 1882 erklærte Gud død) og gjeninntatt en plass på den offentlige dagsorden, dels at religion på denne måten betyr både ”reaksjon” og ”revolusjon”, ”høyrereligion” og ”venstrereligion”, idet religioner både er tradisjonsbærere (jf. Anne Eriksen 2009 om religion og kulturarv) og moderniseringsagenter. I strømmen av bøker om disse emner har denne forfatter merket seg *Returning to Religion: Why a Secular Age is Haunted by Faith* (Benthall 2008), *Believing Again* (Lundin 2009), *The Persistence of Religion* (Cox og Ikeda 2009), *The New Spirituality*, om progressiv tro i det 21. århundre (Lynch 2007). Ikke alle sies å beskrive empiriske trender i samfunnsutviklingen – Lundins bok omhandler således snarere hvordan forfattere og teologer har tumlet med problemer knyttet til ”doubt and faith in a secular age” som strekker seg over de siste par hundreår. Heller ikke Jonathan Benthalls bok er empirisk i en kvantitativ betydning av begrepet, men den omhandler hva synes å være en empirisk virkelighet, uttrykt ved tittelen til avslutningskapitlet: ”Throw Religion Out of the Door: It Flies Back by the Window”. Der sekularisering undertrykker menneskets predisponerte trang til religiøsitet, bryter religion ut igjen i nye former, i åndelig or irrasjonelt orienterte fenomen som New Age så vel som i tilsynelatende sekulære og rasjonelle fenomen som humanitært arbeid og miljøbevegelsen. Benthall bruker begrepene ”parareligion” og ”religiøide bevegelser” til beskrive disse fenomenene. Hva det er som driver trangen til religiøsitet er også et fenomen som har opptatt forskningen, og i 2000 presenterte Steven Reiss studien ”Why People Turn to Religion: A Motivational Analysis”, basert på ”The Reiss Profile of Fundamental Goals and Motivational Sensitivites”, et standardisert psykologisk spørreskjema der respondentene angir hva 15 fundamentale ønsker (desires) betyr for dem (Reiss 2000). Det Reiss fant at hang klarest sammen med religiøsitet, var lav vektlegging av uavhengighet og selvtilitt, hvilket imidlertid ble antatt å henge sammen med ønske om å være avhengig av Gud, for de religiøse skilte seg ikke fra andre hva gjaldt de øvrige indikatorene for svakhet og underkastelsestrang. Uten å ta stilling til den spesifikke metoden ”The Reiss Profile” synes den psykologiske innfallsvinkelen å være et verdifullt supplement til den teologiske, der trangen til religion, herunder den folkelige nyreligiøsiteten, forklares noe sirkulært som ”åndelig lengsel” (Jf. Aadnanes 2008, kap. 10: ”Religion er hjemlengsel”).

På den nordiske konferansen i religionssosiologi i Kristiansand i august 2010 ga ”keynote speaker” James A. Beckford en ”critical assessment” av det ”populær

claim” at et ”return of public religion” har funnet sted (publisert i Beckford 2010). Med Storbritannia som ”case” kritiserte Beckford den innflytelsesrike teorien til José Casanova om religionens deprivatisering – at religion globalt i 1980-årene forlot ”its assigned place in the private sphere” og ”went public” (Casanova 1994: 3). Teorien forutsetter at religion tidligere ble tvunget til å ”go private”, men i Storbritannia har dette aldri vært tilfelle, og der privatisering ikke har funnet sted kan det heller ikke finne sted deprivatisering, påpekte Beckford. Om noe, foregår det *nå* en privatisering og individualisering av troen i Storbritannia. Imidlertid synes hovedinnvendingen til Beckford å være rettet mot Casanovas teori om hvordan ”public religion” arter seg. Casanova for sin del baserer seg på teorien til Jürgen Habermas (1971) om ”borgerlig offentlighet”, og argumenterer for at bare religioner som opphører å være ”state-oriented” og begynner å bli ”society-oriented” vil bli kapable til å gjeninntre i denne offentligheten. Heller ikke dette finner Beckford å stemme for Storbritannia, der skillet mellom stat og sivilsamfunn har vært like uskarpt som skillet mellom stat og religion.

Innvendingen munner ut i hva som synes å være kronargumentet mot Casanova, at ”the many signs of religious activity in the British public sphere do not necessarily indicate a religious resurgence” (s. 133). Beckford vedgår altså at det skjer noe med ”public religion” i Storbritannia. Det som skjer, er imidlertid verken forårsaket av eller forårsaker økt religiøsitet i den britiske befolkningen og dette er det avgjørende. Denne innvendingen fremstår unektelig som viktig ut fra et normativt perspektiv, at det gjelder å styrke religionenes og religiøsitetens posisjon i offentligheten. Den fremstår som mindre viktig ut fra et empirisk perspektiv, at det gjelder å belyse religionsstatistisk hva som skjer med religionen i offentligheten. Fra et empirisk perspektiv er det tilstrekkelig at det skjer noe. Det er ikke nødvendig at det som skjer, også gagnar troen.

Det som skjer i Storbritannia, forekommer også å kunne skje i Norge, samt å være høyst relevant for den norske diskusjonen om behovet for og gjennomføringen av en samlet religionspolitikk, jf. avsnitt 6.1 nedenfor. Til dels skjer det samme i Norge allerede. Således påpeker Beckford at den viktigste pådriveren for å gjøre religionen ”public” i Storbritannia verken har vært Church of England, Church of Scotland eller proponentene for nyankomne religioner (typisk The Muslim Council of Britain). Viktigst har vært New Labour, som regjerte fra 1997 til 2010. Sentralt i New Labours fornying av Storbritannia var å smi partnerskap mellom staten og sivilsamfunnet, den delen av New Public Management som også har funnet veien inn i den rød-grønne regjeringens Soria Moria-erklæringer (Stoltenberg med flere 2005 og 2009). Som i Norge, der ikke-kommersielle religiøse veldedighetsorganisasjoner betraktes som legitime supplementer til velferdsstaten, ønsket New Labour spesielt å etablere partnerskap med trossamfunnene for å fremme ”det felles beste”. Ikke bare med de enkelte toneangivende trossamfunn, som de kristne og det mosaiske, og som man lenge har samarbeidet med: New Labour introduserte den forståelse at trossamfunnene utgjorde en egen og samlet ”faith sector” i sivilsamfunnet, på samme måte som ”kultur” i Norge har vært utdifferensiert og reintegrert som en egen samfunnssektor, jf. avsnitt 6.5. Tanken var at samarbeidet innenfor trossektoren skulle bidra til å løse eksisterende og motvirke nye konflikter i det multietniske, multikulturelle og multireligiøse Storbritannia, øke den sosiale deltakelsen, forhindre muslimsk radikaliserings og ekstremisme (jf. president Sarkozys muslimpolitikk i avsnitt 4.2.4) og skape ”community cohesion”. Lik norske religiøse organisasjoner skulle trossektoren supplere og forsterke velferdsstaten ved å levere ”faith-based charities”, osv.

Dette synes å være Beckfords hovedinnvending mot Casanova: I Storbritannia har ikke religionen blitt mer ”public” for sin egen skyld, men på regjeringens initiativ og som et redskap for staten, som i strid med Casanovas forutsetning har brutt ned det på forhånd svake skillet mellom stat og sivilsamfunn og gjort ”use of faith communities and inter-faith co-operation for the purpose of promoting social cohesion and public security” (s. 133). Det kan imidlertid synes som om denne

politikken ikke har vært ubetinget vellykket, at den har skapt konflikt i stedet for den tilsiktede sosiale og religiøse harmoni. Således synes kristne å mene at regjeringen gikk for langt for å tekkes ikke-kristne og ikke-kristne at den ikke gikk langt nok, sekulært orienterte velgere at den ga religiøse ledere for stor innflytelse og religiøse ledere at de fikk for liten og for ulik innflytelse. For å etablere bindende kontraktsforhold og smøre samarbeidet sprøytet regjeringen betydelige økonomiske midler inn i det, med den forutsigbare konsekvens at religiøse organisasjoner som forfulgte andre mål og prioriteringer enn regjeringens, opplevde seg som ekskluderte, og det samme gjorde organisasjoner som gjerne skulle forfulgt regjeringens mål men som heller ikke fikk midler fordi de ikke var religiøse, som humanistene. I stedet for å bringe frem enhet innenfor ”the faith sector” synes regjeringens trospolitikk å ha virket som en katalysator for motsetningene innenfor den.

Der det er konflikt, finner vi også mediene. De lever av å finne og rapportere den. Der det er konflikt, bør en også finne offisiell statistikk, erstatning av myter med faktisk kunnskap om hva som forener og skiller, hvem og hvor mange som befinner seg i hvilken posisjon langs de kryssende konfliktlinjene. Den økte oppfattheten av religion i medieoffentligheten, og alle spekulasjonene om årsakene til og konsekvensene av dette, er derfor i seg selv tilstrekkelig til å konstatere at her står vi overfor et samfunnsområde der tro må erstattes med viten, og viten om religion er lik statistikk. Det er nærliggende å konkludere med at behovet for statistikk og data om religion, tro og livssyn i dag og i nær fremtid er stort, at det er økende, og at det ikke blir tilstrekkelig ivarettatt til at det som i dag produseres av offisiell statistikk på området kan sies fullt ut å speile samfunnsutviklingen.

6. SSBs rolle

Det femte og siste spørsmålet som ligger til grunn for denne rapport, var følgende: ”Hva skal SSBs rolle være når det gjelder å dekke behovet for statistikk om religion, tro og livssyn?”

SSBs dokument *Strategier 2007* angir på hvilket grunnlag det kommende behov for statistikk om religion, tro og livssyn må vurderes. I strategidokumentet heter det at ”SSB har hovedansvaret for å dekke behovet for statistikk om det norske samfunnet. Offisiell statistikk er nasjonens felles faktagrunnlag, og er viktig for et levende demokrati” (s. 2). Det heter videre at statistikken skal speile samfunnet, og gi kunnskap om endringer. ”Sammensetningen av befolkningen endres, og måten vi lever på har forandret seg betydelig. ... Slike trekk i samfunnet skal gjenspeiles i statistikken” (s. 4).

Som hovedansvarlig for å dekke behovet for statistikk om det norske samfunnet har SSB selvsagt også hovedansvaret for at behovet for statistikk om religion, tro og livssyn blir dekket. Strategidokumentet gjør det dertil klart at SSB har ansvaret for at statistikken dekker samtlige berørte parters interesser. Offisiell statistikk skal være ”nasjonens felles faktagrunnlag” og gjøre ”det lettere for folk flest å orientere seg og enklere for politikere og næringsliv å fatte beslutninger” (s. 2). Især er det SSBs ansvar å påse at allmennhetens behov blir dekket.

SSBs oppdrag er å levere offisiell statistikk, jf. at statistikklovens fulle navn er ”lov om offisiell statistikk og Statistisk sentralbyrå”. Ifølge lovens § 1-2 er offisiell statistikk ”statistikk som gjøres tilgjengelig for allmennheten av Statistisk sentralbyrå eller annet statlig organ”. Det er også etablert et rammeverk for hvilke statistikkbehov som skal dekkes med offisiell statistikk. I SSBs oversikter omtales de som *statistikkområder*. I alt er det 13 statistikkområder med underliggende emner:

00 Generelt

01 Naturressurser og miljø

- 02 Befolkning
- 03 Helse, sosial og kriminalitet,
- 04 Utdanning
- 05 Personlig økonomi og boforhold
- 06 Arbeidsliv, yrkesdeltaking og lønn
- 07 Fritid, kultur og sport
- 08 Prisindekser og konjunkturindikatorer
- 09 Nasjonalregnskap og utenrikshandel
- 10 Næringsvirksomhet
- 11 Finansmarkeder og konkurser
- 12 Offentlige finanser

Den religiøse aktiviteten i samfunnet bidrar til samtlige områder. Imidlertid er det bare på ett område at den identifiseres som underliggende emne, og da bare som en underkategori under dette emnet igjen: Område 07 fritid, kultur og sport, der den inngår i emnet ”medlemskap i organisasjoner, tros- og livssynssamfunn”.

Det kan til enhver tid diskuteres om statistikkområdene er uttømmende for det som bør være offisiell statistikk og SSBs ansvarsområde. Forutsatt at dette er tilfelle, reiser utøvelsen av ansvaret spørsmålet om hvilken strategi SSB bør velge for å finne ut (a) hva som er samfunnets statistikkbehov på området og (b) hvor godt behovet blir dekket av SSBs og andre statistikkleverandørers samlede innsats. Med ”dekning av statistikkbehov” må her forstås både statistikkens kvantitet og kvalitet, dens produksjon og dens tilgjengelighet. Det er her spørsmål om hva SSB *bør* sertifisere som offisiell statistikk ut fra dens viktighet for samfunnet som helhet, og hva SSB *vil* sertifisere som offisiell statistikk ut fra dens kvalitet. Som det fremgår av strategidokumentet har SSB et særlig ansvar for at statistikken blir ”forstått uten ekspertkompetanse” og at analyseresultater ”presenteres i en form som er tilpasset allmennheten” (s. 8).

Ett inntak til å identifisere samfunnets statistikkbehov er den offentlige debatten om religion, tro og livssyn, jf forrige avsnitt. I den reises det spørsmål statistikk kan besvare, fremsettes det påstander statistikk kan bekrefte eller avsanne. Uimotsagt av statistikk kan påstander i offentligheten bidra til at det i samfunnet utvikler seg ”falsk bevissthet” om de faktiske forhold og dermed til at det blir tatt beslutninger på feilaktig grunnlag.

Et annet inntak til å identifisere statistikkbehov, er de problemstillinger den samfunnsvitenskapelige religionsforskningen har vært opptatt av. Også religionsforskningen søker å dekke samfunnets kunnskapsbehov. Den reiser problemstillinger samfunnet allerede er opptatt av, og problemstillinger samfunnet blir opptatt av som følge av at forskningen reiser dem. Den belegger sine svar med statistikk, og statistikk vil kunne vise om den har noe belegg for sine svar.

Det vil selvsagt hefte usikkerhet ved bruk av slike kilder til å identifisere behov, om de er uttømmende for omfanget av behov, om de gjør det tilstrekkelig klart hvilke behov det er viktig(st) å få dekket. Ei heller kan det forutsettes at alle vil være enige i SSBs vurderinger av behovene. Imidlertid vil det også være mulig for andre å reagere på SSBs vurderinger. Dialog om dette vil forsterke grunnlaget for utvelgelsen til det som bør være offisiell statistikk på området.

Usikkerhet om behovene begrenser selvsagt mulighetene for å vurdere hvor godt andre statistikkleverandører enn SSB bidrar til å dekke dem. Derimot synes det en overkommelig oppgave å skaffe seg uttømmende oversikt over hva de bidrar med, og evaluere den statistikkfaglige kvaliteten på deres bidrag.

Det vil sprengne rammene for denne rapporten å gi en uttømmende oversikt over den relevante religionsforskningen. Som for avisdebattens vedkommende vil det imidlertid bli gitt eksempler på problemstillinger det kan være aktuelt å følge opp.

6.1. Religion og demokratistatistikk

SSBs statistikkområde ”00 Generelt” omfatter blant annet valg, folkeavstemninger, meningsmålinger, partifinansiering – kort sagt statistikker over det politiske systemet i Norge. Det kan diskuteres om ”demokrati” eller ”politikk” er begrepet som best fanger opp slik statistikk. ”Politikk” er for så vidt det overordnede begrepet av de to, i den forstand at demokrati er en kvalitet ved politikken, den er demokratisk, men derav følger også at det kan være politikk uten demokrati. At det også kan være demokrati uten politikk, er kirkevalget 2009 et bevis på. Den fremste kritikken mot kirkevalget, om vi ser bort fra det prosedyremessige, var at det ikke var noe å velge mellom, jf. evalueringen av valget nedenfor. Det ble gjennomført et valg som var demokratisk i form (uten å lykkes helt med det) men ”upolitisk” i innhold, jf. sammenligningen med det politiserte svenske kirkevalget ovenfor. I og for seg kan det derfor hevdes at begrepene ”politikk” og ”demokrati” fanger opp ulike fenomener. Imidlertid er vårt politiske system basert på prinsippet om demokrati. I Sverige har Statistiska centralbyrån en egen enhet for *demokratistatistikk*, og publiserer sin politiske statistikk under denne vignetten, jf. f. eks. SCB 2008. Det har vært utredet om også SSB bør etablere demokrati-statistikk som et eget satsingsområde (jf. Rolland 2006), uten at det foreløpig er trukket noen konklusjon om dette. Som en foreløpig konklusjon i denne rapporten settes imidlertid tittelen ”religion og demokratistatistikk” på dette emnet, selv om den relevante samfunnsvitenskapelige forskningen, i hvert fall i engelskspråklige land, er den som fanges opp med begreper som ”political science of religion”, ”politicalology of religion” og ”politiology of religion”, jf. Wikipedia. Nettleksikonet kan også opplyse at dette er blant de yngste men raskest voksende disipliner innenfor statsvitenskapen, med sin egen seksjon i the American Political Science Association (APSA) og siden 2007 med sitt eget til APSA tilknyttede tidsskrift, *Politics and Religion*, der den ene av to redaktører er professor Sabrina Ramet ved NTNU. Første nummer av tidsskriftet i 2010 inneholdt for øvrig relevante artikler både om kirke-stat ordninger og demokratiet (Driessen 2010) og om metodene for måling av religiøs intoleranse (Grim og Wike 2010). Det neste tok for seg religion i det postkommunistiske Øst-Europa og i Kaukasus, blant annet med en artikkel av Gerd Inger Ringdal og Kristen Ringdal om religion og krigsrelaterte lidelser i Bosnia og Herzegovina.

Religionens tilbakekomst på den politiske arenaen reiser et vell av problemstillinger, også for produksjonen av demokratistatistikk. Langs en rekke dimensjoner dreier det seg om å tallfeste fenomenet og befolkningens reaksjoner på det.

SSB har den lengst tenkelige historie som produsent av offisiell valgstatistikk, idet den omfatter dokumentasjon av stortingsvalgene helt tilbake til 1815 (Skiri 2001). Statistikken omfatter imidlertid ikke kirkevalget. Forut for det omtalte valget i 2009 utlyste Kirkerådet i Den norske kirke en anbudskonkurransen om evaluering av kirkevalget som ledd i demokratireformen av Dnk. Stiftelsen Kirkeforskning (KIFO) og Det teologiske menighetsfakultet, som leverte felles anbud, ble tildelt oppdraget, og 19. april 2010 forelå resultatet (Schmidt og Mogstad red. 2010). Prosjektet, som også trakk veksler på andre ressurser, deriblant fra Institutt for samfunnsforskning, ble gjennomført som fire delprosjekter, rapporterte hver for seg av navngitte forfattere med selvstendig ansvar for sine bidrag. Delprosjektene tok for seg (1) demokratireformen av Dnk som forutsetning for det politiske forliket om å endre forholdet stat–kirke, samt kirkens særskilte valgeregler, (2) planleggingen og gjennomføringen av kirkevalget nasjonalt, regionalt og lokalt, (3) valgoppslutningen og valgresultatet (altså det vi kan kalle valgstatistikken) og (4) to velgerundersøkelser, en rettet mot alle medlemmer av Dnk og en rettet mot dem som faktisk deltok i kirkevalget.

Hovedkonklusjonene er antydnet ovenfor. Her skal bare legges til at så vel kirkevalget som evalueringen av det synes å påkalle seg offentlig statistisk interesse, fordi det angår forholdet kirke–stat, fordi over 80 prosent av landets innbyggere er medlemmer av Dnk, fordi kirkevalget som valg atskiller seg fra de

offentlige valg, og fordi det avholdes sammen med de offentlige valg. Som valg betraktet stiller kirkevalget den valgstatistiske ekspertisen overfor faglige utfordringer akkurat som for eksempel stemmegivning over internett vil gjøre det.

Stiftelsen Kirkeforskning (KIFO) har ikke bare bidratt til evalueringen av kirkevalget. Som eget forskningsmiljø, kjerne i et forskningsnettverk av tolv hovedsamarbeidspartnere og med prioritering av empirisk forskning (jf. strategiplanen 2009-11) fremstår KIFO som en hovedleverandør av statistikk om det som her er kalt ”religion og demokrati”. Således bærer ett av KIFOs forskningsområder tittelen ”Religion – offentlighet – politikk”, et annet tittelen ”Religions- og kirkestatistikk” (der KIFO oppgir å utvikle, kvalitetssikre og analysere slik statistikk blant annet i samarbeid med SSB; presentasjonen av prosjektområdet inneholder henvisning til SSBs Kirke-KOSTRA-gruppe). Under ”Religion – offentlighet – politikk” ligger det nordiske komparative prosjektet NOREL, om religionens rolle i den offentlige sfæren, der to av underprosjektene igjen er ”stat og religion” og ”religion og politikk”. KIFOs arbeidsområde er generelt ”kirke, religion og livssyn i samfunnet”, altså samfunnsforskning om disse fenomener (ifølge vedtekter og strategiplan; opplysningene om KIFO er generelt innhentet via www.kifo.no). KIFO driver forskning etter strengt vitenskapelige prinsipper, men kan likevel ikke sies å være en nøytral aktør. Stiftelsen er privat, men ble opprettet av Dnk i 1993 ut fra et kirkelig ansvar som ”innebærer at KIFO har oppmerksomhet særlig rettet mot utfordringer Den norske kirke og andre kristne kirkesamfunn har i sitt møte med samfunnet og kulturen” (strategiplanen og vedtektene). Virksomheten henvender seg til menighetene, samfunnet og den offentlige debatten, heter det, men skal særlig være relevant for kirkelige aktører (årsmeldingen 2008). Siden 2002 er KIFO grunnfinansiert ved en egen bevilgning over statsbudsjettet, med tilleggsfinansiering i form av oppdrag hovedsakelig for Kirkedepartementet og Kirkerådet. KIFO er kort og godt en partsrepresentant, som skal ivareta primært Den norske kirkes, sekundært hele kristenhetens interesser, overfor andre religioner, tros- og livssynssamfunn og imot sekulariseringen, ved sin produksjon av statistikk og statistiske analyser om religionens plass i samfunnet. Gjennom samarbeidsavtaler har KIFO dertil sørget for at ytterligere tolv kompetente institusjoner innenfor universitets- og høyskolesektoren arbeider for samme formål, eller som det heter i strategiplanen: ”sammen skal disse virkeliggjøre KIFOs formål og strategi”. Det er selvsagt ingen motsetning mellom dette og KIFOs forskningsmessige hovedmål, å ”drive forskning av høy kvalitet, også i internasjonal målestokk”. Tvert om er forskning av høy kvalitet en forutsetning for hvilken tillit, legitimitet og autoritet KIFO kan oppnå i samfunnet. I dette ligger selvsagt heller ingen kritikk av KIFO. Ved å opprette denne stiftelsen gjør Dnk tvert om antakelig noe av det mest fornuftige kirken kan gjøre i et samfunn der Vitenskapen er dominerende verdi og legitimitetsfaktor. Men jo mer statskirken trappes ned, desto mer blir Dnk bare én av mange prinsipielt likestilte aktører på den ”misjonsmark” som et konfesjonsnøytralt Norge utgjør. Det blir i synkende grad grunn til å gi Dnk ”preferential treatment” statistisk, og i like synkende grad grunn til å betrakte statistikker fra KIFO som fullverdige erstatninger for offisiell statistikk.

Demokratistatistisk har SSB et annet ståsted enn KIFO i forhold til valget mellom religion, ideologi og vitenskap som politikkenes verdigrunnlag. Mens KIFO må stå på religionens grunn, må SSB stå på vitenskapens grunn. Dette fremgår av SSBs mandat, å fremskaffe ”nasjonens felles faktagrunnlag”. Hvis det er riktig, som Østerud hevdet i ”Er ideologiene døde?”, at ideologifri politikk er en logisk umulighet, har SSB ingen valgfrihet men er henvist til å ha statistikk og vitenskap som sin ideologi. SSB innehar samme type rolle som den professor Erik Oddvar Eriksen i sin kronikk tillia institusjonen Universitetet: ”Vitenskapssamfunnet bidrar ved å levere premisser for reformer, og det bidrar ved å kritisere programmer og politiske initiativ”. Nå er det også et spørsmål hvor langt SSBs ansvar strekker seg. Hans Rosling fra Karolinska institutet og gapminder.com hevdet for eksempel på Nordisk statistikermøte i København i august 2010 at ”statistikere skal være

komponister, ikke musikere”, og advokerte en arbeidsdeling mellom dem som har ansvaret for statistikken (statistikere, ”komponistene”) og dem som påtar seg ansvar ved å bruke den (eksempelvis KIFO, ”musikerne”). Mot Rosling kan innvendes at et ansvar for at statistikken speiler samfunnet medfører ansvar for at også speiler de som ikke er i posisjon for å uttrykke sine interesser ved å bestille statistikk, og til dem hører allmennheten, velgerne, menighetene, mens ”musikerne” gjerne er de religiøse tjenestenes tilbydere (eksempelvis Den norske kirke, Islamsk Råd Norge) og deres kontrollorganer (eksempelvis Kulturdepartementet, Kirkedepartementet).

At konsekvensene for statistikkproduksjonen av å slakke tøylene i statskirkeordningen må vurderes, indikeres også av at ”kirke-, religions- og livssynspolitikk” utgjør en del av den politiske plattformen for flertallsregjeringen utgått av Arbeiderpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Senterpartiet. Denne politikken utgjør et eget kapittel i begge Soria Moria-erklæringer, der den siste gjenspeiler at i 2009 var kirkeforliket av 10. april 2008 allerede inngått, slik at det nå kun gjenstår å følge det opp i praksis (Stoltenberg m.fl. 2005: 73; 2009: 81). Også i inneværende stortingsperiode kan det imidlertid inntreffe store og viktige endringer. I hvert fall varsler regjeringen, uten referanse til Kjell Bondevik og hans etterlysning av større bevissthet på forholdet mellom stat og religion, at den vil ”legge fram en sak om tros- og livssynspolitikk i dialog med tros- og livssynssamfunnene med sikte på å skape en samlet politikk for området”. Dertil hadde den merket seg kritikken mot kirkevalget og vil gjennomgå og forbedre valgordningen. Endelig vil flertallsregjeringen, åpenbart i erkjennelse av den politiske betydning religiøse ledere kan ha for innvandrere, ”sikre at utenlandske forkynnere som har arbeid av varig karakter i trossamfunn skal gjennomgå opplæring i norsk språk og om det norske samfunnet”.

I juni 2010 nedsatte regjeringen utvalget for gjennomgangen av statens tros- og livssynspolitikk (Kulturdepartementet 2010). Regjeringen begrunnet behovet for utvalget på samme måte som denne rapport har begrunnet behovet for økt statistikkinnsett på området:

”I de senere årene har forholdet mellom stat, individ, religion og livssyn i stadig sterkere grad kommet på den politiske dagsordenen i Norge og i mange andre land. Spørsmålene handler både om hvilket ansvar offentlige myndigheter, samfunnet og individene har for religion og livssyn, og om hvilket ansvar representanter for tros- og livssynssamfunn har overfor staten, samfunnet og individene. I flere sammenhenger pågår det diskusjoner om tradisjon, mangfold og pluralitet og hvilken rolle tro og livssyn bør ha i ulike offentlige rom”.

Utvalgets hovedoppgave er å fremme forslag som kan skape en mer helhetlig politikk på feltet, og ”det bør være et siktemål” å ”komme fram til forslag som kan samle bredest mulig oppslutning”. Som premisser for sitt arbeid skal utvalget ha stortingsforliket av 10.4.08 om statskirken, at staten er forpliktet av internasjonale konvensjoner og nasjonal rett til å sikre og beskytte tros- og livssynsfriheten, og ”at staten fortsatt skal føre en aktivt støttende tros- og livssynspolitikk”. På denne bakgrunn skal utvalget vurdere ordningene for tilskudd, registrering av trossamfunn og deres adgang til å ivareta offentligrettslige funksjoner, og vurdere om staten bør stille krav til samfunnene som motytelse for dette. Det skal vurdere behovet for samordning av lover, regelverk og forvaltning på området, vurdere hvilken plass religion og livssyn bør ha i offentlige institusjoner (som muligheten for å bære religiøse klesplagg i skolen, politiet), vurdere hvordan tros- og livssynspolitikk påvirker integreringen i samfunnet (spesielt hvilken betydning den har for ”deltakelse på samfunnets fellesarenaer”), og dessuten sammenligne Norge med andre land. Utvalget ledes av Sturla Stålsett fra Kirkens Bymisjon med Bente Sandvig fra Human-Etisk Forbund og Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn som nestleder; det har medlemmer fra flere trossamfunn og med

ulik fagkompetanse men har allerede vært både kritisert og forsvart for sin kristentunge profil (Gran 2010b), og det skal rapportere til kulturministeren innen utgangen av 2012.

I *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion* (Beckford og Demerath III 2007) er én av åtte deler, fire av 34 kapitler viet "Religion and politics". Temaene som blir behandlet, er forholdet stat – religion i ulike politiske systemer, statlig frihet til religionsutøvelse vs. religiøs innflytelse over staten (organisert i firefeltstabellen religiøse stater og religiøs politikk, sekulære stater og sekulær politikk, religiøse stater og sekulær politikk, sekulære stater og religiøs politikk, Demerath III 2007), religion som middel til sosial regulering og kontroll (Beckford og Richardson 2007), religioner i motstands- og opprørsbevegelser (Nepstad og Williams 2007), religiøsitet og stemmegivning ved valg (Olson 2007). Det siste er et tema vi har sett lar seg belyse også i SSBs og ISFs norske valgundersøkelser. Hans Raun Iversen foregrep i 2006 Demerath IIIs firefeltstabell med artikkelen "Secular Religion and Religious Secularism" (Iversen 2006), en profilundersøkelse av den politiske og folkelige religionsutviklingen i Danmark siden 1968, blant annet basert på danske data fra den ovenfor omtalte europeiske verdistudien. Iversen konkluderte med blant annet at på tross av at danskene er blant de mest sekulariserte folkeslag i verden, var religionen i 2006 tilbake for fullt i en dominerende posisjon på den offentlige agendaen, altså en utvikling temmelig lik den som ovenfor er antydning for Norges vedkommende.

Tidsskriftet *Democratization* utga i desember 2009 et spesialnummer om "Religion and Democratizations". Det legger til grunn en global bølge av religioner som tar skrittet fra den private til den offentlige sfæren for igjen å bli politiske maktfaktorer av betydning, de har kommet "ut av skapet" som nummerets redaktør, Jeffrey Haynes, kaller det (Haynes 2010a og b). Litt forenklet kan hele nummeret sies å dreie seg om de tre begrepene "religion", "demokratisering" og "sekularisering", og tema for de ni empirisk orienterte artiklene – som i hovedsak tar for seg såkalt "unge" demokratier – kan, like forenklet, sies å være årsakene til og konsekvensene av at religionenes forkjempere har begynt å engasjere seg politisk igjen på måter som berører de to øvrige begrepene, dvs. demokratiet og sekulariseringen.

Etikkprofessor Jean Bethke Elshtain, hvis tema for "the 2008 Seymour Martin Lipset Lecture on Democracy in the World" var "Religion and Democracy", konkluderte med at "the secularization hypothesis has failed, and failed spectacularly. We must now find a new paradigm that will help us to understand the complexities of the relationship between religion and democracy" (Elshtain 2009:16). Et av problemene hun tok opp, er at religion ikke handler om den sekulære politikkenes preferanser og valg og utilitaristisk maksimering av egeninteressen. Filosofiprofessor Ståle Finke tok opp en beslektet problemstilling i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3-4/2009. "Den politiske utviklingen det siste tiåret har brakt til overflaten et fornyet behov for å reflektere over religiøse ytringer og deres stilling i en liberal politisk offentlighet", skrev Finke. I den forbindelse er det en utfordring at "en religiøst artikulert livsform angår ... betingelsene for det menneskelige forut for det politiske". Hvordan lar dette seg integrere i en politisk offentlighet basert på fornuft? "I hvilken grad er en religiøs selvforståelse fornuftig?" (Finke 2009: 532). Det synes her å foreligge et press for å tilpasse religiøst motiverte standpunkter til den sekulære offentlighets fornuftspremisser. Imidlertid er en offentlig fornuft "først fornuftig idet den ikke ekskluderer muligheten for at et religiøst artikulert språk kan inneha meningsressurser og orienteringsholdepunkter som også sekulære borgere må kunne se på som en legitim horisont for politisk deltakelse" (s. 533).

Finke legger Habermas og Hegel til grunn for sin drøfting av hvordan politikk og religion kan utvikle en felles meningsplattform. Det foreligger imidlertid klare indikasjoner for at politiserte religioner ikke har tålmodighet til å vente på slike filosofiske avklaringer. Som Demerath III (2007) bemerket, har religionens

tilbakekomst paradoksalt også har betydd voldens og terrorens tilbakekomst på den politiske arenaen. ”The global rise of religious violence” er tema for bøkene *Terror in the Mind of God* (2003) og *Global Rebellion. Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militias to al Qaeda* (2008), begge av Mark Juergensmeyer. Som det fremgår av sistnevnte boktittel viser Juergensmeyer at ”terror in the mind of God” ikke er noe særskilt muslimsk fenomen. Det finnes ”soldiers for Christ” (2003) også, eksempelvis det militante kristne høyre i USA, katolikker og protestanter i Nord-Irland, og det finnes ”soldiers” for sionisme, sikhisme, hinduisme, budhisme. Juergensmeyer diskuterer den religiøse terrorismens årsaker (”Loss of faith in secular nationalism”, 2008), konsekvenser (”first stage: uprisings”, ”second stage: internationalization”, ”third stage: anti-Americanism”, ”fourth stage: global war”, 2008), og mulige botemidler (”destroying violence”, ”terrifying terrorists”, ”separating religion from politics”, ”healing politics with religion”, 2003). Frykten for at fremveksten av et multireligiøst samfunn med sterkere islett av fundamentalisme skal utløse alt fra sosial trakassering til utbrudd av rene religionskriger, er utvilsomt medvirkende både til religionens tilbakekomst på den offentlige agendaen og til den sosiale spenningen rundt innvandring generelt (om fundamentalisme som globalt, nasjonalt og lokalt fenomen, se Herriot 2009).

Juergensmeyer var ”keynote speaker” på the XIXth World Congress of the International Association for the History of Religions, i Tokyo i 2005, men så var også konferansens hovedtema, og agendaen for ”religion and society” i ”the 21st century”, nettopp ”religion: conflict and peace” (Ter Haar og Tsuruoka red. 2007). Fundamentalisme og terror synes imidlertid der å ha blitt oppfattet som de mest ekstreme utslagene av en universell trend, jf. at en rekke av innleggene (og hele konferanserapportens del 3) dreide seg om ”explaining the global religious revival”. Det er heller ikke alle som er villige til å gi religion ansvaret for terroren i verden, men ser den snarere som en konsekvens av sekulariseringen, jf. *The Myth of Religious Violence. Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*, av William Cavanaugh (2009). Imidlertid kan det trolig også diskuteres hva som er forholdet mellom de fenomener som utløser religiøs fundamentalisme, og om religiøse terrorister så vel som deres kritikere ”slår på skjækene men mener merra”. Således hevder Juliane Engelhardt (2010) i sin innledning til temanummeret av *Den jyske Historiker* om religion og politikk at det er for enkelt å betrakte kristen og muslimsk fundamentalisme (hvis likhetstrekk overskygger forskjellene mellom dem) som reaksjoner mot modernisering. Moderniseringsteori setter gjerne likhetstegn mellom modernisering og sekularisering, men det er mulig å være for det moderne og likevel mot det sekulære.

Slik Juergensmeyer har påvist at påvist at religiøs vold og terror ikke er forbeholdt muslimer, har Sindre Bangstad (2009a) påvist at sekularisme ikke er forbeholdt den (protestantisk) kristne kulturkrets. Bangstad siterer også (s. 124-5) SSB-rapporter (Daugstad red. 2008; Løwe 2008) som viser at det blant norske innvandrere fra overveiende muslimske opprinnelsesland er stor variasjon i religionens viktighet, og at den er mindre for dem som er født i Norge enn for førstegenerasjonsinnvandrerne (men ikke uten unntak som vi har sett). I og for seg gir dette et svar på spørsmålet som utløste initiativet til denne rapport, den interne diskusjonen i SSB om det er forsvarlig å anslå veksten i den muslimske andelen av den norske befolkningen med innvandring fra overveiende muslimske opprinnelsesland som indikator. At det eksisterer en tro på at dette er en valid indikator, og at det er grunn til å frykte konsekvensene, vitner imidlertid NRK Trøndelags intervju 6.5.10 med artisten Hans Rotmo om (Gansmo 2010). Samfunnsrefseren Rotmo, som har kritisert kristendommen blant annet med juleplaten ”Vårres jul”, innrømmet at islam tør han ikke ta for seg. ”– Hvis jeg skulle sagt det jeg faktisk mener om islam, så er jeg ikke langvarig på denne kloden, nei”, sa Rotmo. Han var også sikker på at Norge blir islamsk i løpet av 50-100 år. ”Det er bare å fremskrive kurvene på befolkningsstatistikken”. Intervjueren konfronterte Rotmo med at han, som blir assosiert med venstresiden i norsk politikk, her uttaler seg på en måte

mange vil koble til en helt annen politisk retning. ”– Ja, men kloke tanker kan komme fra de rareste miljøer. Dette kommer av at alle andre er redde. Du kan bare se på Statistisk sentralbyrå. De må jo være livredde som ikke tør fortelle hvordan det faktisk blir”, sa Rotmo til NRK.

En strategi for statistikk om det politiske aspektet ved religion, tro og livssyn – og det religiøse aspektet ved politikk – må naturlig utvikles i sammenheng med en strategi for demokratistatistikk generelt. Det synes også naturlig å utvikle den overordnede kategorien forut for den underordnede. Slik en strategi for demokratistatistikk må ta som utgangspunkt at SSB allerede har en betydelig aktivitet på området (kandidatstatistikk, valgstatistikk, valgundersøkelser, partifinansieringsstatistikk osv.) må en strategi for å inkludere og forsterke tros- og livssynsaspektet ta som utgangspunkt at SSB allerede har samlet inn en mengde data om dette også. Det er gjort eksempelvis gjennom Valgundersøkelsene, der det foreligger lange tidsserier om religion og religiøsitet (men som hovedsakelig er rapporterte for andre formål og i andre sammenhenger), og det er gjort gjennom å ivareta det norske ansvaret for internasjonale undersøkelser, eksempelvis Verdiundersøkelsen (World Values Surveys), som i 2007 hadde et eget spørsmålsbatteri om holdninger til forholdet mellom religion og politikk.

Dertil forekommer nærliggende å utvide nøyaktig den samme innsatsen (kandidatstatistikk, valgstatistikk osv) til også å omfatte kirkevalget. Det vil imidlertid ikke speile det norske samfunn om en demokratistatistikk skulle begrense seg til valgstatistikk. Norske statsvitere er oppdratte til å tenke i termer av numerisk demokrati og korporativ pluralisme som de to viktigste kanalene for politisk innflytelse (Rokkan 1966), og den korporative kanalen, i gammel og ny utforming (den siste Makt- og demokratiutredningen fremhevet lobbyismen), må antas å være viktig også for religiøs innflytelse. Beskrivelsen til Beckford (2010) av samhandlingen mellom Labour-regjeringen og trossamfunnene innenfor ”the faith sector” har sitt norske motstykke i samhandlingen mellom offentlige og private aktører i ”den segmenterte staten” (Egeberg, Olsen og Sætren 1978). Mandatet til regjeringens trospolitiske utvalg gir inntrykk av å reflektere et ønske om å etablere en helhetlig og konfliktfri ”faith sector” i Norge også, slik intensjonen var i Storbritannia.

I et system der politikktutformingen og vidtrekkende beslutninger tas innenfor rammen av ”toppfolkenes fellesskap” (Hjellum 2007) synes det videre avgjørende viktig å kontrollere statistisk om det som derved blir samfunnets politikk, spiller samfunnets meninger, dvs. meningene til allmennheten, velgerne, medlemmene, menighetene. Dertil synes det av betydning på begge nivåer, dvs. både det overordnede demokratistatistiske og det underordnede religionspolitiske, å utarbeide statistikk over politikken *innhold*, eksempelvis slik den kommer til uttrykk gjennom stortingsvedtak. For dette formål kan det være like aktuelt for SSB å importere data fra Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) som å eksportere data dit; eksempelvis har NSD et utmerket stortingsarkiv. I et tros- og livssynsperspektiv må innholdsstatistikk særlig gjelde politikken i verdispørsmål og verdigrunnlaget for utformingen av politikken i andre spørsmål. I den ovenfor omtalte presentasjonen av undersøkelsen Norsk Monitor 2009/10 ble det gitt en rekke eksempler på divergens mellom stortingspolitikernes og folkets meninger i saker som omhandler verdispørsmål, men også eksempler på at politikerne har lyktes med å trekke folket over til deres standpunkt etter at upopulære vedtak har vært satt ut i livet (Hellevik 2010).

6.2. Religion og befolkningsstatistikk

Som opplyst innledningsvis og repetert i forrige avsnitt, var det SSBs statistikkområde ”02 Befolkning”, spesielt underemnet ”framskriving av antallet innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre”, som satte temaet religion, tro og livssyn på SSBs dagsorden. ”Si meg hvor du kommer fra, så skal jeg fortelle deg hva du tror”, var en mellomtittel Tronstad brukte i begge sine kapitler om

religion og innvandring i 2008. Nå påviste Tronstad selv at treffsikkerheten på slike prediksjoner ville variere med opprinnelsesland og grad av etterfølgende integrering i det norske samfunn. Det synes likevel å være en velfundert hypotese at innvandring heller enn omvendning er den viktigste årsaken til overgangen fra religiøs singularisme til religiøs pluralisme i Norge. Det synes også en rimelig hypotese at det er innvandring heller en omvendning som gir den religiøse dimensjonen spennvidde og religiøse interessenmotsetninger temperatur. Imidlertid skulle en tro at også andre demografiske endringer kan ha konsekvenser for befolkningens religiøse sammensetning, eksempelvis dens alderssammensetning. Hvis det er slik at opptatthet av religion er en generasjonseffekt, vil for eksempel forholdet til religion i "Generations X and Y" (Possamai 2009, der X-ene sies å være født 1965-80 og Y-ene 1981-2000) kunne bety at den type religiøsitet vi kjenner blant eldre i dag, bokstavelig talt vil gå i graven med dem. Hvis opptatthet av religion derimot er en livsfaseeffekt, og denne problematikken melder seg med stadig større tyngre etter hvert som man blir eldre og får et mer bevisst forhold til sin egen stadig nærmere forestående død, er det imidlertid ikke urimelig å forvente at religion i mer bestandig forstand vil øke sin "markedsandel" i den totale befolkningen etter hvert som andelen eldre i befolkningen blir større. Skal vi tro den finske religionssosiologen Heikki Ervasti gjør det seg imidlertid gjeldende en livsfaseeffekt, og den sies å være godt dokumentert. Ervasti svarer dette i et intervju med Aftenposten om resultatene fra siste runde av ESS, som Aftenposten 29.5.10 kunne opplyse at de var først ute i Europa med å publisere resultater fra. ESS viser at det blant muslimske innvandrere i Europa er vanlig med jevnlig moskébesøk det første året etter innvandring, hvorpå innvandrerne legger om til europeisk livsstil før besøket tar seg opp igjen når de har bodd lenge i Europa. Det siste tilskriver Ervasti livsfaseeffekten, idet innvandrerne i mellomtiden også er blitt eldre, og eldre er mer religiøse (Aale 2010).

Jo mindre kunnskap om befolkningens religionssammensetning, desto vanskeligere er det å ta hensyn til den ved utforming av den offentlige politikken. Jo mindre kunnskap, desto større sannsynlighet også for at oppmerksomheten dreier seg fra demografiens resultater til dens metoder for å frembringe dem. En illustrasjon er den danske boken "Tørre tal om troen – religionsdemografi i det 21. århundrede" (Warburg og Jacobsen 2007). Ifølge forlagets presentasjon er boken et pionerarbeid; for første gang setter religionsdemografer tall på de forskjellige religioners utbredelse i Danmark. Dette har vært en vanskelig oppgave fordi man i Danmark, som i de fleste vestlige land, ikke registrerer folk etter deres trosforhold, hva det er "gode politiske grunde til" (s. 6), heter det. Bokens bidragsyttere diskuterer derfor utfordringene med å tallfeste "den brogede mangfoldighed af religiøse tilhørsforhold i Danmark. Og de stiller kritiske spørsmål til pålideligheden af egne resultater", ifølge forlagsomtalen. Tross de politiske og metodiske forbehold slår forfatterne et slag for religionsdemografi. Tro om tro må erstattes med viten om tro.

På nasjonalt nivå er det primært innvandringen av muslimer som har gitt grunnlag for debatten om Huntington's "clash of civilizations", jf. den tidligere omtalte ekstreme overrepresentasjonen av islam i norske avisartikler om religion og ideologi (avsnitt 5.4). Dette er selvsagt ikke et særnorsk fenomen; symptomatisk satte Sipco J. Vellenga (2008) tittelen "Huntington in Holland" på sin artikkel om konfliktene forårsaket av muslimsk emigrasjon til Nederland. Mordene på politikeren Pim Fortuyn og filmskaperen Theo van Gogh lå muligens i bakhodet på Hans Rotmo da han sa til NRK at han neppe kom til å leve særlig mye lenger hvis han sa offentlig hva han mente om islam.

Uansett om nederlandsk nasjonalisme eller islamsk fundamentalisme har bidratt mest til å eskalere konfliktnivået i Nederland, gir Vallengas analyse inntrykk av at å telle innvandrere i befolkningsstatistikken ikke er tilstrekkelig. Det er også nødvendig å vite hva innvandring fører med seg. Vellenga fant fem gjennomgående trekk ved den nederlandske debatten om immigrasjon:

- Kulturalisering (fra diskriminering til medbrakt kultur som innvandringens hovedproblem)
- Islamisering (innvandrerkultur som synonymt med religion, spesielt islam)
- Avvisning av islam (som tilbakestående, intolerant, undertrykkende, likhetsfiendtlig, udemokratisk, fundamentalistisk, i motsetning til vestlig kultur, som er opplyst, tolerant, frihetlig, egalitær, demokratisk, sekulær)
- Neonasjonisme ("oss" mot "dem", bevaring av nasjonal kulturell identitet, avvisning av kulturell relativisme)
- Assimilasjon (krav om at innvandrerne må ta opp i seg den nasjonale kulturen, med alt hva dette kravet innebærer hva gjelder de verdiene en dermed mener seg å fremme og bekjempe, som toleranse, likeverd, frihet osv.)

Vellengas fem karakteristika indikerer også at vel så viktig som å vite hva innvandrerne har med seg i den kulturelle og religiøse bagasjen er å vite hva dette med rette eller urette fremprovoserer av nasjonale reaksjoner. Som påpekt allerede er det dertil viktig å vite om opptellingene av den offentlige debatten og av meningenes fordeling i befolkningen stemmer overens, selv om innholdsanalyser og meningsmålinger vel sprenger rammene for demografenes metodiske ansvarsområde.

Til gjengjeld indikerer behovet for disse metoder et behov for tverrfaglighet også ved behandlingen av befolkningsstatistiske problemstillinger. I et senere nummer av samme tidsskrift viser for øvrig Brian A. Jacobsen (2009) at den danske debatten om muslimene har likhetstrekk med den nederlandske. Ved å gi danskene grunn til å fryse muslimene ut som "de andre" har muslimene indirekte bidratt til å styrke dansk identitet, sier Jacobsen. Vel å merke dansk identitet til forskjell fra den muslimske – som imidlertid også på grunn av innvandringen er blitt en del av den danske identitet. I én og samme bevegelse medfører ekskluderingen av muslimene at dansk identitet både blir en mulighet og en umulighet, påpeker Jacobsen. Likhetstrekkene mellom Danmark og Nederland vekker umiddelbart nysgjerrigheten om Norge føyer seg til det samme mønsteret.

Flere undersøkelser indikerer at amerikanerne både er mer religiøse og mer religiøst tolerante enn europeerne. Når innvandring skaper religiøs spenning i Europa skulle en derfor tro at europeerne kunne lære mye om konfliktforebygging og konfliktløsning ved å se på USA, landet den senere president Kennedy i 1958 beskrev i bokform som "a nation of immigrants". To artikler i 2008-årgangen av *Nordic Journal of Religion and Society* indikerer på hver sin måte at innvandringsstatistikken med fordel kan suppleres med komparative religionssosiologiske og religionspolitiske studier, samtidig som det understrekes at slike studier kan ha en vei å gå før sammenligningene av Europa og USA faktisk blir sammenlignbare. Artikkelen er "Parameters Of Paradigms: Toward A Specification Of the U.S. Religion Market System" av R. Stephen Warner (2008), en elaborering av Warners eget nye paradigme for religionssosiologisk forskning fra 1993, med vekt på sammenligning mellom USA og Frankrike, og en oversikt og vurdering Andersen, Gundelach og Lüchau (2008), alle med fornavn Peter, har foretatt av de forholdsvis få komparative studiene som faktisk finnes.

Fra en demografisk synsvinkel synes utviklingen i befolkningens religiøsitet særlig å bli bestemt av to forhold: Innvandringen og aldringen.

Hva gjelder innvandringen synes en strategi for å fange opp det religiøse aspektet allerede å ha et solid fundament i det SSB har utført av levekårsundersøkelser blant innvandrere, jf. kapittel 3. Disse undersøkelsene gir imidlertid bare fundament for å belyse problemstillingen fra innvandreernes synsvinkel. Noe fundament for å belyse problemstillingen fra etnisk norsk synsvinkel synes SSB derimot ikke å ha. Ikke slik å forstå at SSB mangler statistikk om den etnisk norske synsvinkelen på innvandring, men slik å forstå at den statistikken som foreligger, mangler den

religiøse dimensjonen. SSB har helt siden 1993 gjennomført en årlig undersøkelse av holdninger til innvandrere og innvandring på oppdrag fra de ansvarlige myndighetene (opprinnelig Innvandringsavdelingen i Kommunal- og arbeidsdepartementet, så Integrerings- og mangfoldsavdelingen i Arbeids- og inkluderingsdepartementet, nå Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet), og tilrettelagte elektronisk på www.ssb.no fra denne undersøkelsen er rapportene fra 2003-2009. Ut fra disse rapportene har ikke nordmenns reaksjoner på innvandrernes religioner og religionsutøvelse noensinne har vært tema for denne undersøkelsen (jf. f. eks Blom og Lie 2003; Blom 2009). For å få et startgrunnlag må SSB således se på hva andre har gjort, både hvilke problemstillinger som har vært tatt opp, og hva som foreligger av empiriske resultater. Hva gjelder problemstillinger kan det f. eks. være av interesse å undersøke om de fem dimensjonene Vellenga fant i nederlandsk debatt, også lar seg gjenfinne i norske holdninger.

Hva gjelder aldringens betydning, foreligger det mange undersøkelser som tilsier at det er en sammenheng mellom alder og religiøsitet, og da slik at de eldre gjennomgående er mer religiøse enn de yngre. Et eksempel på dette er undersøkelsen Norsk Monitor, som har vært gjennomført hvert annet år siden 1985 i regi av Synovate (tidligere MMI). Ifølge den fagansvarlige for undersøkelsen gjør det seg gjeldende både generasjonseffekter og kohorteffekter i dette (Hellevik 2010). Det er altså ikke slik at religion vil dø ut etter hvert som de troende dør ut, for selv om yngre generasjoner tror mindre, tror også de mer etter som de blir eldre. Når eldrebølgen kan tenkes å påvirke dette, er det fordi den medfører at en større andel av befolkningen mot slutten av livet vil ha en lengre inaktiv periode, med rikere anledning til å tenke over livet etter døden, enn det tidligere generasjoner har hatt.

Dette er en utvikling SSB per i dag ikke synes særlig rustet til å speile. Med noen få unntak, spesielt som ansvarlig for den norske delen av internasjonale undersøkelser (jf. kapittel 3), samler ikke SSB inn opplysninger om befolkningens religiøsitet. SSB samler inn opplysninger om det ”objektive”, medlemskap i kirker, tros- og livssynsorganisasjoner, ikke om det ”subjektive”, hvordan folk faktisk tror.

Spørsmålet bør reises om dette er tilstrekkelig, eksempelvis om det gir godt nok kunnskapsfundament for en helhetlig tros- og livssynspolitik. Til fordel for at det er tilstrekkelig taler det forhold at folks faktiske tro er en privatsak og ikke et offentlig anliggende. Til fordel for at det *ikke* er tilstrekkelig taler det forhold at tro påvirker atferd, og kan påvirke atferd på andre måter enn bare det å melde seg inn i en religiøs organisasjon. Dermed reiser det spørsmålet om det er tilstrekkelig for en offentlig tros- og livssynspolitik at den forholder seg til tro og livssyn som et korporativt element i det segmenterte samfunn, og nøyer seg med å etablere et ”toppfolkenes fellesskap” innenfor ”the faith sector” slik det ble forsøkt i Storbritannia. Uten hensyntagen til helheten i trosutviklingen kan dette ha motsatt virkning av den tilsiktede, også det som i Storbritannia.

6.3. Religion og velferdsstatistikk

SSB har ikke noe statistikkområde kalt velferdsstatistikk. Område ”03 Helse, sosial og kriminalitet” dekker imidlertid mye av det mange vil forstå som samfunnets velferdstilbud – primært det offentlige (velferdsstaten) men også det private i den utstrekning dette finnes og er relevant – helsetjenester og helsetilstand, barne- og familievern, trygd og sosialhjelp, kriminalitet og rettsvesen (rettssikkerhet). Befolkningens levekår ligger derimot under ”00 Generelt”, sammen med valg. Befolkningens levekår sier imidlertid noe om behovet for og effekten av de velferdstilbud som finnes, og kunne derfor også tenkes lagt under et område kalt velferdsstatistikk. De objektive levekår kan på sin side betraktes som indikatorer for den subjektive livskvalitet, befolkningens tilfredshet med tilværelsen.

Kirker og andre religiøse organisasjoner tillegges vesentlig betydning i det sivilsamfunnet som på mange områder avlastet velferdsstaten. Dette gjelder især på de områder og i den utstrekning det politiske flertall ikke aksepterer at offentlig (del)finansierte velferdstjenester ytes på kommersielt grunnlag i konkurranse med tilsvarende offentlige tilbud. Statistikk som fanger opp helheten i det offentlig finansierte velferdstilbud, ikke bare det stat og kommune leverer selv, vil således i vesentlig grad fange opp de religiøse organisasjonenes velferdstilbud, og det på en rekke områder (barnehager, skoler, helse, omsorg). Eksempelvis ligger de religiøse organisasjonenes tilbud inne i statistikkene som viser at brukerne er mer tilfredse med private barnehager enn med offentlige (jf. f. eks. Difi 2010).

Helse. At religiøse organisasjoner kan avlaste det offentlige helsetilbudet er ikke ukomplisert. Fra en skolemedisinsk synsvinkel fremstår det således neppe som fordelaktig at det religiøse helsetilbudet omfatter slikt som helbredelse ved bønn og religiøs omskjæring (Hvis da religion skal holdes ansvarlig for det siste: Norsk helseinformatikk på www.nhio.no hevder, med støtte i Nasjonalt prosjekt for oppfølging av Regjeringens handlingsplan mot kjønnslemlestelse, at omskjæring er basert på tradisjon og ikke religion). Enn si vidundermiddelet askeavkok, hvis suksess i 1978 Aadnanes gir oss en påminnelse om i boken *Gud for kvarmann* (2008); Aadnanes diskuterer de alternative legekunster og terapier ("et rop etter helhet") som utslag av den fornyede interessen "for okkultisme og meir eller mindre framandarta religiøsitet" (s. 169). Eller som det heter i forordet til boken *Helse – frelse* (Kjølsvik og Holmen red. 2008), basert på forskningsprosjektet ved samme navn: Er det overhodet noen sammenheng mellom livssyn og helse, spør bokens redaktører, og besvarer sitt eget spørsmål med at én ting er vi i hvert fall sikre på, "at det i alle fall er en negativ sammenheng". Religion fører både til mord og selvmord, illustrert med kristelig inspirerte sektorer som kollektivt begår selvmord, og med muslimske selvmordsbombere (jf. omtalen av religiøs vold i avsnitt 6.1 ovenfor). "At slike religiøse forestillinger er negative helsefaktorer, hersker det ingen tvil om. Å være selvmordsbomber er ikke godt for noens helse", skriver Idar Kjølsvik og Jostein Holmen (s. 13).

Nettverksprosjektet "Helse – frelse" er et resultat av at det også innenfor skolemedisinen har oppstått interesse for problemstillinger knyttet til religion, tro og livssyn. Nettverket er knyttet til det medisinske forskningsprosjektet HUNT, et akronym for Helseundersøkelsen i Nord-Trøndelag.

HUNT ble opprettet av daværende Statens institutt for folkehelse i 1984, og har siden 2001 ligget under Institutt for samfunnsmedisin, Det medisinske fakultet ved NTNU. Hele befolkningen 20 år (senere 13 år) og eldre i Nord-Trøndelag har vært invitert til å delta i HUNT, som foreløpig har vært gjennomført i tre hovedrunder (1984-86, 1995-97, 2006-08).

HUNT 3 tok blant annet for seg sammenhengen "helse – frelse", eller hva livssyn kan bety for helsen. Det ble spurt om antall ganger vært i kirke/bedehus og drevet med menighetsarbeid, altså typisk kristelige aktiviteter. Et spørsmål om livssyn la også til grunn at man enten er kristen, humanetiker, ateist eller har "annet" livssyn (der "annet" åpenbart fanget opp alt fra "annen religion" til "intet livssyn"). To andre spørsmål om tro gjaldt utsagnet "det er ei mening med det" når noe ondt skjer i livet, og om å søke hjelp hos Gud når en trenger styrke og trøst. Svarene på disse spørsmålene lot seg koble mot en lang rekke spørsmål om ens fysiske og psykiske helsetilstand. Av boken fra helse – frelse prosjektet fremgår for øvrig at HUNT 3, rettet mot alle nordtrøndere, ble fulgt opp med mye grundigere utspørring om religion, tro og livssyn i utvalgte grupper, og spørreskjemaet fra pilotprosjektet for dette, i Purktrøa Gårdsbarnehage, er vedlagt. Foruten å rapportere fra en rekke delundersøkelser under prosjektet inneholder boken resultatet av et internasjonalt litteratursøk. Ytterligere litteraturreferanser er å finne i den vedlagte prosjektbeskrivelsen; blant annet til Helseundersøkelsen i Finnmark 1990, som indikerte at religiøse hadde best mental helse og at irreligiøse var minst tilfredse

med livet, og til *Handbook of Religion and Health* (Koenig med flere 2001), som tross gjennomgang av 1 600 publikasjoner om emnet ble avskrevet som av begrenset relevans for norske forhold.

I det hele gir ”helse frelse” boken innføring i et emne med klar relevans for SSBs helsestatistikk og forskning basert på denne. Hvis det normative formålet med helsestatistikken er å bidra til en bedret folkehelse, synes det nødvendig å vite ikke bare hva som ”objektivt” påvirker folkehelsen, men også hva som ”subjektivt” påvirker den. Til subjektiv påvirkning hører at folk tror noe virker og innretter seg deretter, med den åpenbare konsekvens at hvis troen er ubegrunnet, svekker den folkehelsen. Det synes derfor nyttig for folkehelsen å vite hva folk tror på, og som nevnt i avsnitt 5,4, indikerer Norsk Monitor at troen på det overnaturlige er på retur.

Et annet spørsmål er hva det er *ønskelig* å få belyst statistisk, og at nettopp SSB belyser statistisk. I den forbindelse er det også et spørsmål om *hvem* sine ønsker det bør tas hensyn til. Lovgiverne ønsker for eksempel *ikke* at SSB skal belyse statistisk sammenhengen mellom medlemskap i tros- og livssynssamfunn og andre forhold, jf. at det i lovverket som regulerer den offentlige støtten til slike samfunn gjøres eksplisitt at statistikkloven ikke gjelder her.

Det skal være usagt om konsekvensen er tilsiktet eller utilsiktet, men som følge av lovgivningen er SSB ikke i posisjon for å belyse statistisk sammenhengen mellom medlemskap i tros- og livssynssamfunn og *helse*, slik det blir gjort i Nord-Trøndelag av HUNT3. HUNT er en undersøkelse av hele populasjonen 13 år og eldre, men det er frivillig å delta. Ingen behøver å utlevere opplysninger om sitt livssyn og sin helse hvis de er usikre på hvordan opplysningene vil bli brukt. Den sikkerhet individet oppnår for seg selv ved å avstå fra å delta, overføres imidlertid til kollektivet som usikkerhet. HUNT gjennomføres ikke fordi befolkningen i Nord-Trøndelag trenger eller skal begunstiges med spesielt god medisinsk oppfølging, men for å gi kunnskap som skal komme hele helsevesenet til gode, faktisk alle helsevesener, også dem i andre land, og kunnskap som kommer alle helsevesener til gode kommer også alle mennesker til gode, i hvert fall er dette hensikten. 56 prosent av nordtrønderne deltok i HUNT3. Det kan hende at forholdet ”helse – frelse” ville tatt seg annerledes ut dersom alle hadde deltatt.

Det kan også diskuteres hva som ivaretar personvernet best for de som faktisk deltar og gir opplysninger, at de møter frem til medisinsk kontroll og besvarer spørreskjema om sitt livssyn, eller at to registre, ett for medlemskap i tros- og livssynssamfunn og et annet for helse, krysses mot hverandre. Og det kan diskuteres hva som gir størst sikkerhet til kollektivet, i form av kunnskap om sammenhengen eksempelvis mellom helse og frelse, en sikkerhet som i neste omgang vil komme individet til gode i form av et bedre helsetilbud. Det som skaper usikkerhet ved HUNT3 er allerede omtalt. Det som skaper usikkerhet ved bruk av registre, er kvaliteten på dem. En sammenheng mellom tro/livssyn og helse kan bli formidlet av tros- og livssynssamfunn som setter krav til livsførsel etc. Medlemmer av trossamfunn som setter forbud mot nytelse av alkohol, tobakk og tilfeldige seksuelle forbindelser, vil trolig langt sjeldnere pådra seg de sykdommer som i betydelig grad forårsakes av slike nytelser. Sammenhengen kan imidlertid også være av privat karakter, som at personlig tro kan gi mental styrke. I den grad den private tro er utslagsgivende, kan medlemskapsregistre mangle faktisk troende personer (de er ikke medlemmer) og inneholde personer som mangler troen (de er ”tvangsinnmeldte” av familie eller som følge av sosialt press i nærmiljøet osv.), og derved gi et feilaktig inntrykk av troens betydning for helsen.

Ovenfor er påpekt at det synes enklere å få bekreftet troens negative innvirkning på helsen. Dette betyr imidlertid neppe at det er umulig å få bekreftet dens positive innvirkning. Enkelte trosretninger setter for eksempel strenge men helsemessig sunne krav til ernæring og leveste; om noe, kan det virke som kravene er unødige

strengt. Slike menigheter gir muligheter for å undersøke om de troende faktisk følger disse reglene (hvilket kan si noe om mulighetene for å forbedre de irreligiøses helse med informasjonskampanjer), og hvis de følger dem, om helseeffekten faktisk er som helsemyndighetene forutsetter når de gir sine råd om kosthold og levesett, eventuelt kan de bidra til å kvantifisere effekten. I gunstigste fall kan slike undersøkelser fungere som laboratorieforsøk, med eksperimentgrupper og kontrollgrupper. Det kan hevdes at dette er problemstillinger som angår helsesektoren mer enn det angår helsestatistikken, men mot dette igjen kan det hevdes at helse som statistisk fenomen ligger under helsestatistikernes kompetanseområde, og dermed er det naturlig å forvente at de også påtar seg ansvar for det.

Livskvalitet. Forholdet mellom religion og velferd angår også livskvalitet og tilfredshet med tilværelsen i videre forstand. John Tomer (2008: 141-3) diskuterte religionens betydning for ”human well-being” i sin bok om *Intangible Capital* og dens bidrag til ”economic growth, well-being and rationality”. Stiglitz-kommisjonen påpekte at religiøst engasjement er en ”robust predictor of subjective well-being”, hva det er viktig men også vanskelig å måle, da det reiser spørsmål om ”political sensitivity” (Stiglitz 2009: 186), jf. også henvisningen til INSEE i Frankrike ovenfor. Akkurat hvor robust en ”predictor” religion er ble behandlet i masteroppgaven til Liesbeth Snoep og gjengitt i *Journal of Happiness Studies* (Snoep 2008). Snoep undersøkte sammenhengen mellom ”religiousness and happiness” i USA, Nederland og Danmark ved hjelp av data fra Verdiundersøkelsen (WVS), og fant at det er en sammenheng, men også at dens innhold og styrke varierer og at den ikke alltid er positiv, religiøse kan også være ulykkelige. I en senere artikkel i samme tidsskrift rapporterte Mark Holder med flere (2010) om sammenheng mellom ”spirituality, religiousness and happiness” blant barn 8-12 år gamle, og hevdet derved å bekrefte en rekke undersøkelser av det samme i den voksne befolkningen, jf. Stiglitz-kommisjonen ovenfor.

Siri Næss (2001: 117, 118) opplyste i rapporten *Livskvalitet som psykisk velvære* at ”undersøkelser fra vestlige land ... konkluderer med at religiøse mennesker har en høyere livskvalitet enn” de som ikke er det, men påpekte også at de fleste av disse undersøkelsene var fra USA. ”Det er usikkert om disse resultatene har gyldighet for Norge”, skrev Næss, da det ikke var ”kjent at det foreligger publiserte data fra Norge om sammenhengen mellom religiøs tro og selvrapporert livstilfredshet eller lykke”. Denne mangelen ble bøtet på av Ottar Hellevik (2008) i boken *Jakten på den norske lykken*, basert på Norsk Monitor, vel å merke forutsatt at det med religion og gudstro menes kristen tro. Data fra 2003/05 bekrefter sammenhengen mellom gudstro og lykke, idet de personlig kristne er mest og de religiøst usikre minst lykkelige (de som ikke tror på Gud, er litt lykkeligere enn de usikre), og de trofaste kirkegjengerne mye lykkeligere enn de som aldri går i kirken. Hellevik diskuterer dette funnet i forhold til Marx’ omtale av religion som opium for folket, dvs. som et middel til å få folk til å avfinne seg med samfunnsforhold de burde vært misfornøyde med. Han finner en viss støtte for at det forholder seg slik, men må også konstatere at det tydeligvis er ”noe mer med religiøsitet som årsak til lykke enn evnen den gir mennesker til å akseptere sin situasjon i livet” (s. 69). Det er nærliggende å tenke seg at dette ”noe” er religionens evne til å gi tilværelsen orden og mening. At hvis Gud ikke finnes vil mennesker ha behov for å finne ham opp, ikke for å mestre døden men for å mestre det forutgående livet.

Kristopher Gauthier med flere (2006) fant sammenhenger mellom religiøsitet (svakt positivt korrelert med ”mental well-being”), religiøs tvil (sterkere negativt korrelert med ”mental well-being”), behovet for erkjennelse og opplevelsen av tilfredshet med tilværelsen (life satisfaction). Keith Zullig med flere (2006) fant sammenhenger mellom religiøsitet, åndelighet, egenrapportert helsetilstand og tilfredshet med tilværelsen. I tråd med dette har Inger Furseth (2008) diskutert om religion kan betraktes som en form for sosial kapital – positivt og negativt – og hvilke implikasjoner dette kan ha for innvandring og religion. Furseth forfølger her

et tema som ble satt på dagsordenen av Robert Putnam (1993, 2000), og som også ble drøftet av Pippa Norris og Ronald Inglehart (2004) på grunnlag av Verdiundersøkelsen (WVS).

Om det skulle være en positiv sammenheng mellom religiøsitet som årsak og velferd som virkning, synes det derimot ikke å være noen positiv sammenheng mellom velferd og velstand som årsak og religiøsitet som virkning. Tvert om – i den ovenfor omtalte artikkelen om religion i Europa og USA (Andersen med flere 2008) fremheves at økt rikdom, med derav følgende økt trygghet, er en årsak til at behovet for religion som trygghet synker i rike land men opprettholdes i fattige land. I den sammenheng har det også vært påpekt at sosial trygghet, og ikke bare privat rikdom, kan ha en slik effekt (Norris og Inglehart 2004), at velferdsstaten bidrar til fenomener som avkristning og sekularisering. Phil Zuckerman (2009) besvarer spørsmålet, ”why are Danes and Swedes so irreligious”, med at det er en effekt av det lutheranske monopol, av velferdsstatens trygghet og sikkerhet (også det med referanse til Norris og Inglehart 2004), og av den høye yrkesdeltakelsen blant kvinner. Zuckerman ser heller ikke bort fra at det langvarige antireligiøse og antiklerikale sosialdemokratiske hegemoniet i disse landene har bidratt til sekulariseringen, men her blir det også spørsmål om hva som er årsak og virkning, for sosialdemokratene hadde ikke beholdt den politiske makten hvis de førte en politikk i strid med folkets vilje.

Strategisk er utgangspunktet for statistikk om religion og livskvalitet omtrent det samme som for religion og demokrati, at strategien for det generelle (livskvalitet) bør utvikles først, og strategien for det spesielle (religion) utvikles som en tilpasning til denne. Dette uttømmer imidlertid likheten mellom livskvalitet og demokrati som statistiske satsingsområder for SSB. Demokratiet er allerede et velutviklet satsingsområde, det gjenstår nærmest bare å innføre dette begrepet som fellesbetegnelse, men livskvalitet et lite utviklet område som fortsatt er gjenstand for diskusjon (Jf. Ljones 2010). Den dreier seg igjen om forholdet mellom det objektive og det subjektive, idet livskvalitet er det subjektive motstykket til befolkningens objektive levekår. Ulikt livskvalitet er levekårsstatistikk et stort satsingsområde i SSB, og har vært det siden 1973.

Levekårsstatistikk er imidlertid også et stort internasjonalt satsingsområde, og standardisert som EU-SILC innenfor EU-EØS samarbeidet. EU-SILC har hvert fjerde år en såkalt ”ad hoc modul”, og i 2013 skal denne for første gang omhandle måling av ”well-being”. Til grunn for dette ligger ikke minst Sofia memorandumet av september 2010, vedtatt på den 96. konferansen for de nasjonale europeiske statistikkbyråenes generaldirektører, der EU-SILC tillegges en sentral rolle når man innenfor dette samarbeidet nå ønsker å starte målinger av livskvalitet (Eurostat 2010). Når dette skrives, i november 2010, gjenstår det fortsatt å utvikle denne modulen. Religion, tro og livssyn kan dermed fortsatt bli en del av den, og selv om dette emnet skulle bli utilstrekkelig behandlet, vil modulen med stor sannsynlighet legge premissene for hvordan det bør og vil bli behandlet i fremtidige undersøkelser.

Fremskritt. Studier av livskvalitet og tilfredshet med tilværelsen inngår i en global bølge av initiativ med formål å måle fremskritt og modernisering ”beyond GDP”, som Stiglitz-kommisjonen og det tidligere omtalte OECD-prosjektet ”Measuring and fostering the progress of societies” (Jf. Rolland 2009a-c). Slike fremtidsrettede studier har sine fortidsrettede forløpere i makrohistorie, utviklingsteori og nasjonsbyggingsteori, som *Social Origins of Dictatorship and Democracy* av Barrington Moore Jr. (1966), *Det moderne verdenssystem* av Immanuel Wallerstein (1974) og Stein Rokkans arbeider (Jf. Østerud 1978). I dette perspektivet er religion ikke til å komme utenom. Et grandiose forsøk på å besvare spørsmålet ”Do societies or nations have a destiny or fate?” er *The Destiny of Modern Societies: The Calvinist Predestination of a New Society* av Milan Zafirovski (2009). Zafirovski diskuterer spesielt Amerikas ”skjebne” som et produkt av kalvinisme og

kapitalisme, og knytter derved an så vel til *Democracy in America* av Alexis de Tocqueville som til Max Weber, hvis protestantiske etikk, som kapitalismens ånd, nettopp var kalvinismen.

For Norges vedkommende reiser dette spørsmålet om hva det kan bety at landet aldri har vært kalvinistisk, subsidiært hva det kan bety at landet har vært preget av den lutheranske tenkemåten. Den lutheranske toregimentslæren om skillet mellom verdslig og åndelig øvrighet – gi Keiseren det Keiserens er og Gud det Guds er – kan kanskje forklare et fenomen som opptok Makt- og demokratiutredningen: Norsk åndselites og radikales paradoksale oppslutning om Staten som samfunnets velgjører. Således må maktutredningene konstatere at ”i Norge – i motsetning til i mange andre land – har de statsvennlige gjennomgående stått til venstre i politikken”, samt at ”i Norge har ikke forfattere, kunstnere og andre intellektuelle først og fremst definert seg i opposisjon til statsmakten” (Østerud med flere 2003: 291, 249; jf. NOU 2003:19, s. 57). Mens Marx definerte staten som borgerskapets eksekutivkomité, og mens intellektuelle i andre land ”definerer seg gjennom maktkritisk opposisjon” hvis rolle ”ligger i intervensjon mot makten på vegne av generelle verdier og prinsipper”, har norske intellektuelle og radikale sluttet seg til forestillingen om at ”den norske staten, som kombinasjon av velferdsinstitusjon og forankring for en lutheransk folkekirke, har stått folkelige bevegelser nær, med høy legitimitet i brede lag av befolkningen” (Østerud med flere 2003: 249, 250). Dette kan jo bety, som maktutredningene antyder, at norske radikale og intellektuelle gir sin tilslutning til demokratiaspektet ved toregimentslæren, jf. Finn Jarle Sæle, redaktøren av den kristne ukeavisen *Norge I DAG*, som i sin avis 10.3.09 utpekte denne læren som grunnlaget for demokratiet (Sæle 2009). Imidlertid kan det også (og mer pragmatisk) bety, hva maktutredningene heller ikke overser, at den norske åndseliten ”har krevd uavhengighet og kunstnerisk autonomi, men vil samtidig være beskyttet mot markedes usikkerhet” og derfor har søkt staten som havn (Østerud med flere 2003: 249). I så måte er paradokset at i Norge er åndseliten og de radikale mer opptatt av den trygghet staten kan gi dem enn av den risiko samfunnet løper ved statens allmektighet, med den konsekvens at ”maktkritikken mot staten” først og fremst har ”kommet fra talsmenn for et friere næringsliv, ikke fra akademikere og intellektuelle” (s. 250). I Norge er det altså primært de få som er vant til å ta risiko – de tar det fortløpende i markedet – som også tar risikoen ved å kritisere staten. De tar den imidlertid på vegne av sine egne ”generelle verdier og prinsipper”, som verken nødvendigvis eller sannsynligvis sammenfaller med de ”generelle verdier og prinsipper” som intellektuelle og radikale i andre land forfekter når de kritiserer statsmakten.

OECDs ambisjon med prosjektet “Measuring and fostering the progress of societies” har vært å komme frem til en globalt omforent forståelse av hva fremskritt er ut over økning av bruttonasjonalproduktet. Forskjellen mellom amerikansk kalvinisme og norsk lutheranisme, begge tilhørende den kristne protestantismen, i forståelsen av hva fremskritt er og hvordan det kan oppnås, især forskjellen i forståelsen av hvilken rolle staten spiller og bør spille, gir et forvarsel om hvilke forskjeller som kan komme til syne ved sammenligning mellom religioner med større avstander mellom seg, mellom protestantisme og katolisisme, for eksempel, eller mellom kristendom og de øvrige verdensreligionene (der islam neppe er den som står kristendommen fjernest).

Ovenfor har vært diskutert ulike teorier om sammenhengen mellom økonomisk vekst og forestillingen om fremskritt, at jo rikere land blir, desto likere blir de også i verdier og trosoppfatninger, og jo likere land blir økonomisk (basis), desto skarpere blir motsetningene i verdier og trosoppfatninger (overbygning), jf. referansene til Huntington og Wilensky i kapittel 5. Gitt den makt religioner i århundrer har hatt over sinnene, især i land med en dominerende statsreligion, synes det nødvendig å ta hensyn til dette både ved utformingen av spørsmål og ved fortolkningen av resultater når en undersøker hva samfunnseliter og ”de brede lag av folket” oppfatter som fremskritt. For gjennomføringen av slike undersøkelser

virker det imidlertid nærliggende å betrakte OECD som den prinsipale premissleverandør.

6.4. Religion og utdanningsstatistikk

”Utdanning” er SSBs statistikkområde 04. Det omfatter alle nivåer, fra barnehage via grunnskole og videregående til høyskoler og universiteter, det omfatter folkehøgskoler, voksenopplæring, både bedriftsintern opplæring og fjernundervisning i form av nettstudier og brevkurs, det omfatter introduksjonsordningen for innvandrere, norske studenter i utlandet og utenlandske studenter i Norge, lærere og vitenskapelig ansatte i skolene osv. Det omfatter både offentlige og private utdanningstilbud. Religion, tro og livssyn er et aspekt ved denne statistikken på alle nivåer av både det offentlige og det private utdanningstilbudet.

For det offentlige utdanningstilbudets vedkommende har en sentral problemstilling vært hvilket formål undervisningen i religion, tro og livssyn skal ha, jf. omtalen i kapittel 3 av valgundersøkelsene i 1997 og 2001, der det ble stilt spørsmål om kristendomsundervisningen bør være obligatorisk eller frivillig i grunnskolen. Kristendomsundervisning har vært et obligatorisk fag siden skolen startet i 1739². Fra da og helt til 1969 var formålet forkynnende, idet undervisningen var en del av kirkens dåpsopplæring. Dissenterloven av 1845 ga rett til fritak fra å bli opplært i statskirkens tro, men de som benyttet seg av denne retten fikk ikke noe tilbud før i 1974, da det ble innført et ikke-obligatorisk, alternativt fag kalt livssynsundervisning. I perioden 1997-2000 ble det så trinnvis innført et nytt obligatorisk fag i grunnskolen kalt ”kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering” (KRL), fra 2002/03 ”kristendoms-, religions- og livssynskunnskap”. Dette faget skulle ikke gi opplæring i en bestemt tro, men kunnskap om religioner og livssyn, og i så måte være et ordinært skolefag på linje med de øvrige fagene i skolen. Et slik fag skulle det ikke være noen grunn til å be om fritak fra, mente Stortinget. Tvert om burde faget samle elever med ulik trosbakgrunn til en felles undervisning der de fikk innføring i det felles kunnskaps-, kultur- og verdigrunnlaget som samfunnet bygger på, lærte respekt og dialog på tvers av ulike tros- og livssynsgrenser og utviklet forståelse og toleranse i religiøse og moralske spørsmål.

De gode intensjonene forhindret ikke at det oppsto betydelig turbulens rundt så vel faget som reglene for fritak fra det, og begge deler ble gjenstand for en rekke evalueringer og stortingsbehandlinger, til dels på statistisk grunnlag (statistikk over bruken av fritaksretten). Tross forsøk på å imøtekomme kritikk ble det i 1998 reist sak mot staten med krav om fullt fritak fra KRL-faget. Saken ble behandlet i alle norske rettsinstanser, som alle ga staten medhold (høyesterettsdommen falt i 2001), hvorpå saksøkerne klaget Norge inn for Menneskerettskomiteen i FN og for Den europeiske menneskerettsdomstolen (EMD). Der fikk saksøkerne medhold. Menneskerettskomiteen i FN kritiserte i 2004 rammen rundt KRL-faget for å være i strid med artikkel 18 nr. 4 i FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter. Komiteens uttalelser er ikke bindende for Norge, men var likevel tilstrekkelig til å få regjering og storting til å foreta nok en justering av læreplan og fritaksordning, denne gang som en del av Kunnskapsløftet. Dette var imidlertid ikke tilstrekkelig til å unngå en dom i Den europeiske menneskerettsdomstolen. I 2007 dømte EMD Norge for med sitt KRL-fag i grunnskolen å ha krenket Den europeiske menneskerettskonvensjon (EMK), Første tilleggsprotokoll artikkel 2 om ”the right to education”:

”No person shall be denied the right to education. In the exercise of any functions which it assumes in relation to education and to teaching, the State shall respect the right of parents to ensure such education and teaching in conformity with their own religious and philosophical convictions”.

² Fremstillingen her bygger på Ot.prp. nr. 54 (2007-2008).

EMD kom til at KRL-faget ikke var verdinøytralt, men tilgodeså kristendommen på en måte som syntes vanskelig å forene med det overordnede målet om å fremme forståelse, respekt og dialog mellom trossamfunn. Muligheten til å søke delvis fritak kompenserte ikke for dette. Ikke bare gjorde ordningen det uklart for foreldrene hva de eventuelt skulle søke fritak fra. For å få fritak for sine barn var det også risiko for at de måtte utlevere private aspekt ved sin tro, i strid med menneskerettighetene.

EMK er en del av norsk lov, og har prioritet over annen norsk lovgivning. Norge ble derfor bundet av dommen i EMD. Kunnskapsdepartementet fremmet følgelig i april 2008 Ot.prp. nr. 54 (2007-2008) om gjennomføring av nødvendige endringer i opplæringsloven. Forslaget ble vedtatt av Stortinget i juni samme år. Kristendommen ble strøket og etikk innført som deler av fagets navn, som nå lyder ”religion, livssyn og etikk”. Stortinget sluttet seg enstemmig til de nye fritaksreglene som ble innført. Også en tilføyelse om at skolen skal vise respekt for elevenes og foreldrenes overbevisninger ble enstemmig vedtatt. Derimot var det langt fra enighet om å stryke kristendommen fra fagets navn, samt å gi den en mer beskjeden plass i dets formålsparagraf. Dette ble vedtatt med regjeringspartienes stemmer (Ap, SV og SP). Et mindretall bestående av FrP, H og Krf. ville beholde kristendommen i fagets navn og gi den (eller mer presist den evangelisk-lutherske protestantismen) en mer fremtredende plass i innholdet. Venstre gikk derimot ikke bare med på navneendringen, men gikk enda lengre enn regjeringspartiene i å foreslå at også andre religioner enn kristendommen måtte presenteres ut fra sin egenart, altså på egne og ikke på kristendommens premisser.

At det var et splittet storting som vedtok endringene i opplæringsloven, og at det blant høringsinstansene særlig var stor motstand mot å stryke orde ”kristendom” fra fagets navn, tilsier at det fortsatt kan være grunn til å overvåke fagets posisjon i skolen. På sett og vis synes rollene nå å være byttet om, slik at de som tidligere søkte om fritak, trolig nå er mer fornøyde med loven, mens de som tidligere var fornøyde med loven, kan ha fått et motiv om ikke for å kreve fritak, så for å overføre barna sine fra den offentlige skolen til private kristne skoler. Statistikk over fritaksordningen synes ikke å ha vært ført av SSB. Derimot fører SSB statistikk over private kristne skoler.

SSB fører også statistikk over utdanningen av teologer, både i offentlig og privat regi. Det er trolig bare et tidsspørsmål før slik statistikk blir utvidet til å omfatte også imamer. Riktignok har spørsmålet om dette etter hvert en lang historie med flere tilbakeslag. Først ute med en statlig imamskole i Norge var Arbeiderpartiets Saera Kahn, som foreslo dette i 2002 da hun var lokalpolitiker i Oslo. Hun mottok positive signaler fra kirke- og kunnskapsministre både fra Krf. og SV, men intet skjedde. I april 2010 fremmet imidlertid Venstre forslag om en fellesnordisk imamutdanning, og fikk støtte av Teologisk fakultet ved Universitetet i Oslo. Venstre fikk imidlertid ingen støtte da forslaget ble behandlet i Stortingets kirke-, utdannings- og forskningskomité, og i Stortinget 12. november falt det med 4 mot 87 stemmer. Ikke før hadde dette skjedd, så fikk imidlertid ideen støtte fra generalsekretæren i Kirkenes Verdensråd, Olav Fykse Tveit, som i følge Aftenposten på Kirkemøtet i Tønsberg 15.11 sa at ”Norge går i feil retning dersom Regjeringen sier nei til å støtte imamutdanning” (Kullerud 2010). Tveit var opptatt av dette i et paneuropeisk perspektiv, og mente at en aktiv statlig religionspolitikk, der presteutdanning og imamutdanning likebehandles, vil bremse utviklingen mot religiøs ekstremisme forårsaket av at en så betydelig religiøs minoritet holdes ute i kulden, jf. henvisningen til president Sarkozy i avsnitt 4.2.4 ovenfor.

To vedtak initierte av flertallsregjeringen Stoltenberg II synes å ha betydelig innvirkning på grunnlaget for å produsere statistikk om private utdanningstilbud baserte på religion, tro og livssyn. Det ene er barnehageløftet om full behovsdekning innen utgangen av 2007, et løfte som har vist seg å umulig å oppfylle uten et betydelig privat tilbud, herunder tilbud drevet av religiøse

organisasjoner. I følge SSBs barnehagestatistikk gikk 46 prosent av barnehagebarna i privat barnehage i 2009. Det andre er innstramningen av privatskoleloven, eller mer presist loven om private skoler med rett til statstilskudd, der intensjonen var å dempe veksten i privatskolene til fordel for den offentlige skolen, men der restriksjonene i realiteten begrenser seg til private skoler med ambisjoner om å tilby samme undervisning som den offentlige skolen, bare med bedre kvalitet. Regjeringen erkjenner at privatskoler ikke er til å komme utenom, forankret som de er i menneskerettsloven, men aksepterer dem kun som supplement, ikke som konkurrenter til den offentlige skolen. Således er religion ifølge privatskoleloven det første av seks godkjenningskriterier som gir rett til statstilskudd (de påfølgende er pedagogikk, internasjonal skole, toppidrett, norsk skole i utlandet og skole tilrettelagt for funksjonshemmede), og SSBs utdanningsstatistikk viser at hovedtyngden av de nye skolene som etableres, er kristne skoler. Imidlertid er ikke kristne organisasjoner de eneste som ser vekstpotensialet her. Et stort skolepolitisk diskusjonstema i Oslo i 2010 har vært Foreningen Fredsskolens initiativ til å starte en ny muslimsk skole i Oslo (den forrige ble lagt ned i 2004). Initiativet fikk først nei fra bystyrets flertall, deretter ja fra Utdanningsdirektoratet og til slutt klarsignal fra Kunnskapsdepartementet. I november 2010 ble det kjent at minst tre grupper planlegger etablering av muslimske privatskoler i Oslo (Tjernshaugen 2010).

6.5. Religion og kulturstatistikk

Begrepet *kultur* anvendes som kjent i to hovedbetydninger, som et sektorbegrep og som et helhetsbegrep. De er ikke gjensidig utelukkende, idet sektorbegrepet snarere identifiserer en underkategori under helhetsbegrepet. En redegjørelse for de to begrepene er å finne i *Store norske leksikon*. Den innledes med å minne om at kulturbegrepet sin opprinnelse i dyrking (kultivering) av naturen, og fortsetter slik:

”Kultur brukes også om tanke-, kommunikasjons- (uttrykks-) og atferdsmønstre hos mennesker. Her brukes imidlertid begrepet på to nokså ulike måter. Vi kan skille mellom det sektororienterte kulturbegrepet og det generelle (helhetlige eller «altomfattende») kulturbegrepet. Det sektororienterte kulturbegrepet betegner den sektor av samfunnslivet hvor visse uttrykksformer gis en grad av artistisk bearbeidelse («kulturlivet», «kunst og kultur», etc.). Gjennom vurderinger omkring graden eller kvaliteten av slik bearbeidelse gjøres det her ofte et skille mellom såkalt «finkultur» på den ene siden og «folkelig kultur» (eller «populærkultur») på den andre. [...]

Det generelle kulturbegrepet omfatter tanke-, kommunikasjons- og atferdsmønstre på alle felter av samfunnslivet, uavhengig av om det finnes noen spesialisert kultursektor eller ikke. Ofte tenkes slike mønstre å overlape ulike felt og sektorer på en slik måte at kulturen fremstår som sammenhengende og helhetlig. Forestillingen om slike sammenhengende helheter gjør det også mulig å snakke om kulturer i flertall. Da tenkes det ofte at hver kultur tilsvarer ett folk eller samfunn (norsk kultur, samisk osv.), men begrepet kan også brukes om enheter på ulike nivåer (for eksempel vestlandsk kultur, norsk kultur, europeisk kultur osv.). Ulikt det sektororienterte kulturbegrepet impliserer det generelle kulturbegrepet ikke verdibaserte graderinger, men man kan likevel tenke seg at helhetene omfavner underordnede varianter” (Schackt 2009).

Med utgangspunkt i produksjonsaspektet ved kultur kan en litt forenklet si at skillet mellom de to begrepene tilsvarer skillet mellom profesjonelle og amatører. Sektorbegrepet fanger opp den profesjonelle næringsvirksomhet samfunnet har definert som kulturproduksjon, samt konsumet av disse produktene (“kulturindustrien”, jf. Horkheimer og Adorno 1972, Hesmondhalgh 2007). Helhetsbegrepet fanger dertil opp innbyggernes (amatørens) egenaktiviteter av lignende karakter. Begrepet fanger imidlertid også opp hvordan egenproduksjon og konsum av andres produksjon (selvsagt inklusive konsum av kultursektorens

produkter) setter sitt preg på ”kulturen i samfunnet”, i Rolland (2007) og (2008) kalt samfunnets tenkemåte, gjøremåte og væremåte.

Det SSB publiserer som kulturstatistikk, er i hovedsak sektorstatistikk. Et tema som er utredet, men foreløpig ikke (ferdig) diskutert, er om SSB bør publisere statistikk basert på helhetsbegrepet også (jf. Rolland 2007).

Sektorbegrepet. At SSBs kulturstatistikk er sektorstatistisk, samt at SSBs statistikk om religion, tro og livssyn gjerne publiseres i serien av kulturstatistiske publikasjoner, medfører naturligvis at SSBs religionsstatistikk også i hovedsak er sektorstatistisk. Den er konsentrert om objektive handlinger, som å melde seg inn i religiøse organisasjoner, og inneholder lite om subjektive holdninger, som å tro. I dette perspektivet er det to lakuner i statistikken, (a) det foreligger kun kunnskap om medlemskap, ikke om menigheter som i Sverige (jf. avsnitt 4.1.2) og (b) det foreligger kun kunnskap om medlemskap i organisasjoner som søker offentlig støtte, ikke om organisasjoner som velger å klare seg uten. Begge disse forhold skyldes endringene av statistikkens grunnlag (jf. kapittel 3).

Foruten rent kirkelige handlinger som gudstjenester, produserer kirker og trossamfunn ”sektorkultur” av samme type som den øvrige kunst- og kulturnæringen. Som nevnt, er kirkemusikk og kulturaktiviteter blant de forhold Dnk siden 2005 årlig har rapportert til SSB. Forhold som rapporteres, er kirkens kor (for barn, voksne, familier), samt bruken av kirken til konserter og andre kulturarrangementer, antall slike arrangementer og antall deltakere i dem (publikum).

Tallmaterialet legges til rette for uttak av tabeller i Statistikkbanken. Kirke-KOSTRA opplyser for øvrig at fra 2009 omfatter materialet også kulturarrangementer i regi av andre; et typisk eksempel er trolig bruken av kirkene som konsertlokaler for artistenes juleturneer. Dette tallmaterialet rapporteres imidlertid ikke i publikasjonen *Kulturstatistikk*. Ei heller synes det å foreligge tilsvarende informasjon om andre tros- og livssynssamfunns produksjon av ”sektorkultur”.

Stiftelsen Kirkeforskning (KIFO) har et forskningsområde kalt ”Religion og kulturliv”. Det omfatter både Den norske kirke, andre kristne trossamfunn og ”andre religiøse kontekster”, som det heter i presentasjonen av det på www.kifo.no. Der påpekes det at området ikke bare omfatter bruk av religiøse organisasjoner og bygninger som rammer og arenaer for kulturell aktivitet, også av sekulær karakter, men også bruk av sekulære rammer til å utfolde religiøst motivert kulturliv.

På området ”Religion og kulturliv” startet KIFO i 2009 to prosjekter. Prosjektet ”Kultur i kirken – kulturaktivitetene i Den norske kirke” følger opp kirkens økte satsing på kultur etter at kirken i 2005 utga sin egen kulturmelding, *Kunsten å være kirke* (Norske kirkeakademier 2005). Med to bispedømmer som case, Tunsberg og Sør-Hålogaland, har formålet med prosjektet vært å kartlegge kulturaktivitetene og vurdere deres rolle i kirken. Rapport fra dette prosjektet forelå i mai 2010, og viste blant annet slikt som at kirken er blant de største lokale kulturaktører og den lokale kulturarenaen som vokser mest, at musikk og sang dominerer sterkt, at kirkelig kulturliv både er profesjonell kultur og amatørvirksomhet – men også at kulturkirken er lite flerkulturell og kan være en konfliktfaktor, slik tilfellet synes å ha vært i lulesamiske og læstadianske Tysfjord kommune i Sør-Hålogaland bispedømme (Egeland og Agedal 2010).

Prosjektet ”Kulturkyrkja” skal beskrive og analysere kulturaliseringen av kirker. Det er en oppfølger til prosjektet ”Lokalt kulturliv i endring”, finansiert av Norsk Kulturråd og avsluttet høsten 2009, og en del av prosjektet ”Religion som estetiserende praksis”, finansiert av Norges Forskningsråd og drevet av Universitetet i Agder. ”Kulturkyrkja” er planlagt avsluttet i 2011.

Under prosjektet ”Religion som estetiserende praksis” ligger også KIFOs prosjekt ”Estetisering av muslimske kvinners kropp, en komparativ analyse av Oslo og Los Angeles” (spesielt kvinners klesdrakt). Dette synes å være prosjektet som sprenger den statskirkelige og kristne rammen rundt KIFOs forskningsområde ”Religion og kulturliv”.

SSB synes å kunne tilføre dette forskningsområdet statistisk innsikt bare ved å gjennomføre analyser av det materialet som Dnk stiller til rådighet. Samtidig utgjør dette materialet SSBs begrensning hva gjelder statistikk om og analyser av religioners, tros- og livssynssamfunns produksjon av sektorkultur.

De ulike kirke- og trossamfunns forhold til kunst har som kjent også vært blant forskjellene mellom dem. Noen har stått for bygging og utsmykking av gedigne byggverk, som katedraler og moskeer, og for å fylle disse med sakral musikk av ypperste kvalitet. Andre har stått for hvitkalking av kirkeveggene og forvisning av fortidens kirkekunst til loftet. I dag synes forholdet mellom religion og populærkultur å fange inn et tilsvarende spenningsfelt, med dertil hørende usikkerhet om hvordan det er mest hensiktsmessig å forholde seg. Er populærkulturen kirkens venn eller fiende, er den skolerelig, ikke-religiøs, antireligiøs eller alternativreligiøs i sitt innhold? Typisk innledes tre bøker om emnet, *Understanding Theology and Popular Culture* (Lynch 2005), *Between Sacred and Profane* (Lynch red. 2007) og *Exploring Religion and the Sacred in a Media Age* (Deacy og Arweck red. 2009) alle med kapitler om ”why study religion and popular culture”.

For SSB reiser dette spørsmålet om hvilke hensyn det bør tas til (populær)kulturens innhold ved utarbeidelsen av statistikk over kultursektorens produksjon og konsumet av dette. Statistikken kan vanskelig sies å speile kulturen uten å speile dens innhold, så spørsmålet må gjelde hvor detaljert dette bør speiles. Spørsmålet synes like relevant for kultur som immateriell og materiell verdi (den pris vi setter på kulturen både i overført og bokstavelig betydning), for kultur som importvare og eksportvare (og dertil hørende kulturell utenrikspolitikk). I den forbindelse er det muligens et tankekors at ”true Norwegian black metal” musikk, kjent for sitt aktive forhold til kirkebrenning, visstnok har vært en av Norges største kulturelle eksportartikler de siste par tiårene (kilde: Wikipedia, diverse artikler, jf. også kapitlene ”Satanisme og okkultisme” i *Norsk idéhistorie*, Eriksen og Sørensen red. 2003 og ”Grevens tid” i *Gud for kvarmann*, Aadnanes 2008).

Det er åpenbart delte meninger om SSBs praksis med å rapportere religion, tro og livssyn som kulturell sektorstatistikk. Vitnesbyrd om dette kan hentes fra konferansen Nordisk Ministerråd arrangerte i Alta i februar 2005 over temaet ”Et multireligiøst Norden, verdifullt eller verdiløst? Arbeiderpartiets kirkepolitiske talskvinne Eva Nielsen refererte der til religionsforskeren Torkel Brekke, som mener at den religiøse sfære får stadig større innflytelse over den politiske, og viste til at også andre forskere hevder verden blir stadig mer religiøs, og at religionens politiske rolle er økende. Hun påpekte at i USA ser vi en sterk vekst i den ekstreme kristne konservative fløyen, som seg utslag i blant annet politikken landet fører i FN, der de står for en konservativ holdning til bioteknologi og prevensjon. I Norge derimot, finner vi ”informasjon om religion i Statistisk årbok under temaet fritid kultur og sport. Det blir sammenlignet med kino og fotball”. Nielsen ga sin støtte til daværende statsminister Kjell Magne Bondevik, som uken i forveien hadde uttalt at han ville ha religion inn i norsk utenrikspolitikk, der de utgjør et forsømt område. Hun var enig i at ”religion må forstås og at det utgjør et viktig moment i konfliktløsning. På lik linje med at kjønn også utgjør en viktig faktor i konfliktløsning. Samtidig handler politikk om å finne løsninger på et annet grunnlag enn tro, på et verdslig grunnlag” (Nielsen 2005). Møtereferatet etterlater inntrykk av at Eva Nielsen, og kanskje også hennes publikum i Alta, ble provosert av sammenstillingen religion, kino og fotball, og heller så religion, tro og livssyn rapportert som demokratistatistikk eller politisk statistikk.

Helhetsbegrepet. Ett av forskningsområdene til Stiftelsen Kirkeforskning (KIFO) bærer tittelen ”Individens tro og livssyn”. Det som produseres av statistikk på dette området må kunne karakteriseres som kulturstatistikk basert på helhetsbegrepet. I et tros- og livssynsperspektiv må den sentrale statistiske problemstillingen være i hvilket omfang og på hvilken måte den norske tenkemåten, gjøremåten og væremåten er påvirket av vår religiøse kulturarv og dens ”clash” med andre religioner og livssyn, i Huntingtons betydning. Ett av KIFOs prosjekter på dette området synes å være nettopp av en slik karakter: Prosjektet ”Religion 2008”, hvis sluttprodukt er en bok som ble ferdigstilt sommeren 2010, *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*, redigert av Pål Ketil Botvar og Ulla Schmidt. Datamaterialet i ”Religion 2008” er hentet fra International Social Survey Programme (ISSP), et internasjonalt årlig samarbeidsprosjekt der Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) er den norske partneren. ISSP 2008 hadde for tredje gang religion som tema (de to foregående rundene om religion var i 1991 og 1998), og det internasjonale spørreskjemaet var supplert av spørsmål stilt av forskere tilknyttet KIFO, med formål å kunne sammenligne med de tidligere undersøkelsene. Etableringen av en tidsserie indikerer at den er basert på de samme prinsipper som offisiell statistikk. I et appendiks til boken opplyser Pål Ketil Botvar at data til ”Religion 2008” ble samlet inn postalt og via et nettbasert skjema av TNS Gallup og NSD, og at bruttoutvalget var på 2 700 og nettoutvalget på 1 072 respondenter, hvilket gir en svarprosent på 40,8, betydelig høyere enn ved de to foregående rundene da det var frafallet som lå på dette nivået.

Undersøkelsen ”Religion 2008” omfatter en rekke tema, herunder også religiøst mangfold, nye ritualer, alternativ religiøsitet. Som en konsekvens belyser sluttboken *Religion i dagens Norge* fra hele tolv forskjellige synsvinkler. Emnene som behandles, er

- 1) Bokens undertittel, *mellom sekularisering og sakralisering*, dvs. endringene i nordmenns religiøse liv, i andelen ikke-troende og innholdet i de troendes tro (Pål Ketil Botvar)
- 2) Fremveksten av et religiøst pluralistisk samfunn, utfordringene ved religiøst mangfold både innenfor og utenfor Den norske kirke (Ulla Schmidt)
- 3) De geografiske forskjellene i norsk religiøsitet, større regionale men mindre lokale forskjeller (Pål Ketil Botvar, Pål Repstad og Olaf Agedal)
- 4) Alternativ religiøsitet og dens to retninger, de nyåndelige og de alternativt troende (Pål Ketil Botvar og Jan-Olav Henriksen)
- 5) Religion i offentligheten: Stikk i strid med inntrykket skapt av den offentlige debatten, har nordmenn forsterket sitt ønske om en sekulær offentlighet (Jan-Olav Henriksen og Ulla Schmidt)
- 6) Religion i skjæringsfeltet mellom privatsfæren og den offentlige politikk; det er blitt en mer utbredt oppfatning at kirken har for mye makt (Pål Ketil Botvar)
- 7) Mediene som ressurser for religiøs orientering (Knut Lundby)
- 8) Betydningen av religiøs tilhørighet for ens standpunkt i etiske og moralske spørsmål (Ulla Schmidt og Jan-Olav Henriksen)
- 9) Religion og likestilling mellom kvinner og menn – tegn til at de religiøst aktive nærmer seg den alminnelige folkemeningen (May-Linda Magnussen og Pål Repstad)
- 10) Nye symboluttrykk, religiøs estetikk - lystening som inntak til å forstå folkekirkelig religiøsitet (Olaf Agedal)
- 11) Religion som tradisjonsoverføring: ”Fortsetter utviklingen slik vi har sett gjennom de siste 17 årene, vil fremtidsutsiktene for et kollektivt kristent minne i den norske befolkningen være usikre” (Ida Marie Høeg)
- 12) Et forsøk på oppsummering: ”Selv om begrepet *sekularisering* er for snevert til å gi en dekkende forståelse av det mangesidige og motsetningsfylte ved religion i Norge, er det likevel flertydig nok til å

fange inn noen av de mest iøynefallende og dominerende tendensene”
(Ulla Schmidt)

I oppsummeringen konstateres det at Jürgen Habermas (2005) sitt begrep om det postsekulære samfunn ikke er dekkende for tilstanden i Norge; ”til det er sekulariseringsprosessene fremdeles for dominerende”, og påstandene om at ”religionen er tilbake i offentligheten” og ”sekulariseringstesen har slått feil”, avskrives som unyanserte og sjablongaktige (s. 204). De kan avskrives som uttrykk for at befolkningen er blitt mer religiøs og ønsker mer religion i offentligheten. Imidlertid har vi også sett at religion definitivt er tilbake i offentligheten, og en skal ikke se bort fra at det forsterkede ønsket om en sekulær offentlighet er en reaksjon på dette.

Forut for boken kunne et paper av Pål Ketil Botvar (2009) til den religionssociologiske konferansen i Santiago de Compostela i 2009 gi et inntrykk av hvordan norsk tro, og mangel på tro, har utviklet seg siden 1991. Botvar diskuterte der tre teorier om religiøs endring, den tradisjonelle sekulariserings-teorien, teorien til Jose Casanova (1994) om deprivatisering av religion, og teorien til Paul Heelas og Linda Woodhead (2005) om ”the spiritual revolution”, en teori som vel må sies å være deprivatiseringens rake motsetning, at det finner sted et skifte fra tradisjonell religion (vi kan kanskje si organisert, kollektiv religion) til personlig åndelighet; Botvars norske paradeeksempel er prinsesse Märtha Louise og hennes engleskole (Jf. fenomenet New Age; Botvar er for øvrig av den oppfatning at det må skilles mellom New Age og den åndelige revolusjonen, og at den førstnevnte empirisk er på vikende front, Botvar 2007). Botvar fant støtte til alle tre teorier, men sterkest til sekulariseringsteorien. Deprivatiseringsteorien, at religiøse ledere ikke lenger finner seg i å bli å bli marginaliserte i den politiske offentligheten (jf. Juergensmeyers motiver for ”the global rise of religious violence”) får liten støtte fra folket, i den forstand at en stadig synkende andel av befolkningen aksepterer religiøse ledes forsøk på å influere politiske valg og beslutninger.

Botvar beklager at ISSP er ”heavily dominated by items related to the Christianity” (s. 10), noe som unektelig også gir grunn til å møte med skepsis forlagets påstand om at boken *Religion i dagens Norge* tar pulsen på det religiøse livet i Norge. Kristendominansen har som konsekvens at selv om det har vært stilt spørsmål relatert til andre trosformer også, er de blitt stilt ad hoc og ikke systematisk, slik at det er små muligheter for å foreta diakrone sammenligninger på grunnlag av dem. At Botvar finner støtte til samtlige tre teorier om religiøs endring gjør det imidlertid betimelig å stille spørsmålet om i hvilken grad religion (fortsett) er vevd inn i det norske livsmønsteret, og omvendt i hvilken grad de religiøse selv definerer seg som, eller blir definert av andre, som tilhørende en kulturell underkategori, en subkultur. Lik sektorkulturen kan også religionen utgjøre en utdefinert samfunnssektor, eventuelt flere slike sektorer som kan stå i motstrid til hverandre og til det sekulariserte samfunnet. Undersøkelser av dette vil kunne kaste viktig lys over Norge som et homogent eller heterogent, singularistisk eller pluralistisk samfunn, samt hva dette kan bety eksempelvis for (in)toleranse, diskriminering, sosial inkludering og ekskludering. Dette gjelder både forholdet mellom det etnisk norske storsamfunnet og dets underkulturer, og forholdet mellom ulike innvandrergupper og deres religioner og kulturer. Det gjelder innvandrerguppene seg i mellom, forholdet mellom innvandrergupper og de religioner og kulturer de har utvandret fra, og forholdet til religioner og kulturer de har vandret inn i.

Det synes relevant å etablere nye tidsserier for å studere disse spørsmål. Tilbakeskuende er vi henvist til de undersøkelser som allerede foreligger. Ett eksempel på slike er daværende Norsk Gallup (nå TNS Gallup) sine undersøkelser i perioden 1946-1966, i 1969 samlet i trebindsverket *Norske meninger*, der bind 2 avsluttes med et kapittel om ”Religion og kirke”, av Thomas Mathiesen. Spørsmålene Mathiesen kommenterte, dreide seg om slikt som kvinnelige prester,

konfirmasjon, gudstro, presters atferd (sømmer det seg at de går på kino, i teater, danser, spiller kort), gudstjenester i radio, helbredelse ved bønn, kristendomsopplæring av barn, kirkegang og kristelige møter, liv etter døden, vielse av fraskilte, julens betydning, kirkens rolle og plass i samfunnet. Et annet eksempel, også det fra markedsanalysenæringen, er det tidligere Markeds- og mediainstituttet (MMI), nå Synovate, sin undersøkelse Norsk Monitor, der befolkningens religiøsitet har vært med på å etablere verdikartet siden starten i 1985 (jf. Hellevik 1996). Dimensjonen "religion – ikke-religiøs" dannes ved å stille spørsmål om man betrakter seg som personlig kristen og om man har vært på gudstjeneste/andre religiøse møter, og verdikartet dannes ved å betrakte kvartilet i hver ende av skalaen som innehavere av verdien, i dette tilfellet verdiene "religion" og "ikke-religiøs". Et tredje eksempel er boken *Det religiøse Norge* (Repstad red. 1977), en samling artikler utgitt av den da nystiftede foreningen Religions sosiologisk Faggruppe. Mange av bidragene er empiriske og statistiske, eksempelvis "Religiøs selvangivelse for Norge" en gjennomgang av meningsmålinger om religion av Willy Martinussen, intervjuundersøkelsen "Trekk fra det religiøse Stavanger" av Pål Repstad, og den samfunnsgeografiske analysen "Lokalsamfunn og kirke" av Per Koren. Ifølge bokens forord må for øvrig teologen John Nomes bok om Det norske misjonsselskap (1942) regnes som det religions sosiologiske pionerarbeidet i Norge. Ytterligere eksempler er Repstad (2003) sitt bidrag til verket *Det norske samfunn* om trekk ved religion og livssyn i Norge de siste 30 år, det enda lengre tidsperspektivet *Norsk religionshistorie* (Amundsen og Pollan red. 2005), og når blikket vendes fremover, oversikten til Knut A. Jacobsen (red. 2005) over verdensreligioner i Norge, og studier av Norges integrasjon i religionenes globalisering, som av Hare Krishna bevegelsen i Norge (Knutsen 2007) og av norsk cyberreligiøsitet (Sanna 2008).

I det hele synes det ikke å være mangel på faglitteratur som på ulike måter søker å fange inn det religiøse aspektet ved den norske kulturen i kulturbegrepetts helhetlige betydning. Imidlertid er det langt fra alle som på empirisk grunnlag søker å tegne "kart over det nye religiøse Norge" (for å låne en kapiteltittel fra Leirvik 2007 og parafrasere en boktittel fra Repstad 2000), jf. den tidligere omtalte teologiske skepsis til empirisk forskning. Et eksempel på ikke-statistisk beskrivelse av den religiøse folkekulturen er boken *Myte, magi og mirakel i møte med det moderne*, skrevet av to folklorister og to religionshistorikere ved Universitetet i Bergen (Alver med flere 1999). Den søker å beskrive innholdet i disse myter og mirakler heller enn omsetningen i det religiøse marked, en forestilling den imidlertid også legger til grunn for forståelsen (mer om den i avsnitt 6.6). Heller ikke *Forankring eller frikopling? Kulturperspektiver på religiøst liv i dag* (Lund-Olsen og Repstad red. 2003) inneholder en eneste tabell, selv om boken tok sikte å belyse hvor sterkt religion preger dagliglivet og samfunnsordningen i Norge (med referanse til Alver med flere 1999), og selv om bokens del II, "Studier av religiøst liv i dag", sies å ha tyngdepunktet sitt i empiri. Per M. Aadnanes, med doktorgrad om New Age, gir så vel i læreboken sin om *Livssyn* (1982) som i *Gud for kvarmann* (2008) inngående beskrivelser av alternative tros- og livssynsformer, herunder meditasjon, okkultisme, demonologi, satanisme, alternativmedisin, åndemaning, spiritisme, osv., men også han med vekt på kvalitative beskrivelser av "produsenter og produkter" og ikke statistisk informasjon. På den annen side fremstår disse bøkene som rene kataloger over problemstillinger kulturstatistikk bør kunne kaste empirisk lys over, både ut produsentperspektivet og konsumentperspektivet, både ut fra sektorperspektivet og ut fra helhetsperspektivet på kultur.

Noen av problemstillingene i en slik katalog kan SSB kanskje belyse ved hjelp av data som allerede er samlet inn for de internasjonale spørreundersøkelsene Verdiundersøkelsen (WVS), Den europeiske samfunnsundersøkelsen (ESS) og Den europeiske verdistudien (EVS). Andre vil opplagt kreve at det gjennomføres nye undersøkelser, hvilket gjør deres gjennomføring til et spørsmål om etterspørsel og prioriteringer.

6.6. Religion og nærings- og sysselsettingsstatistikk

Sysselsetting og næringsvirksomhet er ulike statistikkområder i SSB (henholdsvis område 06 og 10). Opprinnelig var imidlertid næringsstatistikken tilnærmet identisk med den sysselsettingsstatistikk som fremkom gjennom de første folketellingene i SSBs regi (Lie og Roll-Hansen 2001: 114ff, jf. avsnitt 2.1.1). Som nevnt i avsnitt 3.1.1, produserer SSB nærings- og sysselsettingsstatistikk for Den norske kirke basert på bedrifts- og foretaksregisteret. Kategorien ”religiøse organisasjoner” i norsk standard for næringsgruppering omfatter imidlertid alle religiøse organisasjoner og enkeltpersoner ”som leverer tjenester direkte til menigheter i kirker, moskeer, templer, synagoger eller andre steder, og virksomhet som utøves av organisasjoner som driver klostre og religiøse samværsaktiviteter” (SSB 2008a: 177). Det er med andre ord mulig å levere statistikk om de samme forhold for andre religiøse organisasjoner som for Dnk og annen næringsvirksomhet. Dette kan igjen danne utgangspunkt for nærings- og sysselsettingsanalyser. Disse kan imidlertid ikke uten videre omfatte andre livssynsorganisasjoner enn de religiøse, eksempelvis Human Etisk Forbund, idet slike organisasjoner havner i en samlekategori kalt ”aktiviteter i andre interesseorganisasjoner ikke nevnt annet sted”.

Stiftelsen KIFO har ”Den norske kirke” som ett av sine forskningsfelt, men ikke tilsvarende forskning om andre trossamfunn. KIFOs portefølje under denne paraplyen omfatter for tiden prosjekter om presters rekruttering og arbeidsforhold, om forholdet stat – kirke, kirkedemokrati og kirkelige valgordninger, medlemsundersøkelsen i 2000 og den norske delen av en internasjonal konfirmantundersøkelse. Dertil kommer ”Tilstandsrapport for Den norske kirke 2009”, med medlemskap som hovedtema (kirkevalget førte til betydelige endringer i medlemsregisteret), men også med kirkelig årsstatistikk basert på Kirke-KOSTRA og Kirkedatabasen til Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) (Høeg red. 2009).

I et nærings- og sysselsettingsperspektiv vil *makt* være en sentral problemstilling for religionsstatistisk forskning, om enn kanskje ikke for den løpende statistikkproduksjonen. Det er spørsmål om hvilken makt tilbyderne av religiøse tjenester har over sine menigheter og trosfeller, hvilken makt forvalterne av de hellige skrifter har over de øvrige i næringen (jf. avsnitt 5.2 om ideologi), hvilken makt statlige tilsyns- og reguleringsmyndigheter har over trossamfunnene og hvilken makt kirker og trossamfunn har over regulerende myndigheter (”regulatory capture”, Stigler 1971). Typisk behandler *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion* ”religious professionals and their careers” (Nesbitt 2007), sammenfallende med KIFOs prosjekt om presters rekruttering og arbeidsforhold, under den overordnede problemstillingen ”Issues of power and control in religious organizations”. Nok et tema under dette er ”women as professional religious leaders”. Det ble tatt opp også av Kristin Norseth og Bernt Torvild Oftestad i *Nytt Norsk Tidsskrift* i 2009, og typisk for tidsånden skjedde det i tidsskriftets jubileumsnummer der alle viktige trender i samfunnsutviklingen ble forsøkt dekket.

I sin analyse av ”old, new, and emerging paradigms in the sociological study of religion” drøfter Linda Woodhead (2009: 114) en forskjell mellom disse paradigmenes også hva gjelder religion og makt. Under ”det gamle” paradigmet med statskirken var makt lik statsmakt. Under ”det nye” paradigmet har en form for menighetsmakt som kan brukes overfor statsmakten, overtatt. Det ”fremvoksende” paradigmet beskrives som en dialektisk syntese av de to. Men ”the emerging paradigm also takes seriously power relations within religious groups and communities, and the ways in which religious empowerment and disempowerment arise from unequal distribution of resources of different kinds, including symbolic resources”. Som eksempel på symbolske ressurser nevner Woodhead muslimske klesdrakter.

Medlemmenes oppfatninger av de interne maktforholdene var blant de forhold som opptok Den norske kirken da den gjennomførte sin store medlemsundersøkelse i 2000 – ikke hvordan maktforholdene var, men hvordan de burde være. Holder vi oss til svaralternativet ”bør ha mye innflytelse” kom kirkens valgte organer best ut, fulgt av biskoper og prester. Klart minst vilje var det til å gi politikerne mye innflytelse (Høeg, Hegstad og Winsnes 2000: 68).

”Religiøs makt i dagens Norge” er undertittelen på Pål Repstads bok *Dype, stille, sterke, milde*, et bidrag til Makt og demokratiutredningen (Repstad 2002). Forfatteren så det selv som en svakhet ved boken at den handler mest om Den norske kirke (s. 9). Repstad belyser maktforholdet stat – kirke, og de formelle og uformelle maktforholdene innen Dnk (herunder også han spørsmålet om kvinnes stilling). Problemstillingene Repstad tar opp, reiser også spørsmålet om hva SSBs statistikk om Dnk bør inneholde. Den offisielle statistikk om Dnk bør kanskje ikke begrenses til de optellingene Dnk selv ønsker at skal legges til grunn for vurderingen av kirkens innsats.

Konsentrasjonen om Dnk reflekteres i sluttrapporten fra Makt- og demokratiutredningen, der kirken behandles i kapittel 18, ”Gud, konge og fedreland”, i et avsnitt kalt ”Kirkens makt på retur” (Østerud med flere 2003: 258-261; jf. NOU 2003:19, s. 53-4). Men maktutredningene hadde også merket seg Repstads påpeking av tendensen til ”resakralisering, der religiøs makt blir viktigere”, hvilket i Norge kommer ”til uttrykk gjennom sekter og evangelistiske bevegelser med stor disiplinerte og ideologisk makt” (s. 259). Uspesifiserte mengdeanvisninger som denne formelig ber om å bli fulgt opp med statistisk informasjon. Repstad for sin del våget ikke noe anslag, men fastslo tvert om at ”det er vanskelig å skulle anslå et antall innbyggere i Norge som er omgitt av så sterke religiøse føringer at det går på autonomien løs”, da ”det er lett å overdrive hvor omfattende og utbredte skader som følger av å være med i tette religiøse fellesskap”(2002: 54).

6.7. Religion og økonomisk statistikk

Som økonomiske aktører angår religions-, tros- og livssynsorganisasjonene SSB på statistikkområdene 05 ”Personlig økonomi”, 12 ”Offentlige finanser” og 09 ”Nasjonalregnskap”. De kommenteres her i omvendt rekkefølge.

Nasjonalregnskapet. I nasjonalregnskapets institusjonelle sektorgruppering har tros- og livssynssamfunn vært å finne under offentlig administrasjon og allmenntilgjengelige organisasjoner. Kirkeforliket av 10. april 2008 synes ikke å gi grunnlag for noen endring av dette. Mot å gjennomføre en demokratireform gir forliket Den norske kirke rett til å utnevne sine biskoper og proster selv. For øvrig skal de fleste vesentlige elementer i statskirkeordningen videreføres:

- (1) Den norske kirke skal ha særskilt forankring i Grunnloven
- (2) Den norske kirkes organisering og virksomhet skal fortsatt reguleres ved en egen kirkelov, uten at kirken defineres som eget rettssubjekt
- (3) Staten skal fortsatt lønne og ivareta arbeidsgiveransvaret for biskoper, proster, prester og andre som tilsettes i kirkelige stillinger av regionale og sentrale kirkelige organer, dvs. at disse fortsatt skal være statstjenestemenn
- (4) Den regionale og sentrale kirkelige administrasjonen skal fortsatt være en del av statsforvaltningen
- (5) Forvaltningsloven og offentlighetsloven skal fortsatt gjelde for lovbestemte kirkelige organer
- (6) Staten skal fortsatt sørge for at kommunene har lovbestemt plikt til å finansiere den lokale kirkes virksomhet
- (7) Den kommunale representasjonen i kirkelig fellesråd videreføres som i dag.

Dertil skal ”dagens finansieringsordninger for Den norske kirke og andre tros- og livssynssamfunn videreføres. Det innebærer blant annet at det ikke innføres medlemsavgift i Den norske kirke.”

Kirkeforliket gjelder bare ut stortingsperioden 2009-2013. Forliket innebærer imidlertid at en ny § 16 i Grunnloven skal sementere denne finansieringsordningen:

Gr. § 16 endres til: *”Alle Indvaanere af Riget have fri Religionsøvelse. Den norske Kirke, en evangelisk-luthersk kirke, forbliver Norges Folkekirke og understøttes som saadan af Staten. Nærmere Bestemmelser om dens Ordning fastsættes ved Lov. Alle Tros- og Livssynssamfund skal understøttes paa lige Linje.”*

Samtidig er kirkeforliket nettopp det – et forlik, et kompromiss mellom ytterpunktene det religiøst fundamentalistiske teokrati og den fullstendig sekulære stat. Så lenge forliket består vil Norge forbli ett av verdens ytterst få land med statsreligion, en ordning som ellers hovedsakelig er å finne i land der islam er den dominerende religionen (Jf. Kværne 2009; Wikipedias artikler om ”statskirke” og ”statsreligion”). Mens Tyrkia gjerne fremheves som det sekulære unntaket fra regelen om at land med overveiende muslimsk befolkning har statsreligion, kan således Norge fremheves som et statsreligiøst unntak fra regelen om at land med overveiende kristen befolkning har sekulære stater. England, Hellas og Argentina er henholdsvis et anglikansk, et ortodokst og et romersk-katolsk unntak fra denne regelen, mens Norge, Island og Danmark er de protestantiske unntakene. Både for Norges og Islands vedkommende er dette en arv fra et mørkt kapittel i deres politiske og religiøse historie: Gjennomføringen av reformasjonen i Danmark i 1536, og den derav følgende underkuingen av Norge (som Island tilhørte) til et lydrike under Danmark slik at reformasjonen kunne tvinges gjennom og den danske staten konfiskere det katolske kirkegodset også her. Den nasjonale motstanden indikerer at i hvert fall Island, kanskje også Norge, ellers ville forblitt katolske land, slik Irland forble et katolsk land underlagt anglikanske England.

Selv om kirkeforliket ikke gir grunn til å endre nasjonalregnskapet, kan det gi grunn til å videreutvikle praksisen med å utarbeide satellittregnskap for utvalgte sektorer. Det første tilløp til dette for religion, tro og livssyns vedkommende fant sted i 1999, da SSB på oppdrag fra Institutt for samfunnsforskning (ISF) og Norsk senter for organisasjon og ledelse ved Universitetet i Bergen publiserte strukturstatistikk fra 1997 for interesseorganisasjoner (Grøndahl 1999). Til interesseorganisasjonene ble regnet næringslivs- og arbeidsgiverorganisasjoner, yrkessammenslutninger og arbeidstakerorganisasjoner, politiske partier og ”andre interesseorganisasjoner”, herunder innen miljøvern og hobbyvirksomhet – og ”organisasjoner med religiøst formål”. Sport og idrett ble holdt utenom, og det samme ble bedrifter eid av interesseorganisasjonene men tilhørende andre næringsområder. Statistikken synes således å være ikke helt sammenlignbar med statistikken for Dnk, som også omfatter næringsvirksomhet i kirkens regi (jf. avsnitt 3.3.1). Rapportert ble statistikk basert på foretak, som det fantes 4 279 av med 18 303 ansatte i 1997. Nesten hvert fjerde foretak (1 056) var en religiøs organisasjon, nesten hver tredje sysselsatte (5 796) arbeidet i en religiøs organisasjon. Statistikken viste videre at den i særklasse største inntektskilden for religiøse organisasjoner var offentlige tilskudd, som utgjorde 35,3 prosent av driftsinntektene. Nest største kilde, innsamlinger, utgjorde 22,9 prosent, medlemskontingent bare 3,7 prosent. I samme statistikk utgjorde for øvrig offentlige tilskudd 38 prosent av de politiske partienes inntekter, og den andelen hadde ifølge SSBs partifinansieringsstatistikk steget til 71 prosent i 2009. Det er opplagt av interesse å få vite om det offentliges andel av de religiøse organisasjonenes finansiering har hatt tilsvarende vekst.

I januar 2010 publiserte SSB for første gang et satellittregnskap for det som da het ”ideelle og frivillige organisasjoner” (Brathaug og Dam 2010). Til grunn for

utviklingsarbeidet lå en bevilgning fra Kulturdepartementet. "Religion", hvorunder ligger "tros- og livssynsorganisasjoner" utgjør i dette regnskapet én av 11 kategorier; de øvrige er "kultur og fritid" (herunder kunst, kultur, rekreasjon, inkludert idrett), "utdanning og forskning", "helse" (herunder sykehus, sykehjem), "sosiale tjenester" (herunder barnehager, barnevern, rusomsorg), "miljøvern", "utvikling og bolig" (herunder også utvikling av lokalmiljø), "politiske- og interesseorganisasjoner", "frivillighetsentraler", "internasjonale organisasjoner" og "yrkes-, bransje- og fagforeninger". Tallmaterialet er hovedsakelig fra 2007, men en statistikk over frivillige årsverk er fra 2004 og hentet fra en kartlegging ISF hadde foretatt av frivillig sektor i Norge 1997-2004 (Sivesind 2007). Regnskapet er avgitt i samsvar med FNs retningslinjer for "Non-Profit Institutions in the System of National Accounts", og gir mulighet for å sammenligne med andre land, vel å merke forutsatt at de fører tilsvarende regnskap. Dette er det foreløpig bare åtte andre land i verden som gjør, og ingen av de øvrige er nordiske. Det som ved frigivelsen ble publisert av tabeller gir begrensede muligheter også for å sammenligne med strukturstatistikken for 1997. En tekstopplysning om at offentlige overføringer er viktigste inntektskilde, og at den i 2007 utgjorde 40 prosent av de samlede driftskostnadene, gir således ikke svar på det ovenfor stilte spørsmålet om hvorvidt offentlige tilskudd har økt som inntektskilde for de religiøse organisasjonene på samme måte som for de politiske partiene. Ei heller er satellittregnskapets 70 000 årsverk, eller 180 000 årsverk når ubetalt frivillig arbeid regnes med, sammenlignbart med de 18 000 ansatte i interesseorganisasjonene i 1997.

Det kan diskuteres om ideelle og frivillige organisasjoner er den ideelle rammen rundt et satellittregnskap for religion, tros- og livssynssektoren. Den viktigste grunnen til dette er antydning i rapporten fra det regnskapet som er frigitt. Der påpekes det at selv om regnskapet er avgrenset til virksomheter som drives uten vinningsformål ("non-profit"), er det "viktig å være klar over at land organiserer sine velferdstjenester ulikt. I noen land vil for eksempel sykehusene være en del av offentlig forvaltning, mens i andre land kan de være organiserte som ideelle virksomheter", og dette vil "påvirke tallene" når en sammenligner land. For den norske religion, tros- og livssynssektorens vedkommende vil det i særlig grad "påvirke tallene" at den suverent største aktøren, Den norske kirke, i økonomisk forstand er en del av den offentlige forvaltningen. Dette var et forhold som også Institutt for samfunnsforskning måtte ta stilling til da det gjennomførte sin kartlegging av frivillig sektor i Norge som ledd i den såkalte "hopkinsundersøkelsen" (etter initiativtakeren, Johns Hopkins universitetet; Sivesind 2007: 5-6). ISF påpekte at Dnk har "flere trekk til felles med frivillig sektor", herunder at den mottar "betydelige bidrag gjennom gaver fra private og gjennom frivillig arbeid". Likevel valgte ISF å holde Dnk utenom, primært fordi "staten står for viktige økonomiske avgjørelser". Kategorien "Religion og livssyn" i instituttets kartlegging kom dermed til å bestå av de 19 000 tros- og livssynsorganisasjonene utenfor Dnk. Dertil påpeker ISF et allerede omtalt forhold som gir grunn til å bestride det hensiktsmessige ved å avgrense tros- og livssynssektoren til virksomheter med et "non-profit" formål, at "flere religiøse organisasjoner har bygget opp næringsvirksomhet, slik som for eksempel kurssteder, eiendomsdrift, forlag, kafeteriaer, hoteller osv" (s. 49).

Offentlige finanser. SSBs statistikkområde 12 "Offentlige finanser" omfatter statlige og kommunale finanser, trygdeordninger og skatteregnskapsstatistikk. Som allerede påpekt, publiserer SSB detaljert statistikk over Dnk som offentlig utgifts- og inntektspost, jf. spesielt kapittel 2 om Statistisk årbok som kilde til historisk statistikk om dette, og kapittel 3 om bruken av administrative registre til produksjon av ny slik statistikk. I kapittel 3 er det dertil orientert til de økonomiske støtteordningene for andre tros- og livssynssamfunn.

Som redegjort for under nasjonalregnskapet ovenfor, omfatter kirkeforliket blant annet en grunnlovsendring som skal sikre andre tros- og livssynssamfunn offentlig

finansiering på lik linje med Dnk. Dette kan betraktes som den tilleggsprisen norske skattebetalere må betale for at den norske staten skal kunne opprettholde skattefinansieringen av Dnk og samtidig oppfylle Grunnlovens nåværende § 2 om innbyggernes rett til fri religionsutøvelse, en bestemmelse som for øvrig først kom inn i Grunnloven i 1964 og da som følge av at Norge hadde tilsluttet seg Den europeiske menneskerettskonvensjon og FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter, og måtte tilpasse det nasjonale lovverket til den internasjonale standarden på dette området. Nå er ikke religionsfrihet det samme som religionslikhet, og med opprettholdelse av statskirken vil det verken under gjeldende Grunnlov eller med de foreslåtte endringer bli noen likebehandling av de ulike religioner, tros- og livssynssamfunn. Økonomisk likebehandling blir imidlertid åpenbart antatt å ville dempe kritikk mot øvrig forskjellsbehandling, og i den forstand å gagne også trosfriheten.

Et ønske om lik finansiering kan ivaretas ved å finansiere alle eller ingen. Siden den norske stat ønsker å finansiere Den norske kirke, velger den løsningen med å finansiere alle.

Ifølge den norske generalsekretæren i Kirkenes Verdensråd, Olav Fykse Tveit, har Norge med dette fått ”et system som vekker oppsikt over hele verden” (Kullerud 2010). Hvorfor systemet vekker oppsikt fremgår ikke, men én nærliggende grunn er dets sjenerøsitet. Nå har man vel også i andre land sett hvor lett det er for politikerne å bruke penger som ikke er deres egne, og i det perspektivet er det unike norske systemet primært egnet til å skape inntrykk av et land der politikerne har usedvanlig god tilgang til skattebetalernes penger. Som omtalt i avsnitt 6.4, er Tveit imidlertid av den oppfatning at dette er en type aktiv statlig religionspolitikk som andre land bør ta etter oss. Hans begrunnelse for dette er ikke det moralsk høyverdige ved altruistisk gavmildhet, men at det ”kan bremse utviklingen av religiøs ekstremisme”. Begrunnelsen understøttes av inntrykket fra Frankrike, formidlet i avsnitt 4.2.4 om INSEE, at fullstendig offentlig laissez-faire i forhold til religion kan føre til etablering av religiøse gettoer med grobunn for ekstremisme som truer det omkringliggende samfunn.

Bekjempelse av religiøs ekstremisme er imidlertid bare én av mange mulige effekter av å finansiere tros- og livssynssamfunn. Tveits forventning om dette hviler således på en mer generell forutsetning om at staten ikke gir bort penger uten at den sørger for å få noe igjen. Ut fra denne forutsetningen har staten heller ikke altruistiske motiver for å instruere sitt eget tros- og livssynspolitiske utvalg om å legge til grunn at statens økonomiske støttepolitikk overfor tros- og livssynssamfunn skal videreføres, jf. at utvalget også fikk i mandat å utrede om staten bør innføre krav om motytelser i bytte for støtten (avsnitt 6.1). Her er det for øvrig trolig slik at jo mer avhengige disse samfunnene blir av offentlig støtte, desto mindre nødvendig blir det for staten å fremme krav om motytelser, jf. det engelske ordtaket ”never bite the hand that feeds you”. Ordningen med å støtte tros- og livssynssamfunn med et beløp per medlem lik bevilgningen over statsbudsjettet til Dnk, fordelt på dens antall medlemmer, synes basert på en forutsetning om at gitt tilsvarende aktivitetsnivå vil andre tros- og livssynssamfunn være fullfinansierte av det offentlige i samme grad som Dnk er det.

Full finansiering er i utgangspunktet lik full politisk kontroll. Det kan sammenlignes med bruken av insentiver for å skape sammenfall mellom agentinteresser og prinsipalinteresser, med trossamfunnene i rollen som agenter og staten i rollen som prinsipal. Imidlertid åpner det også for en type ”mafiavirksomhet”, der prisen (”beskyttelsespengene”) staten betaler for kontrollen, stadig vil stige. Dette vil kunne bli tilfelle dersom trossamfunn det anses særlig viktig å føre kontroll med, har gode alternative finansieringskilder på hånden og således kan true med ”exit” (Hirschman 1970) dersom staten ikke oppfyller deres ønsker. Det kan her være instruktivt å sammenligne støtten til tros- og livssynssamfunn med støtten til de politiske partiene. I forbindelse med

påvisningen av de ulovlige pengegavene til Senterpartiet har det i 2010 vært tilløp til gjenåpning av debatten om partiene overhodet burde ha adgang til å ta i mot gaver eller på annen måte skaffe seg egne inntekter, om ikke de heller burde vært fullfinansierte av velgerne i egenskap av skattebetalere. Gjeldende partilov har ikke noe forbud mot egne inntekter, men den har et forbud mot å ta i mot gaver fra utlandet. Støtteordningen for tros- og livssynssamfunn inneholder ikke forbud mot noen av delene. Da det i oktober 2010 ble kjent at både myndighetene og velstående privatpersoner i Saudi-Arabia ville bidra med flere titalls millioner kroner til bygging av moskeer i Norge, var imidlertid Fremskrittspartiet raskt ute med å kreve forbud mot dette etter mønster fra partiloven (Representantforslag 23S; Magnus 2010), og regjeringen raskt ute med at den ville ikke godkjenne byggeprosjektene med mindre giverlandene ga samme muligheter for kristen kirkebygging hos dem (Norman 2010; Støre 2010). Representantforslaget fra FrP er i skrivende stund (26.11) oversendt Kommunal- og forvaltningskomiteen i Stortinget til behandling. Hvis utfallet blir at også trossamfunn nektes adgang til å ta i mot gaver fra utlandet, kan dette legge press på norske myndigheter for å kompensere det tapet disse samfunn dermed lider, og således over tid og som følge av deres medlemmers økende velgermakt føre til at moskeer må bygges og imamer utdannes for norske skattebetalers penger i stedet, og det samme må synagoger, templer og andre forutsetninger for å kunne gi et religiøst tilbud (jf. striden i Frankrike på grunn av den skjevfordelte offentlige støtten til bygging og drift av religiøse bygninger, avsnitt 4.2.4).

Videreført offentlig finansiering av det som i avsnitt 6.5 ble kalt religion som sektorkultur, og i avsnitt 6.6 ble kalt religion som næringsvirksomhet, gir ingen umiddelbar grunn til å endre praksis hva gjelder produksjon av statistikk om denne finansieringen. Imidlertid reiser det spørsmålet om hva samfunnet får igjen for satsingen på å finansiere befolkningens tro og livssyn, og også dette spørsmålet kan og bør besvares statistisk. Det er dertil et spørsmål som det internasjonale samfunnet kan forvente at Norge besvarer, i hvert fall hvis Norge, eksempelvis via Kirkenes Verdensråd, skulle finne på å drive aktiv ”misjonsvirksomhet” for den norske løsningen.

Personlig økonomi. Under dette statistikkområdet ligger både inntekter og utgifter, herunder skatter og forbruk. Heller ikke dette området er fremmed for religionsforskningen, i hvert fall ikke for Tuomas Martikainen, som skrev om ”religion and consumer culture” i *Tidsskrift for kirke, religion, samfunn* i 2001. Martikainens anliggende var imidlertid ikke de troendes generelle forbruksmønstre, men hva kunnskap om forbruk, spesielt om fremveksten av en konsumentkultur, bidrar med til forståelsen av religion som konsumvare. SSBs kompetanse hva gjelder personlig økonomi, herunder kunnskap om konsumentkulturen, er således for uavhengig variabel å regne i resonnementer der religiøse holdninger og religiøs atferd er de avhengige variablene, og de problemstillinger som kan reises, synes derfor snarere å gjelde hva SSB med sine forbruksundersøkelser kan tilføre religionsforståelsen enn hva religionsforskningen kan tilføre SSBs forbruksundersøkelser. I disse undersøkelsene registreres for øvrig også hva folk bruker på religiøse formål, og som knapt kan sies å være uttrykk for en konsumentkultur (forbruk i form av kollekt, gaver, gravlys osv.), men dette rapporteres ikke separat (opplyst av prosjektansvarlig Eiliv Mørk 10.12.10).

For Den norske kirkes vedkommende inneholder Kirke-KOSTRA statistikk over medlemmenes bidrag til virksomheten. Således blir det på nivå 3 rapportert hva Dnk til sammen i løpet av et år har hatt av inntekter fra ”offer/kollekt”, ”givertjeneste” og ”andre innsamlinger”, samt hvordan dette summerer opp til ”kirkeofringer totalt”, og på nivå 2 rapporteres hva det gir av inntekter per medlem. Som illustrasjon kan anføres tallene for ”region 0101 Halden” i 2009:

Halden	2009
Offer/kollekt	645 379
Givertjeneste	31 000
Andre innsamlinger	37 265
Kirkeofringer totalt	713 644
Kirkeofringer per medlem	32

Det statistikken imidlertid ikke viser, er hvor mye de *aktive* medlemmene bokstavelig talt var villige eller i stand til å ofre på kirken sin. Strengt tatt får vi ikke en gang vite hva statskirkens medlemmer i Halden i gjennomsnitt brukte på kirkeofringer, i det regnestykket ovenfor jo kun er det innsamlede beløp fordelt på kirkens medlemstall i Halden. Det føres ikke kontroll med hvorvidt det faktisk var medlemmene i Halden som puttet pengene på bøssene, og blant giverne kan det jo ha vært så vel utenbys statskirkemedlemmer som innen- og utenbys ikke-medlemmer. Ei heller gir andre statistikker i Kirke-KOSTRA grunnlag for å beregne hvor mange av statskirkens 21 982 medlemmer i Halden i 2009 – 76,4 prosent av byens innbyggere – som var aktive statskirkemedlemmer. Til det trengs det data på individnivå, eksempelvis om besøksfrekvens hvis det er en valid og tilstrekkelig indikator for aktivitet.

Endelig kommer markedstenkning om religion til uttrykk i *Norsk idéhistorie*s bind om vår tid (Eriksen og Sørensen red. 2003), der kapitlet om religion bærer tittelen ”Kirken og livssynsmarkedet”. I underkapitlet ”Forbruket som trosartikkel” settes forbruket opp mot troen. Der heter det (s. 260) at ”det reelle alternativet til statens offisielle religion er i dag ikke andre konfesjoner eller religioner, men den hengivelsen som er knyttet til forbruket”. Før var det religionen som hjalp folk ut av livskriser; det var så å si dette den levde av. ”I forbrukersamfunnet er de fleste ideologiske begrunnelser og perspektiver redusert til et spørsmål om hva man skal kjøpe for å opprettholde livsmotet og slippe unna problemene”. Forfatterne forteller at på Bispemøtet i 1992, der det ble lagt frem en utredning om *Forbrukersamfunnet som etisk utfordring*, gikk forsamlingen til frontalangrep på forbrukerkulturen og hevdet at den ”gir et falskt bilde av det gode liv”. Kirkemøtet i 2001 virket derimot resignert. Martikainens konsumentkultur gir inntrykk av religiøse tenkere som har endret strategi, kanskje ut fra prinsippet om ”if you can’t beat them, join them”, men slik de ordlegger seg snarere fordi de har begynt å se at markedet og forbrukerkulturen byr på fordeler også for kirken. At religion i dag tilhører forbrukerkulturen, og at den omsettes i det religiøse marked der nyreligiøsitet er vevd inn i den kommersielle populærkulturen, er som nevnt tema også i boken til Alver med flere (1999).

7. Det politiske markedet for religion

Når en skal stake ut kursen for den fremtidige statistikkproduksjonen er det nødvendig å ta som utgangspunkt at i Norge er religion fortsatt politikk. Ikke slik å forstå at de religiøse organisasjonene i særlig grad gjør seg gjeldende på den politiske arenaen (det er ovenfor referert en rekke undersøkelser som viser at der er deres tilstedeværelse ikke ønsket), og heller ikke slik å forstå at de politiske partiene i særlig grad gjør seg gjeldende på den religiøse arenaen (overfor statskirken er de snarere i ferd med å trekke seg litt tilbake, og de har vist seg villige til å gi fra seg retten til å utnevne dens biskoper og proster), men slik å forstå at staten har utvidet sitt selvpålagte ansvar for finansiering av statskirken til å omfatte hele den organiserte religions-, tros- og livssynssektoren, som derved har fått en politisk økonomi.

Det politiske perspektivet forblir nødvendig, men det er ikke tilstrekkelig til å gi balansert og nøytralt statistisk portrett av det multireligiøse samfunn. For at statistikken skal speile samfunnet vil det her bli hevdet at det politiske perspektivet må suppleres med et *markeds*perspektiv på religion, tro og livssyn. Denne rapport følger i så måte opp den britiske religionssosiologen Linda Woodhead, som i en artikkel i *Nordic Journal of Religion and Society* i 2009 presenterte en klassisk

dialektisk analyse av paradigmeskiftene i det sosiologiske studiet av religion, der det gamle paradigmet utgjør tesen, et nytt paradigme antitesen, og ”emergent paradigms” syntesen. Det gamle og det nye paradigmet hentet Woodhead fra en ”classic article” av Stephen Warner (1993). Det gamle paradigmet er i hovedsak lik den tradisjonelle europeiske måten å håndtere og betrakte religion, med ”kirken” som den sentrale religiøse institusjonen, med et nært forhold mellom den nasjonale kirken og statsmakten, og med et tilbudsstyrt religiøst marked som følge av at den nasjonale kirken (statskirken) utøver et tilnærmet kulturelt og åndelig monopol på statsmaktens vegne. Ut fra dette perspektivet vil samfunnet enten forbli ”statsreligiøst” eller det vil bli sekularisert som følge av modernisering, andre alternativer finnes ikke. Warners antitese, det nye paradigmet, er i hovedsak lik den amerikanske måten å håndtere religion (men ikke den amerikanske måten å betrakte den, idet amerikanerne har vært influerte av det gamle paradigmet), der det ikke er ”kirken” men ”menigheten” som er den sentrale religiøse institusjonen (Warner hevder at sånn er det over alt, bortsett fra i Europa), der den sentrale institusjonen følgelig er en frivillig forsamling konstitusjonelt atskilt fra statsmakten, der trossamfunnene ikke etterstreber noe kulturelt monopol men fokuserer å ivareta sine medlemmers åndelige behov, og der det følgelig har oppstått et etterspørselsstyrt ”free market” for religion, med trossamfunn som konkurrerer om å dekke etterspørselen. Dette perspektivet er i seg selv nettopp det tredje alternativet til statsreligion og sekularisering. Det gamle og det nye paradigmet har en felles forståelse av at religion privatiseres, men ulik forståelse av hva dette innebærer. Ut fra det gamle paradigmet betyr det at troen marginaliseres i takt med at statskirken mister sitt nasjonale åndelige maktmonopol. Ut fra det nye paradigmet er desentralisert privatisert religion derimot til sammen en samfunnsmessig maktfaktor som andre politiske aktører må regne med og ta hensyn til.

Ytterligere en forskjell mellom det gamle og det nye paradigmet er ifølge Warner (og Woodhead) rammebetingelsene for samfunnsmakt: Under det gamle paradigmet var staten den mektigste institusjonen og politikken det viktigste middelet for maktutøvelse; under det nye er markedet den mektigste institusjonen og økonomien det viktigste middelet for maktutøvelse. Denne dikotomien stemmer dårlig for Norge, og åpenbart annetsteds også, for det er her Woodhead lanserer sin syntese, ”the emergent paradigm”. Under det fremvoksende paradigmet er religion ikke en selvforsynt økonomi isolert fra stat og marked for øvrig, men en økonomi i interaksjon med disse. Woodhead viser spesielt til analyser av hvilken betydning neoliberalismen kan ha for religionen, herunder ”the way in which it encourages states to enter into contract-based partnerships with groups in civil society, including religious groups”, for det ovenfor omtalte formål å ”secure certain goods for the state and civil society, including enhanced security, social cohesion, and more cost-effective delivery of welfare”, jf. omtalen av artikkelen til Beckford (2010) i avsnitt 5.4 ovenfor. Woodhead (2009:111) sammenfatter de tre paradigmene slik:

	Old Paradigm	New Paradigm	Emergent Paradigm
Sociological standpoint	Structure	Agency	Society, agents, material-symbols
Social location of religion	Public, but privatised in modernity	Private	Multi-located within the social field
Geopolitical horizon	National	Local and national	Global, local, and national
Religious economy	Religious monopoly	Religious free market	Religion negotiating political and economic constraints and opportunity structures
Model of power	Arterial power	Capillary power	Arterial and capillary power
Model of religion	Communal belief; church-like	Personal belief and attendance; congregation-like	Relational: beyond the church model

Dette viser imidlertid nettopp hvordan New Public Management (NPM), med konkurranseutsetting, Offentlig Privat Samarbeid (OPS), bestiller/utførermodellen og kontraktstyring – det B. Guy Peters (2001) kalte ”the market model of governing” - konstruerer et marked og dermed skaper behov for å supplere statistikken med et markedsperspektiv på religion, tro og livssyn. I Norge skaper NPM og OPS i særlig grad et marked for religiøse organisasjoner, kirker og trossamfunn, i hvert fall under politiske forhold der flertallet ikke tillater andre aktører å gå inn i markedet på kommersiell basis, jf. de to Soria Moria-erklæringene til regjeringen Stoltenberg II (2005 og 2009). Ut fra Porters ”five forces” analyse av konkurransestrategier vil de religiøse organisasjonene dele sine politiske oppdragsgiveres interesse av å holde konkurrenter ute av markedet og eliminere trusselen fra substituttprodukter (Porter 1980). Dette tilsier at jo mer velferdsstaten blir avhengig av sivilsamfunnet for å oppfylle sine forpliktelser, desto mer avhengig blir den også av at religiøse organisasjoner fyller dette behovet og tjener som effektive ”barriers to entry”. På de velferdsområder der tros- og livssynssamfunn har størst egeninteresse av å gjøre seg gjeldende, typisk i oppdragelsen av den oppvoksende slekt, kan følgelig anstrengelsene for å holde unna kommersielle aktører, som ønsker å konkurrere med det offentlige tilbudet i stedet for å supplere det, medføre at disse områdene i stigende grad overtas av de religiøse igjen. Kristne skoler er ifølge SSBs privatskolestatistikk det tilbudet som vokser mest i Norge (jf. avsnitt 6.4).

Uavhengig av de normative implikasjonene kan det synes som om økonomisk teori, ikke minst teoriene om religiøse markeder utviklet av Rodney Stark, William Bainbridge, Roger Finke, Laurence Iannaccone med flere, gir en metode for å forstå de ulike religioners så vel som sekularismens utvikling i ulike kulturer. Jf. oversiktsartikkelen om ”Rational Choice and Religious Economics” i *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion* (Lechner 2007) eller de simuleringer av religiøs markedsatferd som James Spickard (2007) presenterer i festskriftet til Pål Repstad, begge med ytterligere referanser til det Spickard omtaler som en massiv faglitteratur på feltet. En markeds plass for omsetning av denne faglitteraturen synes å være *Journal for the Scientific Study of Religion*, der Scot Peterson (2009) nylig påviste hvordan Adam Smith forholdt seg til det religiøse frimarked og religiøs regulering i sin *Wealth of Nations* (1776). En test av Stark med fleres tilbudsøkonomiske teori om det religiøse marked, med de nordiske og baltiske stater som case, ble publisert i tidsskriftet i 2000, for øvrig med ugunstig utfall for teorien (Bruce 2000). Andre analyser med samme teoretiske utgangspunkt har tatt opp slikt som betydningen av religiøs markedsandel og intensiteten i det religiøse engasjement (Perl og Olson 2000), betydningen av religiøs markedsandel for innslaget av religiøse gratispassasjerer i menigheten (bruk av kirken til å skaffe seg sosiale kontakter osv, Brewer med flere 2006), betydningen av religiøs markedsandel for hvor hardt man søker å vinne konkurransen om sjelene (Hill og Olson 2009); hva det sistnevnte angår har det også vært påpekt de åpenbare likhetstrekkene mellom misjonering og markedsføring (Einstein 2008). Mye av denne forskningen omhandler forholdene i USA, der religionen står sterkere og deltakelse i kirkesamfunn spiller en mye viktigere rolle som inngangsbillett til lokalsamfunnet enn i Norge. Jo mer multireligiøst Norge blir, desto mer relevant blir imidlertid også markedsandelstenkingen. Misjon, derimot, trenger vi norske neppe å dra til USA for å lære mer om. Der har vi vår egen historie – som for tiden er inne i et interessant samarbeid med samfunnsforskningen (Berg 2009).

Religionshistorikeren Torkel Brekke, som i 2002 utga bok om religion og politikk, hadde i 2010 skiftet fokus fra *Gud i norsk politikk* til *Gud på anbud* og utga to arbeider om religion og marked, en pamflett hos tankesmien Civita, der Brekke er deltidsansatt, og dens kortversjon, en artikkel i tidsskriftet *Samtiden* (Brekke 2010a og b). Brekke argumenterer der for at Norge bør gjøre det som de fleste andre land for lengst har gjort, avvikle statskirkeordningen og erstatte den med det frie religiøse markedet. Han innser at dette ikke vil bli enkelt, og begrunner det på en måte som plasserer ansvaret for ordningen på den politiske venstresiden:

- ”Skepsis mot fri konkurranse på det religiøse markedet er alltid tydelig hos dem som vil gi staten mest mulig kontroll over samfunnslivet generelt”
- ”Vi har ganske frie markeder for varer og tjenester, men vår bevissthet om religion og livssyn er på linje med en kommuniststat. Jesus skal ikke på tilbud her til lands”
- ”Det er viktig at ingen skal tjene penger på å vaske pensjonister, drive barnehage eller mane fram ånder og gjenferd. Rimi og Kiwi må gjerne tjene på våre kroppslige behov, men ingen skal få fakturere oss for åndelig sult og tørst” (Brekke 2010b: 82-3, 84, 88).

Mot denne ansvarsplasseringen må det imidlertid kunne sies at hadde det enda vært så enkelt, da hadde det ”bare” vært for statskirkens motstandere å stemme dens tilhengere ut av regjeringskontorene. I praksis er dette imidlertid umulig, i hvert fall så lenge kirkeforliket mellom samtlige stortingspartier består, idet forliket er muliggjort ved at også den politiske høyresiden er skeptisk til fri konkurranse på det religiøse markedet. Statskirken fremstår åpenbart som den beste løsningen både for radikale som vil bruke religionen til å sikre statlig kontroll, og konservative som vil bruke staten til å sikre religiøs kontroll, jf. at FrP, H og KrF ville beholde kristendommen i navnet på skolens tros- og livssynsopplæring også etter at Norge var blitt dømt og fordømt for å ha krenket menneskerettighetene med sitt KRL-fag (avsnitt 6.4). Brekke refererer til en rekke undersøkelser som viser at den kompakte enigheten på Stortinget ikke lar seg gjenfinne i befolkningen. Der er det høyst delte meninger og til dels betydelig motstand mot statskirkeordningen, også blant statskirkens egne medlemmer, samtidig som mange stiller seg likegyldige til det hele. Kirkeforliket er i så måte et eklatant eksempel på ”toppfolkenes fellesskap”, der de folkevalgte er enige om å være uenige med store deler av den befolkning som har valgt dem, og gjør felles front mot sine velgere, som de tvinger til å betale for politikernes enighet i egenskap av også å være skatte- og avgiftsbetalere.

Brekke for sin del er åpenbart verken konservativ eller radikal, men liberal, og det er fra dette ståsted han argumenterer mot statskirkeordningen:

”Det er naturlig å legge til grunn at en liberal religionspolitikk bør ha to overordnede mål: frihet og likhet. Det bør være religionsfrihet, slik at borgere kan utøve den religion de ønsker, og delta eller la være å delta i religiøst liv. Det bør også være likhet i den forstand at alle tros- og livssynssamfunn behandles så likt som mulig” (Brekke 2010a: 6).

Brekke sier videre at i Norge står det nå ganske bra til med religionsfriheten, men dårlig til med religionslikheten, ”fordi det er en betydelig forskjell i hvordan staten behandler Den norske kirke og andre tros- og livssynssamfunn” (s. sted):

”Norge står igjen som et av landene i verden med sterkest bånd mellom stat og kirke, med minst grad av økonomisk selvstendighet for det tradisjonelt dominerende trossamfunn, og med tydeligst avvik fra et hvert ideal om likhet i myndighetenes behandling av tros- og livssynssamfunn” (s. 82-3).

I norsk religionspolitikk blir åpenbart frihet prioritert over likhet. Også dette synes å begrense venstresidens ansvar for politikken, idet venstresiden jo er kjent for å prioritere motsatt, likhet fremfor frihet når disse to verdiene fra den franske revolusjon kommer i konflikt med hverandre. Eller som det heter i et annet Civitanotat, den motsatte vektleggingen av frihet og likhet er ”et av de klareste skillene mellom den politiske høyre- og venstresiden” (Doksheim 2010:1).

Opp mot det statlige monopol stiller Brekke idealet om det frie marked:

”Den liberale tradisjonen har alltid sett det som viktig at staten behandler alle tros- og livssynssamfunn likt, og at det er stor grad av frihet til å leve etter sin overbevisning. En liberal tilnærming til politikk på området tro og

livssyn bør se på feltet som en egen økonomi, hvor bedrifter, altså tros- og livssynssamfunn, konkurrerer som tilbydere, mens privatpersoner opptrer som forbrukere” (s. 79).

I sin argumentasjon for det frie marked gjennomgår Brekke også argumentene til fordel for statskirkeordningen, og konkluderer med at uavhengig av om det skulle vært et klart flertall av befolkningen som ønsket ordningen, hva ikke er tilfelle, er ”det viktig å påpeke at argumentene for fortsatt statskirkeordning” uansett ”ville vært uholdbare ut fra grunnleggende demokratiske og menneskerettslige prinsipper” (s. 60). Ut fra samme tankegang kan heller ikke politisk enighet mellom regjering og opposisjon på Stortinget være et holdbart argument. Den fremforhandlede enighet kan snarere betraktes som en trussel mot folkestyret, idet den stiller velgerne overfor et fait accompli og uten handlingsalternativer. Den viktigste grunnen til at det representative styresettet kan kalles demokratisk, er velgernes mulighet til å straffe representanter de er misfornøyde med ved å nekte dem gjenvalg (Manin 1997). Den muligheten har kirkeforliket de facto satt ut av kraft. Det ligger således et demokratiseringspotensial i det forhold at forliket kun gjelder ut stortingsperioden, men det gjenstår selvsagt å se om potensialet vil bli realisert.

Brekke og andre motstandere av statskirken argumenterer til fordel for en nøytral statlig tros- og livssynspolitik. SSB er en politisk nøytral institusjon, men derav følger ikke at også SSB må advokere en nøytral tros- og livssynspolitik. Det følger tvert om at SSB må forholde seg nøytralt til politikernes ønske om en tros- og livssynspolitik som ikke er nøytral, men til fordel for statskirken. Politikk er ikke nøytral virksomhet. Liksom det er et politisk standpunkt å holde fast ved statskirkens tradisjonelle monopolistiske privilegier, er det et politisk standpunkt å avvike statskirken til fordel for en nøytral tros- og livssynspolitik der markedet gis fullmakt til å dekke de religiøse behov.

Dette er Brekke innforstått med, men argumenterer for at en slik politikk vil virke positivt. Således påpeker han i begge sine arbeider at da amerikanerne i 1791 ratifiserte grunnlovens ”First Amendment” og blant annet forbød Kongressen å innføre en statsreligion, hvorved det i realiteten ble etablert et religiøst frimarked, var det mange som fryktet at ”religionen ville forvitte, med negative konsekvenser for amerikanerne flest”. Det motsatte skjedde imidlertid. Brekkes forklaring er voluntarismens avgjørende betydning når det religiøse livet måtte drives ut fra personlig engasjement og ansvar, og i USA har den ført ”til dramatisk ny interesse og oppslutning om religion” (Brekke 2010b: 89). Brekke uttrykker med dette ikke bare en kausalitetsoppfatning, men også hva man mener vil være en positiv effekt av så vel av å oppheve statskirken som av å fjerne all støtte til tros- og livssynssamfunn fra statsbudsjettet. Statsstøtte er en farlig sovepute, som gjør medlemmene sløve og gir staten makt. Gjøres medlemmene ansvarlige for trossamfunnenes finansiering, vil dette få den religiøse aktiviteten til å blomstre og samtidig fjerne trusselen om statlig innblanding, en vinn-vinn situasjon. Ønsket om en slik effekt er naturligvis ikke nøytralt, men politisk. Ønsket er at staten skal trekke seg tilbake og føre en nøytral religionspolitikk, slik at tros- og livssynssamfunnene, som for sin del selvsagt ikke er nøytrale, får en sjanse til å tre frem og gjøre seg gjeldende på samfunnsarenaen.

Det motstanderne av statskirke og statsstøtte ser som positivt, synes imidlertid å være nøyaktig hva tilhengerne av statskirke og statsstøtte ser som farlig og negativt, en tap-tap situasjon. Jo mer trossamfunnene overlates til seg selv og deres medlemmer må aktivisere seg, desto bedre grobunn for fundamentalistisk ekstremisme. For tilhengerne av statskirke og statsstøtte er åpenbart passive medlemmer langt å foretrekke fremfor religiøse fanatikere som bokstavelig talt slåss for troen sin. Dette betyr at hvis samtlige tilhengere og motstandere deler Brekkes kausaloppfatning, har vi den tilsynelatende paradoksale situasjonen at det er motstanderne av statskirke og statsstøtte som er mest opptatte av troens

velbefinnende og ser de troende som en ressurs for storsamfunnet, mens tilhengerne av statskirke og statsstøtte er mest opptatte av storsamfunnets velbefinnende, og ser de troende som en potensiell trussel mot det. Imidlertid virker det lite sannsynlig at alle deler Brekkes kausalitetsoppfatning. Det virker mer sannsynlig at det både blant troende og ikke-troende er dem som ser statskirken som en garantist for at (den rette) troen holdes i hevd, og følgelig ser avvikling av statskirken, med de konsekvenser dette forventes å ha for troen, som henholdsvis en ulykke og en lykke for samfunnet.

SSB vil imidlertid ikke speile samfunnet nøytralt med mindre statistikken tar hensyn til at de facto eksisterer det markeder for religion, tro og livssyn. To slike markeder har staten selv skapt. Det ene er det ovenfor omtalte markedet for privat ytelse av offentlig finansierte velferdstjenester (Offentlig Privat Samarbeid mellom velferdsstaten og sivilsamfunnet). Det andre er det markedet som skapes av støtteordningen for tros- og livssynssamfunn, og som kirkeforliket til overmål medfører at vil bli grunnlovsbeskyttet. Markedet finansieres av skatte- og avgiftsbetalerne, som må punge ut uavhengig av deres egen tro og selv om de ønsker en fullstendig sekulær stat etter fransk eller amerikansk mønster. Størrelsen på "kaken" bestemmer politikerne når de vedtar statsbudsjettet. I dette markedet har hvert medlem av Den norske kirke og de øvrige tros- og livssynssamfunn samme økonomiske verdi. Hvor stor denne verdien til enhver tid skal være, avgjør politikerne for Den norske kirke, hvorved de automatisk også avgjør det for de øvrige tros- og livssynssamfunn, som i så henseende har ingen innflytelse over sine egne inntekter men er avhengige av hvordan statskirken tilgodeses og drives. Dette har som effekt at hvis politikerne ønsker å bremse flukten fra statskirken, enn si snu nedgang til oppgang, og tror dette kan oppnås med å øke dens budsjett, vil andre tros- og livssynssamfunn oppnå den samme økning per medlem. Det har som effekt at hvis statskirken drives ineffektivt slik at kostnadene per medlem øker, vil dette komme andre tros- og livssynssamfunn til gode uavhengig av om de selv driver effektivt eller ineffektivt. Det har imidlertid også som effekt at hvis statskirken effektiviseres slik at kostnadene per medlem synker, vil andre tros- og livssynssamfunn bli "straffet" med redusert støtte per medlem selv om de for sin del har drevet effektivt hele tiden.

Et marked drevet på en bestemt aktørs premisser kan i det hele knapt kalles et perfekt marked. Imidlertid er det et marked der de øvrige tros- og livssynssamfunnene har et kraftig insitamant til å øke sine medlemstall, for dette er den eneste inntektsfaktoren de selv kan påvirke. Det største reservoaret for å erobre nye medlemmer er Den norske kirke, som fortsatt over 80 prosent av befolkningen er medlemmer av.

Statsfinansieringen av Den norske kirke, og støtten til tros- og livssynssamfunn, dekker ikke hele markedet for religion, tro og livssyn. Ikke alle aktører i dette markedet søker om støtte, ikke alle aktører ville fått støtte om de søkte, og de fleste aktørene har trolig andre inntekter enn statsstøtten. Som omtalt i presentasjonen av strukturstatistikk for interesseorganisasjoner vil det være av interesse å vite hva tros- og livssynssektoren totalt genererer av omsetning. Når det gjelder størrelsen på det totale markedet er det imidlertid åpenbart at staten ser den som lik landets samlede innbyggertall, for tiden 4,9 millioner. Dette fremgår av støtteordningsregelen om at det ikke er mulig å være medlem av flere tros- og livssynssamfunn samtidig. Brekke reagerer mot denne regelen på et menneskerettslig grunnlag, og mener den på utilbørlig vis griper inn i retten til å tilhøre flere trossamfunn om man så ønsker (Brekke 2010a:75-7). For staten spiller det imidlertid trolig ingen rolle hvor mange tros- og livssynssamfunn landets innbyggere er medlemmer av. Det som spiller en rolle, er hvor mange medlemmer det kan kreves offentlig støtte for. Hvis det kan kreves støtte for den samme personen mange ganger, vil det måtte ytes støtte til mange ganger landets innbyggertall. I 2009 kunne hver innbygger stå i over 600 tros- og livssynssamfunn.

Selv om landets innbyggere utgjør markedspotensialet, er det grunn til å anta at langt fra samtlige innbyggere ønsker å bli medlemmer av et tros- eller livssynssamfunn. Nå ligger det neppe for misjonærer å ta et bastant nei for et endelig svar, men noen innbyggere, kanskje særlig de som søker etter en tro eller et livssyn, vil mer enn andre være ”low-hanging fruits” for dem. Hvilke innbyggere det dreier seg om, hva som mer realistisk er et markedspotensial for tro og livssyn, kan SSB også fremskaffe statistikk om. Dette kan gjøres simpelt hen ved å rapportere allerede innsamlede opplysninger om innbyggernes subjektive tro, hvilket SSB særlig har gjort ved å gjennomføre den norske delen av internasjonalt komparative verdiundersøkelser. Også for SSB vil dette være plukking av ”low-hanging fruits”.

8. Oppsummering og veien videre

Det er i denne rapport dokumentert at SSB startet med å produsere statistikk om religion, tro og livssyn allerede samme år som byrået ble opprettet, i 1876, og at slik statistikk ble produsert av byråets forløpere helt tilbake til den første folketelling i 1769 hva gjelder religion som profesjon. Det er dokumentert at statskirken har vært klart mest i statistikkens rampelys, men også at statistikken har omfattet andre trosretninger, pluss de ikke-troende, helt siden folketellingen i 1866. Det er også dokumentert at fordelingen av oppmerksomhet mellom ulike trosretninger har harmonert med målsettingen om at offisiell statistikk skal speile samfunnet, idet Norge helt frem til de siste par tiår har vært et ”ekstremt antipluralistisk” og ”singularistisk” land der opptil 99,7 prosent sto i statskirken; om noe kan det diskuteres om ikke ”de andre” er blitt viet i overkant stor statistisk oppmerksomhet. Endelig har rapporten dokumentert at den offisielle statistikken har fanget opp den moderne fremveksten av det multireligiøse samfunn, samt at SSBs nåværende produksjon av statistikk om religion, tro og livssyn ikke på noen måte ligger tilbake for den til de nasjonale statistikkbyråene som det ble valgt å sammenligne med.

Imidlertid er det også blitt påpekt at et marked for statistikk om religion, tro og livssyn i betydelig grad vil være tilbudsstyrt, og at i den grad en manifest etterspørsel gjør seg gjeldende kan ikke SSB ensidig la seg styre av denne, idet byrået i tillegg må ivareta interessene til berørt tredjepart, herunder både tros- og livssynsorganisasjoner uten et kundeforhold til SSB og det omkringliggende samfunn i sin alminnelighet. Jf. at det første premisset for vurderingen av statistikkbehovet i kapittel 5 var at vurderingen gjelder de *latente behov*, ikke den manifeste etterspørselen. Det påhviler således SSB et ansvar for selv å vurdere behovet for og ta initiativet til forbedringer. Denne rapport har vurdert behovet som tilstedeværende.

Rapporten har ikke gått i detalj om de faglige forutsetningene for å produsere statistikk om religion, tro og livssyn. Således er det redegjort for hvordan religioner klassifiseres av SSB og andre nasjonale statistikkbyråer, men det er ikke foretatt noen vurdering av disse klassifikasjonsskjemaer, om det norske bør justeres for at vi lettere skal kunne sammenligne med andre land, for eksempel (det norske ble utarbeidet så sent som i 2005, jf. kapittel 3). Det er redegjort for hvordan det er mulig å plukke ”low-hanging fruits” om befolkningens religiøsitet i internasjonalt komparative undersøkelser som SSB har gjennomført den norske delen av, men det er ikke vurdert hvor godt de ansvarlige for disse undersøkelsene har løst de problemer som måtte være forbundet med å måle en nasjonal befolknings religiøsitet (mens det i kapittel 3 ble stilt spørsmålsteget ved definisjonen av religiøsitet i de norske valgundersøkelsene).

I kapittel 6 ble det påvist at det er relevant å ta hensyn til religion, tro og livssyn på en lang rekke av SSBs statistikkområder. Ivaretagelse av dette hensynet vil gi økt kunnskap om religion, tro og livssyn. Det vil imidlertid også gi økt kunnskap om

statistikkområdene. En inspirasjonskilde her kan være den statistiske håndteringen av religion, tro og livssyn i offentlig sekulære Frankrike, der INSEE ikke fører statistikk over befolkningens tro og vantro, men ofte tar hensyn til dens religiøsitet ved utarbeidelsen av statistikker om helt andre forhold. En annen inspirasjonskilde kan være statistikkproduksjonen i Nord-Irland, der det knapt synes å bli produsert statistikk over noe som helst uten at den viser fordelingen blant katolikker og protestanter.

Med økt religiøs mangfold, og med økt polarisering mellom troende og ikke-troende som begge synes å bli styrket i sin "tro", kan rapportering av dette også i Norge bli like viktig som å rapportere fordelingene etter demografiske standardvariable som kjønn, alder, utdanning, bosted, yrke og inntekt. Vi kan heller ikke vite hvorvidt trostilhørighet i Norge er eller blir mer, mindre eller uendret viktig, uten at vi undersøker det. Hva dette angår er det igjen grunn til å minne om at mens det er mulig å bruke registerdata om de øvrige demografiske forholdene er så ikke tilfelle for trostilhørighet, hva SSB har protestert mot (kapittel 3). Konsekvensen av lovvedtaket om dette er at det ikke mulig å vite noe om troens betydning for andre statistiske forhold – og andre statistiske forholds betydning for troen - uten å spørre respondentene individuelt om deres tro i datafangsten til enhver statistikk der trosforholdene antas å være relevante.

Henvist til denne metoden synes det likevel ikke nødvendig å spørre om folks tro i alle relevante statistikker alltid. Det synes mer hensiktsmessig å ta stikkprøver for å få bekreftet eller avkreftet trostilhørighetens relevans og betydning. Hvor ofte det bør tas slike stikkprøver kommer an på hvor raskt befolkningens trossammensetning endrer seg, hvilket det med dagens opplegg fortløpende blir produsert statistikk om. Basert på foreliggende erfaringsmateriale synes imidlertid femårsintervaller å være tilstrekkelig. Det synes viktigere at hver relevante statistikk kartlegger troens betydning hvert femte år, enn at samtlige relevante statistikker gjør dette samtidig.

Ved å samle inn data på denne måten vil det bli generert en mengde detaljinformasjon om sammenhengen mellom religion, tro og livssyn på den ene siden, og de samfunnsforhold SSB har definert som sine statistikkområder på den andre siden. Som i rapportene fra INSEE vil imidlertid hovedformålet med rapporteringen være å belyse statistikkområdene. Dette tilsier at det fra tid til annen vil være hensiktsmessig å løfte religion, tro og livssyn ut av rapportene om statistikkområdene, og inn i rapporter der søkelyset rettes utelukkende mot disse variablene. En inspirasjonskilde her kan være rapportserien "Focus on" til ONS i Storbritannia, der en serie i serien nettopp er *Focus on Religion*. I den serien sammenfatter ONS alt de "siden sist" har samlet inn av opplysninger om religion, tro og livssyn. I en annen serie i serien rettes søkelyset mot religion og etnisitet, i Storbritannia som i Norge den viktigste årsaken til at befolkningens trossammensetning endrer seg.

Med rullerende datainnsamling over femårsperioder synes det optimalt å rapportere et norsk "Søkelys på religion, tro og livssyn" hvert femte år. For SSB er optimalitet viktig. SSB er verken for økt sekularitet eller økt religiøsitet en pådriver men en nøytral institusjon, hvis virksomhet skal speile samfunnet.

En datainnsamling lagt inn i eksisterende undersøkelser hvert femte år, vil neppe endre kostnadene for disse undersøkelsene nevneverdig. Det å samordne de ulike kildene til et "Søkelys på religion, tro og livssyn" hvert femte år, vil derimot kunne koste noe. Dette må dekkes over SSBs budsjett, eller det kan tenkes at andre institusjoner vil betale for å få en slik publikasjon utgitt av SSB.

Verd å optimalisere oppmerksomheten vil SSB imøtegå kritikken som den danske filosofien Nils Holtug (2009: 165) har rettet mot den liberale og egalitære staten, at den går for langt i den religiøse nøytraliteten som Torkel Brekke senere så sterkt

har advokert, og således er blitt ”blind with respect to religious differences between people”. For

”If people do not put forward the arguments that in fact motivate them, but only secular arguments of the politically approved kind, the arguments that in fact motivate people may not be exposed to the kind of critical scrutiny generally valued by liberals. Thus, dubious and even dangerous ideas may go largely unnoticed and unchallenged” (s. 171).

Holtug ser farene ved å gi ”dangerous ideas” en ”public platform”. Han hevder imidlertid at dette ikke er et spesifikt religiøst problem. Offisiell statistikk bør blottstille selv ”dangerous ideas”. Holtugs argumentasjon er helt i tråd med Ytringsfrihetskommisjonens påpekning av at åpenhet og kritikk er en forutsetning for demokrati og en hovedbegrunnelse for ytringsfriheten (NOU 1999:27, s. 23).

Blant de ”dangerous ideas” knyttet til religion, tro og livssyn finner vi også ideen om at kunnskap er farlig og må undertrykkes. Statistikk er kunnskap. Foruten demokratiprinsippet og autonomiprinsippet begrunnet Ytringsfrihetskommisjonen behovet for ytringsfrihet også i sannhetsprinsippet, og illustrerte dette behovet med inkvisisjonens rettssak mot Galileo Galilei. I 2010 er det fortsatt mulig å skrive at ”indeed, it is not an exaggeration to say that the relationship between religion and science has become one of the most interesting and significant topics of our times” (Sweetman 2010: 1). Ikke så rart, siden religion og vitenskap fortsatt konkurrerer med hverandre, og med ideologi, om å besvare de samme spørsmålene. Filosofi-professor Brendan Sweetman argumenterer imidlertid til fordel for kunnskap, om hverandre, som middel til å bygge ned murene også mellom ”scientists and religious believers”. ”Scientists” må bli mer klar over ”the naturalistic/secularist bias that is a driving force behind much of their discipline”, og utvikle ”greater appreciation for the philosophical, religious, and moral implications of their work”. ”Religious believers” bør på sin side ”not be afraid of science, but should welcome it as a further way to understand God’s creation”. Derved vil partene overkomme den ”conflict model” som har preget forholdet mellom dem (s. 207, 208).

Tall kan brukes til å bygge slike broer. Som Trond Berg Eriksen (1993: 33) påpekte i *Reisen gjennom helvete*, der han (og vi) vi følger Dante (og Vergil) gjennom infernoet i *Den guddommelige komedie*, at ”den kristne tradisjonen gjorde matematiske proporsjoner til uttrykk for Guds orden og evige visdom”. I kristen tradisjon er *religion* orden og orden matematikk. I samfunnsfagene er *vitenskap* orden og orden statistikk. Religion, tro og livssyn, og statistikk om religion, tro og livssyn, fyller det samme behov for orden. Kanskje er begge også uttrykk for evig visdom.

Referanser

- Aadnanes, Per M. [1982] (2002): *Livssyn*. 3. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aadnanes, Per M. (2008): *Gud for kvarmann. Kyrkja og den nye religiøsitetten*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aale, Per Kristian (2009): ”Paven kjemper mot stadig tommere gudshus, mindre politisk innflytelse og ’militant sekularisme’”. *Aftenposten* 21.11, del 2 s. 4.
- Aale, Per Kristian (2010): ”Europeiske muslimer dropper moskeen”. *Aftenposten* 29.5, del Verden s. 4-5.
- Aardal, Bernt, Henry Valen og Frode Berglund (1995): *Valgundersøkelsen 1993. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 1995/11.
- Aardal, Bernt, Henry Valen og Ingunn Opheim (1999): *Valgundersøkelsen 1997. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 1999/16.
- Aardal, Bernt, Henry Valen, Rune Karlsen, Øyvin Kleven og Tor Morten Normann (2003): *Valgundersøkelsen 2001. Dokumentasjons- og tabellrapport*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 2003/14.
- Aardal, Bernt, Maria Høstmark, Bengt Oscar Lagerstrøm og Guro Stavn (2007): *Valgundersøkelsen 2005. Dokumentasjons- og tabellrapport*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 2007/31.
- Aardal, Bernt, Ingvild Stakkevold Reymert og Stine Renate Otterbekk (2010): ”Trenden er brutt – færre skifter parti”. *Samfunnsspeilet* 24 (2): 24-32.
- Aarebrot, Frank (2009): ”Parodisk kirkevalg”. *Dagbladet* 1.10, s. 55.
- Accordo, Jérôme et Thibaut de Saint Pol (2009): ”Qu’est-ce qu’être pauvre aujourd’hui en Europe? L’analyse du consensus sur les privations”. *Économie et statistique* 421: 3-27.
- Adresseavisen* (2009): ”- Lider av religiøs tvangsnevrose”. 18.8. del 1 s. 6.
- Aftenposten* (2010a): ”Religion er også utenrikspolitikk”. 28.2, del 2 s. 2.
- Aftenposten* (2010b): ”Overtramp”. 28.2, del 2 s. 2.
- Allern, Sigurd (2001): *Flokkdyr på Løvebakken: Søkelys på Stortingets presselosje og politikkens medierammer*. Oslo: Pax.
- Alver, Bente Gullveig, Ingvild Sælid Gilhus, Lisbeth Mikaelsson og Torunn Selberg (1999): *Myte, magi og mirakel i møte med det moderne*. Oslo: Pax.
- Amundsen, Arne Bugge og Brita Pollan (red.) (2005): *Norges religionshistorie*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Andersen, Peter B., Peter Gundelach and Peter Lüchau (2008): ”Religion In Europe And The United States”. *Nordic Journal of Religion and Society* 21 (1): 61-74.
- Arts, Wil and Loek Halman (ed.) (2004): *European Values at the Turn of the Millennium*. European Values Studies vol. 7. Leiden: Brill.
- Ask, Alf Ole (2010): ”Tar religion inn i utenrikspolitikken”. *Aftenposten* 26.2, del 1 s. 12.

- Bakkevig, Trond (2009a): ”Parodisk valgforsker?” *Dagbladet* 5.10 s. 50.
- Bakkevig, Trond (2009b): ”Kirken er på gli”. *Aftenposten* 19.12, del 3 s. 4.
- Bangstad, Sindre (2009a): *Sekularismens ansikter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bangstad, Sindre (2009b): ”Norge med og uten Gud”. *Dagbladet* 9.6, del 1 s. 52.
- Barstad, Anders (2005): Flere vennskap og stabil organisasjonsdeltaking – sosial og politisk deltaking”. *Samfunnsspeilet* 19 (4): 95-100.
- Barstad, Anders (2006): Flere vennskap og stabil organisasjonsdeltaking – sosial deltaking”. *Samfunnsspeilet* 20 (5/6): 95-100.
- Bechtold, Sabine med flere (2010): *Zensus 2011 – Allgemeine Präsentation des Statistischen Bundesamtes*. Statistisches Bundesamt Deutschland.
- Beckford, James A. (2010): “The return of public religion? A critical assessment of a popular claim”. *Nordic Journal of Religion and Society* 23 (2): 121-136.
- Beckford, James A. and N. J. Demerath III (eds.) (2007): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*. London: SAGE Publications Ltd.
- Beckford, James A. and James T. Richardson (2007): “Religion and Regulation”. In James A. Beckford and N. J. Demerath III (eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, pp. 396-418. London: SAGE Publications Ltd.
- Benthall, Jeremy (2008): *Returning to Religion, Why a Secular Age is Haunted by Faith*. London and New York: I. B. Tauris.
- Berg, Roald (2009): “Misjonshistorie og samfunnsforskning”. *Nytt Norsk Tidsskrift* 26 (3-4): 322-336.
- Bjørshol, Einar (2008): *Verdiundersøkelsen 2007. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2008/7.
- Blom, Svein (1998): *Levekår blant ikke-vestlige innvandrere i Norge*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 98/16.
- Blom, Svein (2003): *Problemmotat om holdningsspørsmål i statistiske undersøkelser*. Upublisert manuskript 11.6, Statistisk sentralbyrå.
- Blom, Svein (2009): *Holdninger til innvandrere og innvandring 2009*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 2009/44.
- Blom, Svein og Benedicte Lie (2003): *Holdning til innvandrere og innvandring. Spørsmål i SSBs omnibus i august/september 2003*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2003/87.
- Blom, Svein og Kristin Henriksen (red.) (2008): *Levekår blant innvandrere i Norge 2005/2006*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 2008/5.
- Boeda, Michel (2009): “The how and why of statistical classifications”. *Courrier des statistiques, English series* 15: 3-9.
- Botvar, Pål Ketil (2007): ”Why New Age is giving way to spirituality: the silent revolution within alternative religiosity”. In Inger Furseth and Paul Leer-Salvesen (eds.): *Religion in Late Modernity, Essays in Honor of Pål Repstad*, pp. 87-100. Trondheim: Tapir Academic Press.

Botvar, Pål Ketil (2009): *Secularisation, sacralization – or both? Religious change in Norway based on data from 1991 to 2008*. Paper to ISSR – International Society for the Sociology of Religion: 30th Conference in Santiago de Compostela, Spain, 27-31 July.

Botvar, Pål Ketil og Ulla Schmidt (red.) (2010): *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Oslo: Universitetsforlaget.

Braanen, Bjørgulv (2009): ”Religion igjen”. *Klassekampen* 29.12, s. 2.

Brathaug, Ann Lisbet og Karolina Wojdak Dam (2010): *Ideelle og frivillige organisasjoner, satellittregnskap: Frivillighet-Norge skaper store verdier*. Friggitt 11.1.2010 © Statistisk sentralbyrå. <<http://www.ssb.no/magasinet/analyse/art-2010-01-11-01.html>>. Nedlastet 6.12.10.

Brekke, Torkel (2002): *Gud i norsk politikk: religion og politisk makt*. Oslo: Pax.

Brekke, Torkel (2010a): *Frihet og religion*. Oslo: Civita.

Brekke, Torkel (2010b): ”Gud på anbud”. *Samtiden* nr. 4: 82-89.

Brewer, Stephanie M.; James J. Jozefowicz and Robert J. Stonebraker (2006): ”Religious Free Riders: The Impact of Market Share”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 45 (3): 389-396.

Bruce, Steve (2000): ”The Supply-Side Model of Religion: The Nordic and Baltic States”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 39 (1), March: 32-46.

Buschle, Nicole (2006): ”Spenden in Deutschland. Ergebnisse der Einkommensteuerstatistik 2001”. *Wirtschaft und Statistik* 12: 151-159.

Buschle, Nicole (2008): ”Donations – from whom and what for?” *STAT magazin*. Finances and Taxes, Destatis 8 February, pp. 1-4.

Børke, Sindre (1984): *Folke- og bolig tellingen 1980. Dokumentasjon*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 84/15.

Casanova, Jose (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago: The University Press of Chicago.

Cavanaugh, William T. (2009): *The Myth of Religious Violence. Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford: Oxford University Press.

Christensen, Berit Schelde (2009): ”Troen kommer av det som erfares”. *Adresseavisen* 29.7., del 1 s. 27.

Christensen, Tom og Per Læg Reid (2002): *Reformer og lederskap. Omstilling i den utøvende makt*. Oslo: Universitetsforlaget.

Cox, Harvey G. and Daisaku Ikeda (2009): *The Persistence of Religion. Comparative Perspectives on Modern Spirituality*. London and New York: I. B. Tauris.

Dagsavisen (2009): ”Valgfloa” og ”Misforståelse ødela kirkevalg”. 18.9, s. 1 og 6.

Dahl, Hans Fredrik (2010): ”Sekulære paradokser”. *Dagbladet* 21.3, del 1 s. 26.

- Dalseth, Eyvind (1969): "Ideologikritikk". I Skirbekk, Gunnar (red.) (1969): *Er ideologiene døde? Søkelys på en politisk myte*, s. 11-36. Oslo: Pax.
- Daugstad, Gunlaug (red.) (2008): *Innvandring og innvandrere 2008*. Statistisk sentralbyrå, Statistiske analyser 103.
- Daugstad, Gunlaug og Lars Østby (2009): "Et mangfold av tro og livssyn – det flerkulturelle Norge". *Samfunnsspeilet* 23 (3): 14-21.
- Dawkins, Richard [2006] (2007): *Gud – en vrangforestilling*. Oslo: Monstro.
- Deacy, Christopher and Elisabeth Arweck (ed.) (2009): *Exploring Religion and the Sacred in a Media Age*. Farnham, UK: Ashgate.
- Demerath III, N. J. (2007): "Religion and the State; Violence and Human Rights". In James A. Beckford and N. J. Demerath III (eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, pp. 381-395. London: SAGE Publications Ltd.
- Destatis (2010a): *Statistisches Jahrbuch 2010*. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Destatis (2010b): *20 Jahre deutsche Einheit. Wunsch oder Wirklichkeit*. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Difi (2010): *Innbyggerundersøkelsen del 2*. Difi-rapport 2010:14. Direktoratet for forvaltning og IKT.
- Dillard, Dudley (1973): *Moderne økonomisk historie – den økonomiske utvikling i Vest-Europa, USA og Sovjet 1870-1939*. Oslo: Gyldendal.
- Doksheim, Marius (2010): *Likhet eller frihet? En kritikk av The Spirit Level*. Civita-notat nr. 12/2010. Oslo: Civita.
- Downs, Anthony (1957): *An economic theory of democracy*. New York: Harper Books.
- Driessen, Michael D. (2010): "Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements". *Politics and Religion* 3 (1), April: 55-80.
- Egeberg, Morten, Johan P. Olsen og Harald Sætren (1978): "Organisasjonssamfunnet og den segmenterte stat". I Johan P. Olsen (red.) *Politisk organisering*, 115-142. Bergen: Universitetsforlaget.
- Egeland, Helene og Olaf Aagedal (2010): *Kultur i kirken. En kartlegging av kulturaktiviteter i to bispedømmer i Den norske kirke*. KIFO Notat nr 1/2010. KIFO Stiftelsen Kirkeforskning.
- Eicken, Joachim und Ansgar Schmitz-Veltin (2010): "Die Entwicklung der Kirchenmitglieder in Deutschland". *Wirtschaft und Statistik* 6: 576-589.
- Eide, Arne (2010): "Politisk menighet". *Vårt Land* 3.2, s. 25.
- Einstein, Mara (2008): *Brands of Faith: Marketing Religion in a Commercial Age*. New York: Routledge.
- Elgseth, Einy Rendal (2010): "Mindre andakt". *Vårt Land* 3.2, s. 25.

- Elshtain, Jean Bethke (2009): "Religion and Democracy". *Journal of Democracy* 20 (20), April: 5-17.
- Engelhardt, Juliane (2010): "Religion og moderniseringsprosesser". *Den jyske Historiker* 124: 5-17.
- Eriksen, Anne (2009): "Kulturarv og kulturarvinger". *Nytt Norsk Tidsskrift* 26 (3-4): 474-480.
- Eriksen, Erik Oddvar (2009): "Moderniseringsagenten". *Aftenposten Morgen* 10.9, del 3 s. 4.
- Eriksen, Trond Berg (1993): *Reisen gjennom helvete. Dantes inferno*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eriksen, Trond Berg (2009a): "Knapper og glansbilder". *Dagbladet* 23.10 del 1 s. 56.
- Eriksen, Trond Berg (2009b): "Rettferdighet er tykkere enn blod". *Morgenbladet* 24.12.09-7.12.10, s. 46-7.
- Eriksen, Trond Berg og Øystein Sørensen (red.) (2003): *Et lite land i verden. Norsk idéhistorie bind VI*. Oslo: Aschehoug.
- Eurostat (2010): *EU-SILC Module 2013. 1st Meeting of the Task Force on Well-being. Background information for the Task Force*. Doc WG-02/10. European Commission, Eurostat.
- Ferguson, Chris, Steven Finch and Ola Tuczuk, NatCen (2009): *2007-08 Citizenship Survey. Race, Religion and Equalities Topic Report*. London: Department for Communities and Local Government.
- Finansdepartementet (2009): *Nasjonalbudsjettet 2010*. Meld. St. 1 (2009-2010). Melding til Stortinget.
- Finansdepartementet (2010): *Nasjonalbudsjettet 2011*. Meld. St. 1 (2010-2011). Melding til Stortinget.
- Finke, Ståle (2009): "Hermeneutikk som politikk: Offentlig fornuft og religion hos Habermas og Hegel". *Nytt Norsk Tidsskrift* 26 (3-4): 532-544.
- Fonn, Geir Ove (2010): "Verden blir mer troende". *Vårt Land* 25.2, s. 10-11.
- Furseth, Inger (2008): "Social Capital And Immigrant Religion". *Nordic Journal of Religion and Society* 21 (2): 147-164.
- Furseth, Inger og Pål Repstad (2003): *Innføring i religionssosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Førde, Einar (1981): *Vi er alle sosialdemokratar*. Oslo: Tiden.
- Galland, Olivier (2006): "Jeunes: les stigmatisations de l'apparence". *Économie et statistique* 393-394: 151-183.
- Galland, Olivier, Yannick Lemel, Jean-françois Tchernia (2002): "Les valeurs en France". *Données sociales: la société française – édition 2002-2003*: 559-564. Paris: INSEE.

- Galtung, Johan (1968): "Norge i verdenssamfunnet". I Natalie Rogoff Ramsøy (red.): *Det norske samfunn*, s. 445-491. Oslo: Gyldendal.
- Galtung, Johan. og Nils Petter Gleditsch (1975): 'Norge i verdenssamfunnet'. I Nathalie Rogoff Ramsøy og Mariken Vaa (red). *Det norske samfunn 2*. Oslo: Gyldendal.
- Gansmo, Arne Kristian (2010): "Rotmo tør ikke refse islam". NRK Trøndelag 6.5. www.nrk.no.
- Gauthier, Kristopher J., Andrew N. Christopher, Mark I. Walter, Ronney Mourad and Pam Marek (2006): "Religiosity, Religious Doubt, and the Need for Cognition: their Interactive Relationship with life Satisfaction". *Journal of Happiness Studies* 7: 139-154.
- Giovannini, Enrico (2008): "Statistics and Politics in a 'Knowledge Society'". *Social Indicators Research* 86: 177-200.
- Giske, Trond (2009): Mye felles tankegods". *Vårt Land* 8.9, s. 20.
- Gran, Even (2010a): "Ny undersøkelse bekrefter svekket gudstro". *Fritanke.no* 6.4.
- Gran, Even (2010b): "Kristentungt utvalg skal lage livssynspolitikk". *Fritanke.no* 25.6.
- Grepstad, Ottar (2010): "Den blinde flekken". *Dagens Næringsliv* 16.2, s. 55.
- Grim, Brian J. and Richard Wike (2010): "Cross-Validating Measures of Global Religious Intolerance: Comparing Coded State Department Reports with Survey Data and Expert Opinion". *Politics and Religion* 3 (1), April: 102-129.
- Grøndahl, Anders (1999): *Interesseorganisasjoner, strukturstatistikk, 1997: 18 300 ansatte i interesseorganisasjonene*. Frigitt 1.11.1999, © Statistisk sentralbyrå. <http://www.ssb.no/emner/07/02/10/intorgs/main.html>>. Nedlastet 7.12.10.
- Gulløy, Elisabeth (2008): *Levekår blant innvandrere 2005/2006. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2008/5.
- Habermas, Jürgen (1969): *Vitenskap som ideologi*. Oslo: Gyldendal.
- Habermas, Jürgen (2005): *Zwischen Naturalismus und Religion. Philosophische Aufsätze*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Halman, Loek and Ole Riis (eds.) (2003): *Religion in Secularizing Society. The Europeans' Religion at the end of the 20th Century*. European Values Studies vol. 5. Leiden: Brill.
- Halman, Loek, Ronald Inglehart, Jaime Díez-Medrano and Ruud Luijkx (2008): *Changing Values and Beliefs in 85 Countries*. European Values Studies vol. 11. Leiden: Brill.
- Haynes, Jeffrey (2009a): "Religion and democratizations: an introduction". *Democratization* 16 (6): 1041-1057.
- Haynes, Jeffrey (2009b): "Conclusion: religion, democratizations, and secularization". *Democratization* 16 (6): 1282-1291.
- Heelas, Paul and Linda Woodhead (2005): *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Malden, Mass: Blackwell.

- Hegtnun, Halvor (2009): "Hva kom ut av 00-tallet?". *Aftenposten* 31.12, del 1. s. 12.
- Hegtnun, Halvor (2010): "Sammen mot utviklingen". *A-magasinet* 31.3, s. 22-28.
- Hellevik, Ottar (1996): *Nordmenn og det gode liv. Norsk Monitor 1985-1995*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hellevik, Ottar (2008): *Jakten på den norske lykken. Norsk Monitor 1985-2007*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hellevik, Ottar (2010): "Noen ferske resultater fra 2009/10-undersøkelsen". Foredrag på seminaret *Trender og utviklingskrefter i det norske samfunn*, 18.11. Oslo: Synovate Norge.
- Herpin, Nicolas et Daniel Verger (1999): "Consommation et stratification sociale selon le profil d'emploi". *Économie et statistique* 324-325: 57-74.
- Herpin, Nicolas et Fabien Dell (2005): "Pauvres et modes de vie pauvre dans des pays européens". *Économie et statistique* 383-384-385: 47-74.
- Herriot, Peter (2009): *Religious fundamentalism – global, local and personal*. London: Routledge.
- Herten, Marieke van & Ferdy Otten (2007): "Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland". *Bevolkingstrends, 3e kwartaal 2007*, s. 48-53. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Hesmondhalgh, David (2007): *The Cultural Industries*. Los Angeles: Sage.
- Hill, Jonathan P. And Daniel V. A. Olson (2009): "Market Share and Religious Competition: Do Small Market Share Congregations and Their Leaders Try Harder?" *Journal for the Scientific Study of Religion* 48 (4): 629-649.
- Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, Voce, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- Hjellum, Thorstein (2007): *Politisk korrupsjon som demokratisk problem*. Oslo: Cappelen.
- Holder, Mark D., Ben Colemand and Judi M. Wallace (2010): "Spirituality, Religiousness, and Happiness in Children Aged 8-12 Years". *Journal of Happiness Studies* 11: 131-150.
- Holth, Bjørn Are (2010): *Verdiundersøkelsen 2008. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 47/2010.
- Holtug, Nils (2009): "Liberal Equality And The Politics Of Religion". *Nordic Journal of Religion and Society* 22 (2): 165-178.
- Horkheimer, Max og Theodor W. Adorno (1972): *Kulturindustri – opplysning som massebedrag*. Oslo: Cappelen.
- Hotelling, Harold (1929): "Stability in Competition". *Economic Journal*, 39: 41-57.
- Hougen, Hanne Cecilie (2005): *Samordnet levekårsundersøkelse 2004 – tverrsnittundersøkelsen. Dokumentasjonsrapport. Korrigert versjon*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2005/30.

- Huntington, Samuel P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Høeg, Ida Marie, Harald Hegstad og Ole Gunnar Winsnes (2000): "Folkekirke 2000". En spørreundersøkelse blant medlemmer av Den norske kirke. Rapport fra Stiftelsen Kirkeforskning.
- Høeg, Ida Marie (red.) (2009): *Tilstandsrapport for Den norske kirke 2009. Tema: Medlemskap*. KIFO Notat nr 7/2009. KIFO Stiftelsen Kirkeforskning.
- Høstmark, Maria (2005): *Mediebruksundersøkelsen 2005. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2007/28. Stiftelsen Kirkeforskning.
- Høybråten, Dagfinn (2008): *Pengene eller livet*. Oslo: Avenir forlag.
- Høybråten, Dagfinn (2010): "KrFs kontrakt med velgerne". *Vårt Land* 3.2, s. 25.
- Håland, Inger (2010): *Personlig kommunikasjon 29.10 og 4.11*. Statistisk sentralbyrå.
- INSEE (2008): "Les pratiques religieuses". *Regards sur la parité, édition 2008*: 194-5.
- Iversen, Hans Raun (2006): "Secular Religion and Religious Secularism. A profile of the religious development in Denmark since 1968". *Nordic Journal of Religion and Society* 19 (2): 75-93.
- Jacobsen, Brian A. (2009): "Muslims on the Political Agenda". *Nordic Journal of Religion and Society* 22 (1): 15-35.
- Jacobsen, Knut A. (red.) [2001] (2005): *Verdensreligioner i Norge*. 2. utgave Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen, Jens-Petter (2009a): "Første skritt mot skille". *Aftenposten* 2.10, del Kultur s. 3.
- Johnsen, Jens-Petter (2009b): "Kirkevalget var en suksess". *Dagsavisen* 3.10 s. 4.
- Johnsen, Jens-Petter (2009c): „Kirkevalget er legitimt“. *Vårt land* 5.10. s. 3.
- Juergensmeyer, Mark [2000] (2003): *Terror in the Mind of God. The global Rise of Religious Violence*. Third Edition, Revised and Updated. Berkeley / Los Angeles /London: University of California Press.
- Juergensmeyer, Mark (2008): *Global Rebellion. Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militias o al Qaeda*. Berkeley / Los Angeles /London: University of California Press.
- Kahle, Irene und Dieter Schäfer (2005): "Ehrenamt und bürgerschaftliches Engagement. Ergebnisse der Zeitbudgeterhebung 2001/2002". *Wirtschaft und Statistik* 4: 311-317.
- Kjeldstad, Randi og Ivar Åsland Lima (2010): "Religiøsitet og likestilling hjemme". I Randi Kjeldstad og Jan Lyngstad (red.): *Utradisjonell likestilling? Analyser av undersøkelsen Livsløp, generasjon og kjønn (LOGG) 2007*. S. 22-93 i Statistisk sentralbyrå, Rapporter 18/2010.
- Kjølvik, Idar og Jostein Holmen (red.) (2008): *Helse – frelse. Samfunnsmedisin og livssyn – et møte*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

- Kiær, Anders Nicolai (1882): *Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik. Indledning til Tabeller indeholdende Resultaterne af Folketællingen i Norge i Januar 1876*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. NOS. Ny Række. C. No. 1.
- Knutsen, Terje Magnus (2007): *I Krishnas tjeneste – en sosiologisk studie av Hare Krishna bevegelsen i Norge*. Hovedoppgave i sosiologi. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Koenig, Harold G., Michael E. McCullough and David B. Larson (2001): *Handbook of Religion and Health*. Oxford og New York: Oxford University Press.
- Krack-Rohberg, Elle und Karl Weichs (2008): "Teilnahme am politischen und religiösen Leben". Auszug aus dem *Datenreport 2008, ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland*, Kapitel 14 Demokratie und politische Partizipation, S. 383-390. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Kraft, Siv Ellen (2009): "Menn som hater prinsesser og engler". *Dagbladet* 7.11, del 1 s. 67.
- Kriete-Dodds, Susan und Daniel Vorgrimler (2007): "Das Taxpayer-Panel der jährlichen Einkommensteuerstatistik". *Wirtschaft und Statistik* 1: 77-85.
- Kullerud, Dag (2010): "Ønsker å utdanne imamer i Norge". *Aftenposten* 16.11 del 1 s. 2.
- Kulturdepartementet (2010): *Utvalg for tros- og livssynspolitikken nedsatt*. Pressemelding 52/10, 25.6., Kulturdepartementet.
- Kværne, Per (2009): "Statsregion". I *Store norske leksikon*, www.snl.no. Sist endret 09.04.09. <Nedlastet 23.11.10>.
- Lagerstrøm, Bengt Oscar og Maria Høstmark (2006): *Kultur- og mediebruksundersøkelsen 2004. Dokumentasjonsnotat*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2006/15.
- Lechner, Frank J. (2007): "Rational Choice and Religious Economics". In James A. Beckford and N. J. Demerath III (eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, pp. 81-97. London: SAGE Publications Ltd.
- Lee, Robert (2007): *A Social Audit of the Muslim Community in Wales*. Statistical Article/Erthygl Ystadegol. Social Justice and Equality Statistics, Statistical Directorate, 9th May.
- Leirvik, Oddbjørn (2007): *Religionspluralisme. Mangfald, konflikt og dialog i Norge*. Oslo: Pax.
- Levi-Faur, David (2005): 'The Global Diffusion of Regulatory Capitalism'. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science* 598, March: 12-32.
- Lie, Einar og Hege Roll-Hansen (2001): *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lijphart, Arend (1968): *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*, Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, Arend (1977): *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Lillebø, Sandra (2010):"- Oversett kulturkritikk". *Klassekampen* 10.3, s. 24.

- Listhaug, Ola (1998): ”Norske verdier og holdninger 1982-1996, sentrale verdier endrer seg sakte”. *Samfunnsspeilet* 12 (1): 2-9.
- Ljones, Olav (2010): *Måling av lykke*. Innlegg på Nordisk statistikermøte, København 12.8.
- Lloyd, Cheryl, NatCen (2009): *2007-08 Citizenship Survey. Identity and Values Topic Report*. London: Department for Communities and Local Government.
- Lundin, Roger (2009): *Believing Again: Doubt and Faith in a Secular Age*. Grand Rapids and Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
- Lund-Olsen, Tone og Pål Repstad (red.) (2003): *Forankring eller frikopling? Kulturperspektiver på religiøst liv i dag*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Lynch, Gordon (2005): *Understanding Theology and Popular Culture*. Malden, MA: Blackwell.
- Lynch, Gordon (2007): *The New Spirituality. An Introduction to Progressive Belief in the Twenty-first Century*. London og New York: I. B. Tauris.
- Lynch, Gordon (red.) (2007): *Between Sacred and Profane. Researching Religion and Popular Culture*. London og New York: I. B. Tauris.
- Løwe, Torkil (2008): *Levekår blant unge med innvandrerbakgrunn. Unge oppvokst i Norge med foreldre fra Pakistan, Tyrkia og Vietnam*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 2008/14.
- Magnus, Gunnar (2010): ”FrP vil forby pengegaver fra islamistiske land”. *Aftenposten* 23.10.
<<http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3870458.ece?service=print>>
Nedlastet 26.11.2010.
- Manin, Bernard (1997): *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marcuse, Herbert [1964] (1968): *Det endimensjonale mennesket. Studier i det avanserte industrielle samfunns ideologi*. Oslo: Pax.
- Marpsat, Maryse (2008): ”The INSEE survey of the homeless: a historical review”. *Courrier des statistiques, English series* 14: 39-50.
- Martikainen, Tuomas (2001): ”Religion and Consumer Culture”. *Tidsskrift for kirke, religion, samfunn* 14 (2): 111-125.
- Mathiesen, Thomas (1969): ”Religion og kirke”. I Bjørn Alstad (red.): *Norske meninger* 2, s. 203-232. Oslo: Pax.
- Mathiesen, Thomas og Otto Hauglin (1968): ”Religionen”. I Natalie Rogoff Ramsøy (red.): *Det norske samfunn*, s. 263-302. Oslo: Gyldendal.
- Merz, Joachim, Daniel Vorgrimler und Markus Zwick (2004): ”Faktisch anonymisiertes Mikrodatenfile der Lohn- und Einkommensteuerstatistik 1998”. *Wirtschaft und Statistik* 10: 1079-1091.
- Michaudon, Hélène (2000): ”L’engagement associatif après 60 ans”. *INSEE Premiere* 737, Septembre.

- Monso, Olivier and Thiabut de Saint Pol (2007): "Geographic origin of individuals in French population censuses". *Courrier des statistiques, English series* 13: 51-60.
- Moore Jr., Barrington [1966] (1974): *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Harmondsworth, Middlesex, England : Penguin.
- Moran, Michael (2002): "Understanding the Regulatory State". *British Journal of Political Science* 32: 391-413.
- Myrdal, Gunnar (1968): *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Nepstad, Sharon Erickson and Rhys H. Williams (2007): "Religion in Rebellion, Resistance, and Social Movements". In James A. Beckford and N. J. Demerath III (eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, pp. 419-437. London: SAGE Publications Ltd.
- Nesbit, Paula (2007): "Keepers of the Tradition: Religious Professionals and their Careers". In James A. Beckford and N. J. Demerath III (eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, pp. 295-322. London: SAGE Publications Ltd.
- Niel, Xavier (1998): "L'etat de la pratique religieuse en France". *INSEE Premiere* 570, Mars.
- Nielsen, Eva (2005): "Religionsfrihet og statskirke". Innlegg på konferansen *Et "multireligiøst" Norden – verdifullt eller verdiløst?* Nordisk Ministerråd, Alta 24.25.2. Publisert 2.3 på www.Arbeiderpartiet.no.
- NISRA (2009): *2008 Labour Force Survey Religion Report*. November 2009. Labour Market. Northern Ireland Statistics & Research Agency. Office of the First Minister and Deputy First Minister. www.ofmdfmi.gov/uk.
- Nome, John (1942): *Demringstid i Norge – fra misjonsinteresse til misjonsselskap*. Stavanger: Det norske misjonsselskap.
- Norheim, Astrid Dalehaug (2010): "Nedgang for store kirker". *Vårt Land* 20.2, s. 12.
- Norman, Mona Grivi (2010): "Nekter å godkjenne moskémillioner". *VG* 19.10. s. 4.
- Norris, Pippa og Ronald Inglehart (2004): *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norseth, Kristin og Bernt Torvild Oftestad (2009): "Med oikos inn i polis. Kvinners vei til myndighet i norsk kristenliv i et offentlighetsperspektiv". *Nytt Norsk Tidsskrift* 26 (3-4): 307-321.
- Norske kirkeakademier (2005): *Kunsten å være kirke. Om kirke, kunst og kultur*. Kulturmelding for Den norske kirke. Oslo: Verbum.
- NOU 1999:27 "Ytringsfrihed bør finde Sted". *Forslag til ny Grunnlov § 100*. Ytringsfrihetskommisjonen, Justis- og politidepartementet. Oslo: Statens forvaltningstjeneste, Statens trykning.

- NOU 2003:19 *Makt og demokrati. Sluttrapport fra Makt- og demokratiutredningen*. Arbeids- og administrasjonsdepartementet. Oslo: Statens forvaltningstjeneste, Informasjonsforvaltning.
- Næss, Helene (2009): "På villspor". *Klassekampen* 29.10, s. 3.
- Næss, Siri (2001): *Livskvalitet som psykisk velvære*. NOVA Rapport 2/2001. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Office for National Statistics (2004): *Focus on Religion*. A National Statistics Publication. October.
- Office for National Statistics (2006): *Focus on Ethnicity and Religion. 2006 edition*. Editors Joy Dobbs, Hazel Green and Linda Zealey. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Oftestad, Bernt Torvild (2009): "Det kristelige i politikken". *Vårt land* 14.9, s. 23.
- Olson, Laura R. (2007): "Religious Affiliations, Political Preferences, and Ideological Alignments". In James A. Beckford and N. J. Demerath III (eds.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, pp. 438-457. London: SAGE Publications Ltd.
- Ot.prp. nr. 54 (2007-2008): *Om lov om endringer i opplæringslova* (Om faget kristendoms-, religions- og livssynskunnskap og rett til avgrensa fritak). Tilråding fra Kunnskapsdepartementet av 25. april 2008.
- Perl, Paul and Daniel V. A. Olson (2000): "Religious Market Share and Intensity of Church Involvement in Five Denominations". *Journal for the Scientific Study of Religion* 39 (1): 12-31.
- Peters, B. Guy [1996] ((2001): *The Future of Governing. 2nd Edition, Revised*. Lawrence, Kansas: University of Kansas Press.
- Peterson, Scot M. (2009): "Rational Choice, Religion, and the Marketplace: Where Does Adam Smith Fit In?" *In Journal for the Scientific Study of Religion* 48 (1), March: 185-192.
- Politiken.se* (2009): "Mindre partier starkt framåt". Löpsedel, 25.9.
- Ponthieux, Sophie (2004): *The concept of social capital: a critical review*. 10th AND Conference, Paris 21-32 January.
- Popper, Karl R. (1945): *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge.
- Popper, Karl R. [1934] (1959): *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.
- Popper, Karl R. [1963] (2002): *Conjectures and Refutations: the Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge.
- Porter, Michael E. (1980): *Competitive Strategy*. New York: Free Press.
- Possamai, Adam (2009): *Sociology of religion for generations X and Y*. London: Equinox.
- Prouteau, Lionel et François-Charles Wolff (2004a) : "Donner son temps : les bénévoles dans la vie associative". *Économie et statistique* 372 : 3-39.

- Prouteau, Lionel et François-Charles Wolff (2004b) : “Le travail bénévole: un essai de quantification et de valorisation“. *Économie et statistique* 373: 33-56.
- Putnam, Robert (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rambøl, Ingvill Bryn (2009): ”Det er ingen nyhet at Kirken tror på Jesus“. *A-magasinet* 24.7, s. 42-47.
- Rana, Mohammad Usman (2008): ”Den sekulære ekstremismen“. *Aftenposten* 25.2, del 2 s. 4.
- Reiss, Steven (2000): ”Why People Turn to Religion: A Motivational Analysis“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 39 (1), March : 47-52.
- Representantforslag nr. 108 (2008-2009)* fra stortingsrepresentantene Dagfinn Høybråten og Hans Olav Syversen. Stortinget 13.5.
- Representantforslag 23S (2010-2011)* fra stortingsrepresentantene Per-Willy Amundsen, Gjermund Hagesæter og Åge Starheim. Dokument 8:23 S (2010-2011). Stortinget 22.10.
- Repstad, Pål (1999): ”Har teologer bruk for empiri?“ *Kirke og kultur* 104 (3): 231-241.
- Repstad, Pål (2000): *Religiøst liv i det moderne Norge. Et sosiologisk kart*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Repstad, Pål (2002): *Dype, stille, sterke, milde. Religiøs makt i dagens Norge*. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Repstad, Pål (2003): ”Privat og forankret. Religion og livssyn i dagens Norge“. I Ivar Frønes og Lise Kjølørød (red.): *Det norske samfunn*, 4. utgave, s. 384-407. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Repstad, Pål (red.) (1977): *Det religiøse Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Rimehaug, Erling (2009): ”- Vi er ikke alene“. *Vårt Land* 5.9, s. 32.
- Rokkan, Stein (1966): “Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism“. I Robert A. Dahl (red.): *Political Oppositions in Western Democracies*, s. 70-115. New Haven: Yale University Press. På norsk i Stein Rokkan (1987): *Stat, nasjon, klasse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rolland, Asle (2006): *Demokratistatistikk*. Statistisk sentralbyrå, Interne dokumenter 2006/5.
- Rolland, Asle (2007): *Kulturstatistikk. En perspektivanalyse*. Statistisk sentralbyrå, Interne dokumenter 2007/26.
- Rolland, Asle (2008): ”Kulturstatistikk, sektorpolitikk, samfunnsforståelse“. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift* 11 (1): 108-35.
- Rolland, Asle (2009a): ”Statistikk som pådriver for fremskritt: Globale og europeiske initiativ“ *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift* 25 (1): 73-83.

- Rolland, Asle (2009b): ”Statistikk som pådriver for fremskritt”. *Økonomiske analyser* 28 (2): 21-28.
- Rolland, Asle (2009c): ”Verdens statistikkbyråer måler fremskritt”. *Samfunnsspeilet* 23 (2): 2-6.
- Rolland, Asle (2010): *Statistikk om religion og tro*. Paper presentert på Nordisk Statistikermøde i København 11.-14.8.
- Rübenach, Stefan P. (2007): ”Todesursache Suizid”. *Wirtschaft und Statistik* 10: 960-971.
- Rørvik, Therese (2008): *Samordnet levekårsundersøkelse 2007 – Tverrsnitt. Tema: Boforhold. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2008/37.
- Sanna, Jøran (2008): *Cyberreligiøsitet i Norge – en religionssosiologisk skisse over norsk internettreligiøsitet 2007*. Masteravhandling i kristendomskunnskap. Oslo: Det teologiske Menighetsfakultet.
- SCB (2008): *Demokratistatistik 2008*. Demokratistatistisk rapport 8. Statistiska centralbyrån.
- SCB (diverse årganger): *Statistisk årsbok för Sverige*. Statistiska centralbyrån.
- Schackt, Jon (2009): ”Kultur”. I *Store norske leksikon*, www.snl.no. Sist endret 20.08.09. <Nedlastet 22.11.10>.
- Scheuer, Angelika: ”Gesellschaftliche Integration und Partizipation“. Auszug aus dem *Datenreport 2008, ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland*, Kapitel 13 Freizeit und gesellschaftliche Partizipation, S. 376-382. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Schmidt, Ulla og Sverre D. Mogstad (red.) (2010): *Når alle stemmer teller ... Evaluering av demokratireformen i Den norske kirke: kirkevalget 2009*. KIFO Stiftelsen Kirkeforskning og Det teologiske menighetsfakultet. Oslo 19.4.
- Schumpeter, Joseph A. (1939): *Business cycles. A theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist process*. New York: McGraw-Hill.
- Sherif, J. (udatert): *Response to consultation on possible content of 2011 Census, og Consultation questionnaire on ethnic group, national identity, religion and language for the 2011 Census in England and Wales*. Stratford: The Muslim Council of Britain.
- Sivesind, Karl Henrik (2007): *Frivillig sektor i Norge 1997-2004. Frivillig arbeid, sysselsetting og økonomi*. ISF-rapport 2007:10. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Skirbekk, Gunnar (red.) (1969): *Er ideologiene døde? Søkelys på en politisk myte*. Oslo: Pax.
- Skiri, Hallvard (2001): ”Offisiell valgstatistikk – en lang historie”. *Statistisk sentralbyrå og valg*, www.ssb.no, 21.8.
- Slaatta, Tore (2003): *Den norske medieorden. Posisjoner og privilegier. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Smith, Adam [1776] (1981): *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Indianapolis, IN: Liberty Classics.

Snoep, Liesbeth (2008): "Religiousness and happiness in three nations: a research note". *Journal of Happiness Studies* 9: 207-211.

Spickard, James V. (2007): "Simulating sects. A computer simulation of the Stark-Finke-Bainbridge-Iannaccone theory of religious markets". In Inger Furseth and Paul Leer-Salvesen (eds.): *Religion in Late Modernity, Essays in Honor of Pål Repstad*, pp. 131-152. Trondheim: Tapir Academic Press.

[SSB] (1869): *Resultaterne af Folketællingen i Norge i januar 1866*. Udgivne af Departementet for det Indre. Christiania. C. No. 1.

[SSB] (1875): *Statistique de Norvège. Résumé*. Élabore par le bureau de statistique du ministère de l'intérieur. Christiania.

SSB (1879): *Annuaire statistique de la Norvège. Première année*. Élabore dans le bureau central de statistique. Christiania.

SSB (1881): *Resultaterne af Folketællingen i Norge i januar 1876. 3die Hefte, indeholdende Opgaver over Folkemængde fordelt efter Livsstilling, Nationalitet, fødested og Trosbekjendelse samt over Blinde, Døvstumme og Sundssyge*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. C. No. 1.

SSB (1883): *Statistisk Aarvog for Kongeriget Norge. Fjerde Aargang*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. Kristiania.

SSB (1896): *Folketællingen i Kongeriget Norge i januar 1891. Folkemængde fordelt efter Livsstilling*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. NOS. Tredie Række No. 236.

SSB (1897): *Folketællingen i Kongeriget Norge i januar 1891. Folkemængde fordelt efter Nationalitet, Fødested og Trosbekjendelse. Blinde, Døvstumme og Sindssyge. Ægteskaber mellem Nærbeslægtede. Navnefortegnelse over Personer, 95 Aar og derover*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. NOS. Tredie Række No. 278.

SSB (1898): *Oversigt over de vigtigste Resultater af de statistiske Tabeller vedkommende Folketællingen i Kongeriget Norge 1. Januar 1891*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. NOS. Tredie Række No. 284.

SSB (1904): *Folketællingen i Kongeriget Norge 3 December 1900. Fjerde Hæfte. Folkemængde fordelt efter Nationalitet, Fødested og Trosbekjendelse. Blinde, Døvstumme og Sindssyge*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. NOS. Fjerde Række No. 83.

SSB (1905): *Folketællingen i Kongeriget Norge 3 December 1900. Femte Hæfte. Folkemængde fordelt efter Livsstilling*. Udgivet af Det statistiske Centralbureau. NOS. Fjerde Række No. 111.

SSB (1912): *Folketællingen i Norge 1. december 1910. Andet hefte. Finner og lapper. Hjemvendte norsk-amerikanere. Dissentere. Blinde, døve og sindssyke*. Utgit av Det Statistiske Centralbyraa. NOS. V. 182.

SSB (1913): *Folketællingen i Norge 1. december 1910. Fjerde hefte. Folkemængde fordelt efter Livsstilling*. Utgit av Det Statistiske Centralbyraa. NOS. V. 211.

SSB (1922): *Folketællingen i Norge 1. desember 1920. Annet hefte. Trossamfund. (Hjemmehørende folkemengde)*. Utgit av Det Statistiske Centralbyraa. NOS. VII. 40.

- SSB (1923): *Folketellingen i Norge 1. desember 1920. Niende hefte. Folkemengden fordelt etter livsstilling. Riket. - Bygder. – Byer.* Utgitt av Det Statistiske Centralbyrå. NOS. VII. 103.
- SSB (1932): *Folketellingen i Norge 1. desember 1930. Annet hefte. Trossamfund. (Hjemmehørende folkemengde).* Utgitt av Det Statistiske Centralbyrå. NOS. VIII. 192.
- SSB (1934): *Folketellingen i Norge 1. desember 1930. Sjette hefte. Folkemengden fordelt etter livsstilling.* Utgitt av Det Statistiske Centralbyrå. NOS. IX. 40.
- SSB (1950): *Folketellingen i Norge 3. desember 1946. Annet hefte. Trossamfund.* Statistisk sentralbyrå. NOS XI 31.
- SSB (1951): *Folketellingen i Norge 3. desember 1946. Tredje hefte. Folkemengden etter kjønn, alder og ekteskadelig stilling, etter levevei og etter fødested i de enkelte herreder og byer.* Statistisk sentralbyrå. NOS XI 41.
- SSB (1954a): *Folketellingen i Norge 3. desember 1946. Sjette hefte. Yrkesstatistikk.* Statistisk sentralbyrå. NOS XI 155.
- SSB (1954b): *Folketellingen 1. desember 1950. Sjuende hefte. Trossamfund.* Statistisk sentralbyrå. NOS XI 153.
- SSB (1956): *Folketellingen 1. desember 1950. Tredje hefte. Folkemengden etter hovedyrke i de enkelte kommuner og fylker.* Statistisk sentralbyrå. NOS XI 221.
- SSB (1959): *Folketellingen 1. desember 1950. Fjerde hefte. Oversikt over yrkesstatistikken. Detaljoppgaver for riket.* Statistisk sentralbyrå. NOS XI 323.
- SSB (1964a): *Folketelling 1960. Hefte III. Folkemengden etter næring, stilling og sosial status.* Statistisk sentralbyrå. NOS XII. 129.
- SSB (1964b): *Folketelling 1960. Hefte VIII. Trossamfund – fødested – statsborgerskap – eiere av personbil – leiligheter med telefon.* Statistisk sentralbyrå. NOS XII. 140.
- SSB (1974): *Folke- og bolig telling 1970. Hefte I. Folkemengden etter geografiske inndelinger.* Statistisk sentralbyrå. NOS A 679.
- SSB (1975): *Folke- og bolig telling 1970. Hefte II. Næring, yrke og arbeidstid m. v.* Statistisk sentralbyrå. NOS A 693.
- SSB (1980a): *Norges første folketelling 1769.* Statistisk sentralbyrå. NOS B 106.
- SSB (1980b): *Folketeljinga 1801. Ny bearbeiding.* Statistisk sentralbyrå. NOS B 134.
- SSB (1981): *Folke- og bolig telling 1. november 1980. 0101 Halden.* Statistisk sentralbyrå.
- SSB (1982): *Folke- og bolig telling 1980. Hefte II. Sysselsettingsstatistikk.* Statistisk sentralbyrå, NOS B 299.
- SSB (1994): *Historisk statistikk 1994.* Statistisk sentralbyrå. NOS C188.
- SSB (1998): *Standard for yrkesklassifisering.* Statistisk sentralbyrå. NOS C 521.

- SSB (1999): *Folke- og bolig telling 1990. Dokumentasjon og hovedtall*. Statistisk sentralbyrå, NOS C 524.
- SSB (2001): *Lovverk og forvaltningsorganisering som gjelder registrering og tilskuddsforvaltning for tros- og livssynssamfunn. Høringsuttalelse til Kirke-utdannings- og forskningsdepartementet*. Statistisk sentralbyrå ved Terje Risberg. <<http://www.ssb.no/omssb/horing/2001/2001-03-02-01.html>>.
- SSB (2003): *Endringer i lov om trdomssamfunn og ymist anna og endringer i lov om tilskot til livssynssamfunn. Høringsuttalelse til Kultur- og kirke departementet*. Statistisk sentralbyrå ved Terje Risberg. <<http://www.ssb.no/omssb/horing/2003/2003-04-08-01.html>>.
- SSB (2007): *Strategi 2007*. Statistisk sentralbyrå. Planer og meldinger 2007/2.
- SSB (2007): *Kulturstatistikk 2006*. Statistisk sentralbyrå. NOS D 382.
- SSB (2008a): *Standard for næringsgruppering*. Statistisk sentralbyrå, NOS D 383.
- SSB (2008b): *Kulturstatistikk 2007*. Statistisk sentralbyrå. NOS D 405.
- SSB (2009): *Kulturstatistikk 2008*. Statistisk sentralbyrå. NOS D 429.
- SSB (2010): *Minifakta om Norge/2010*. Statistisk sentralbyrå for Utenriksdepartementet.
- Stanghelle, Harald (2009a): "Gudløst samfunn?". *Aftenposten Morgen* 20.8, del 1 s. 5.
- Stanghelle, Harald (2009b): "Troens århundre". *Aftenposten* 24.12, del 2 s. 3.
- Stanghelle, Harald (2009c): "Det utskjelte tiåret". *Aftenposten* 31.12, del 1 s. 11.
- Stigler, George J. (1971): 'The theory of economic regulation'. *Bell Journal of Economics and Management Science* 6: 114-141.
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen og Jean-Paul Fitoussi med flere (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social progress*. www.stiglitz-sen-fitoussi.fr.
- Stoltenberg, Jens, Kristin Halvorsen, Åslaug Haga med flere (2005): *Politisk plattform for en flertallsregjering utgått av Arbeiderpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Senterpartiet*. Fremforhandlet på Soria Moria 26. september til 13. oktober 2005.
- Stoltenberg, Jens, Kristin Halvorsen, Liv Signe Navarsete med flere (2009): *Politisk plattform for flertallsregjeringen utgått av Arbeiderpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Senterpartiet for 2009-2013*. Oslo, 7. oktober 2009.
- Storhaug, Hege (2009): "Dagbladets tre M-er". *Dagbladet* 4.10, del 1 s. 51.
- Strand, Randi (2009): *Kyrkjeleg rapportering 2009. Fellesråd*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2009/60.
- Støre, Jonas Gahr (2010): "Udelelige rettigheter". Kommentar i *Dagsavisen*, 21. oktober 2010. <[http://.regjeringen/no/nb/dep/ud/aktuelt/taler artikler/utenriksministeren/2010/ret...](http://.regjeringen/no/nb/dep/ud/aktuelt/taler_artikler/utenriksministeren/2010/ret...)> . Nedlastet 26.11.2010.

- Sweetman, Brendan (2010): *Religion and Science: An Introduction*. New York and London: Continuum.
- Sæle, Finn Jarle (2009): "Hvorfor trenger vi toregimentslæren?". *Norge IDAG* 10.3.
- Søbye, Espen (1998): "Jødeforfølgelsene under annen verdenskrig – et mørkt kapittel i statistikkens historie?" *Samfunnsspeilet* 12 (45): 2-17.
- Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Teigum, Hanne Marit (1997): *Verdiundersøkelsen 1996. Dokumentasjonsrapport*. Notat, Statistisk sentralbyrå.
- Ter Haar, Gerrie and Yoshio Tsuruoka (eds.) (2007): *Religion and Society. An Agenda for the 21st Century*. Leiden and Boston: Brill.
- Tjernshaugen, Karen (2010): "Muslimer vil åpne egne skoler i Oslo". *Aftenposten* 12.11, <<http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3901051.ece>>. Nedlastet 22.11.2010.
- Tomer, John F. (2008): *Intangible Capital. Its Contribution to Economic Growth, Well-being and Rationality*. Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar.
- Tronstad, Kristian Rose (2008a): "Religion". I Blom, Svein og Kristin Henriksen (red.) (2008): *Levekår blant innvandrere i Norge 2005/2006*, s. 65-70. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 2008/5.
- Tronstad, Kristian Rose (2008b): "Levekårsundersøkelsen blant innvandrere". I Gunlaug Daugstad (red.) (2008): *Innvandring og innvandrere 2008*. Statistisk sentralbyrå, Statistiske analyser 103, s. 149-160.
- Vaage, Odd Frank (2007): *Kultur- og mediebruk i forandring. Bruk av kulturtilbud og massemedier fra 1991 til 2006*. Statistisk sentralbyrå, Statistiske analyser 95.
- Valen, Terje (2010): "Mer enn opium". *Klassekampen* 5.3 s. 10-11.
- Vassenden, Kåre (1987): *Folke- og boligtellingsene 1960, 1970 og 1980. Dokumentasjon av de sammenlignbare filene*. Rapporter fra Statistisk sentralbyrå 87/2.
- Vassnes, Bjørn (2009): "Sterke ritualer". *Klassekampen* 30.12, s. 9.
- Vellenga, Sipco J. (2008): "'Huntington' in Holland. The Public Debate On Muslim Immigrants In The Netherlands". *Nordic Journal of Religion and society* 21 (1): 21-41.
- Vogel, Joachim, Erik Amnå, Ingrid Munck och Lars Häll (2003): *Föreningslivet i Sverige. Välfärd, Socialt kapital. Demokratiskola*. Av. Levnadsförhållanden, rapport nr. 98. Statistiska centralbyrån
- Vårt Land* (2009a): "Mer religion". 2.9 s. 2 (leder).
- Vårt Land* (2009b): "Norge fomler". 2.9, s. 6.
- Vårt Land* (2009c): "Mer global kristendom – Multikulturelt Norge – Katolsk drag i tiden". 31.12 s. 16.

- Wallerstein, Immanuel [1974] (1978): *Det moderne verdenssystem*. Oslo: Gyldendal.
- Warburg, Margit og Brian Jacobsen (2007): *Tørre tal om troen – religionsdemografi i det 21. århundrede*. Højbjerg, Danmark: Forlaget Univers.
- Warner, R. Stephen (1993): "Work in Progress toward a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States". *American Journal of Sociology* 98: 1044-1093.
- Warner, R. Stephen (2008): "Parameters Of Paradigms: Toward A Specification Of the U.S. Religion Market System", *Nordic Journal of Religion and Society* 21 (2): 129-146.
- Weber, Max [1920] (1973): *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Oslo: Gyldendal.
- Wietog, Jutta (2001): "Bevölkerungsstatistik im Dritten Reich". *Wirtschaft und Statistik* 7: 588-597.
- Wikipedia (2010): *Religion in France*. Last modified on 2 November 2010 at 16.37. Retrieved 11.11.2010 from http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_France.
- Wilensky, Harold L. (2002): *Rich democracies*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Wilhelmsen, Marit (2009): *Samordnet levekårsundersøkelse 2008 – tverrsnittsundersøkelsen. Dokumentasjonsrapport*. Statistisk sentralbyrå, Notater 2009/40.
- Woodhead, Linda (2009): "Old, New, And Emerging Paradigms In The Sociological Study Of Religion". *Nordic Journal of Religion and Society* 22 (2): 103-121.
- Zafirovski, Milan (2009): *The Destiny of Modern Societies: The Calvinist Predestination of a New Society*. Leiden: Brill.
- Zuckerman, Phil (2009): "Why are Danes And Swedes so Irreligious?". *Nordic Journal of Religion and Society* 22 (1): 55-69.
- Zullig, Keith, Rose Marie Ward and Thelma Horn (2006): "The Association Between Perceived Spirituality, Religiosity, and Life Satisfaction: the Mediating Role of Self-Related Health". *Social Indicators Research* 79: 255-274.
- Øfsti, Audun (1969): "Ideologi, struktur og praksis". I Skirbekk, Gunnar (red.) (1969): *Er ideologiene døde? Søkelys på en politisk myte*, s. 77-114. Oslo: Pax.
- Økland, Ingunn (2009a): "Religion på retrett". *Aftenposten* 10.6, del 2 s. 3.
- Økland, Ingunn (2009b): "Spill for galleriet i kirkevalget". *Aftenposten* 3.10 Del Kultur s. 2.
- Østerud, Øyvind (1969): "Ideologi i velferdssamfunnet". I Skirbekk, Gunnar (red.) (1969): *Er ideologiene døde? Søkelys på en politisk myte*, s. 58-73. Oslo: Pax.
- Østerud, Øyvind (1978): *Utviklingsteori og historisk endring*. Oslo: Gyldendal.

Østerud, Øyvind (1997): "Ideologi". I Øyvind Østerud, Kjell Goldmann og Mogens N. Pedersen (red.): *Statsvitenskapelig leksikon*, s. 91-2. Oslo: Universitetsforlaget.

Østerud, Øyvind (2000): "Et politisk jordskjelv". *Økonomisk Rapport* nr. 16, 14.9.

Østerud, Øyvind, Fredrik Engelstad og Per Selle (2003): *Makten og demokratiet. En sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Øverland, Arnulf (1933): *Tre foredrag til offentlig forargelse*. Oslo: Fram.